

Вісник

Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Економічна теорія та право

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у січні 2010 р.

№ 3 (10) 2012

Харків
«Право»
2012

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 10 від 15.06.2012 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію № 18877-7677ПП від 23.03.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2012. — № 3 (10). — 288 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (голова редакційної колегії); **Л. С. Шевченко** — доктор економічних наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Ю. Є. Атаманова** — доктор юридичних наук, доцент (заступник голови редакційної колегії); **О. С. Марченко** — доктор економічних наук, професор (відповідальний секретар); **А. А. Гриценко** — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України; **О. А. Гриценко** — доктор економічних наук, професор; **Д. В. Задихайло** — кандидат юридичних наук, доцент; **Т. М. Камінська** — доктор економічних наук, професор; **О. Р. Кібенко** — доктор юридичних наук, доцент; **С. М. Макуха** — доктор економічних наук, професор; **В. С. Мілаш** — доктор юридичних наук, доцент; **В. Ю. Уркевич** — доктор юридичних наук, доцент; **Л. І. Федулова** — доктор економічних наук, професор; **М. В. Шульга** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України; **О. Л. Яременко** — доктор економічних наук, професор; **В. Л. Яроцький** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Відповідальна за випуск **О. С. Марченко**

«Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»».

Серія: Економічна теорія та право» зареєстровано ВАК України як наукове фахове видання з юридичних наук

(Постанова Президії ВАК України від 22 грудня 2010 р. № 1-05/8) та з економічних наук (Постанова Президії ВАК України від 26 січня 2011 р. № 1-05/1)

Адреса редакційної колегії: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024
Тел. (057) 704-11-35

© Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012
© «Право», оформлення, 2012

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Макуха С. М.

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОГО ФАКТОРА В РЕАЛІЗАЦІЇ
ТРАНСФОРМАЦІЙНИМИ КРАЇНАМИ КОНЦЕПЦІЇ
«СТАЛОГО РОЗВИТКУ».....6

Чуприна О. О., Овсієнко О. В.

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ
ТА ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....14

Набатова О. О.

СОЦІАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ
СУБ'ЄКТІВ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ
СИСТЕМИ.....23

Роздайбіда О. В.

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В АПК УКРАЇНИ.....35

Губін К. Г.

НАПРЯМКИ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ СИСТЕМИ
ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ.....45

Левковець О. М.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ПРОЕКТУ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....56

Малахова Л. В.

СУТНІСТЬ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У СВІТЛІ СВІТОВОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ
ПРОБЛЕМИ.....69

Щелкунова М. С.

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ДОБРОБУТ
КРАЇНИ.....79

ПРАВО

Задихайло Д. В.

КОНЦЕНТРАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В СУЧАСНИХ
УМОВАХ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....86

Лученко Д. В.

ПРО ПОЗАСУДОВЕ ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	97
---	----

**ЕКОНОМІКА І ПРАВО:
ІННОВАЦІЙНА ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ**

Сікора І. І.

ПРАВО І ЕКОНОМІКА: ПЕРСОНАЛІЇ НАУКИ.....	106
--	-----

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА:
СУТНІСТЬ, МОДЕЛІ, ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ**

ПЕРЕДМОВА	113
-----------------	-----

**РОЗДІЛ І
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА:
РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ**

Овсієнко О. В.

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	115
---	-----

Марченко О. С.

ТЕМА 2. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ	133
--	-----

Гриценко О. А.

ТЕМА 3. НОРМАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	148
---	-----

Дарнопих Г. Ю.

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ	165
---	-----

**РОЗДІЛ ІІ
СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНА ДЕРЖАВА:
ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ**

Шевченко Л. С.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОСВІТИ.....	184
---	-----

Камінська Т. М.

ТЕМА 6. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я	200
--	-----

Губін К. Г.

ТЕМА 7. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ	217
--	-----

Чуприна О. О.

ТЕМА 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ	235
--	-----

Нечипорук Л. В.

ТЕМА 9. СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ: СУТНІСТЬ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ	252
--	-----

Макуха С. М.

ТЕМА 10. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ ВКЛЮЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР	271
---	-----

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.1:339.9

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОГО ФАКТОРА В РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНИМИ КРАЇНАМИ КОНЦЕПЦІЇ «СТАЛОГО РОЗВИТКУ»

*С. М. Макуха, доктор економічних наук, професор
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Розглянуто роль і значення зовнішньоекономічних зв'язків щодо реалізації концепції «сталого розвитку» транзитивними країнами. Запропоновано шляхи забезпечення оптимального розвитку економічної, соціальної та екологічної складових концепції на основі забезпечення інноваційності експорту, енергозаощадження, застосування поновлюваних енергетичних джерел, заміщення імпорту, залучення іноземного капіталу.

***Ключові слова:** світова торгівля, експорт, імпорт, концепція сталого розвитку, альтернативні джерела енергії, енергозбереження, імпортозаміщення, високі технології, іноземні інвестиції.*

***Постановка проблеми.** Актуальність статті зумовлена пошуком засобів, спрямованих на встановлення справедливого економічного порядку в глобальному світі. Навіть в економічно благополучних країнах деякі працівники і громади випробовують на собі негативні наслідки глобалізації, і при цьому усвідомлення нерівності ще більше підсилюється завдяки революції в глобальних комунікаційних системах [11].*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У зазначеному контексті особливого значення набуває концепція «сталого розвитку», яка розроблялася Т. А. Акімовою, О. Г. Білорусом, Б. В. Буркинським, Л. С. Гринівим, К. Р. Кейтсом, Ю. Н. Мосейкіним, Т. М. Перрісом, В. Н. Степановим, С. В. Харичковим, Дж. М. Хулсом, В. Я. Шевчуком. Однак загострення соціальних суперечностей в різних регіонах світу, які виливаються в масові протести і воєнні конфлікти, активізує пошук найоптимальніших моделей реалізації концепції для країн із перехідною економікою.*

***Формулювання цілей.** Зважаючи на актуалізацію проблеми соціальної справедливості, що набула планетарного характеру, сучасний стан її дослі-*

дження, у статті поставлено за мету — визначити основні напрямки зовнішньоекономічної політики транзитивних держав, спрямовані на забезпечення високої якості життя населення відповідно до вимог, передбачених концепцією «сталого розвитку».

Виклад основного матеріалу. Згідно із Загальною декларацією прав людини, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., кожна людина має право на соціальне забезпечення, підтримку її гідності, вільний розвиток її особи в економічній, соціальній та культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва відповідно до структури і ресурсів кожної держави. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї.

Кожна людина має право на освіту, хоча б початкову та загальну. Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в Декларації, можуть бути повністю здійснені [5, с. 8]. Сучасні цивілізовані економічні системи, що ґрунтуються на принципах конкуренції, значною мірою забезпечили втілення в життя статей Загальної декларації: високу якість життя і соціальну захищеність для переважної більшості населення. Однак останнім часом навіть у промислово розвинених країнах поширилися акції протесту, спрямовані на захист соціальної справедливості, скорочення майнового розриву між багатими і бідними.

Масове невдоволення населення спровоковане недостатніми зусиллями держав, спрямованими на реалізацію концепції «сталого розвитку». Її сутність полягає в установленні такого співвідношення між природокористуванням і соціально-економічним розвитком, яке б забезпечило раціональне використання природних ресурсів, підтримувало екологічну безпеку суспільства і разом з тим гарантувало необхідну якість життя і добробуту населення. Принципи сталого розвитку є такі:

1) реалізація соціально-демографічної політики, спрямованої на регулювання основних показників демографічного розвитку і зростання населення;

2) прискорений розвиток високотехнологічних виробництв, відмова від ресурсо- й енергомістких технологій. Структурна перебудова всієї економіки на користь глибоких і маловідходних технологій, екологічно небезпечних виробництв;

3) раціональне природокористування, що ґрунтується на максимальному збереженні природних ресурсів і середовища життєдіяльності суспільства;

4) відмова від концепцій споживацького суспільства, перехід до критеріїв екологічно безпечного розвитку;

5) активне міжнародне співробітництво в пропаганді і реалізації принципів сталого розвитку в різних країнах [8].

Отже, концепція містить економічну, соціальну та екологічну складові. Економічний підхід ґрунтується на максимізації сукупного доходу та оптимальному використанні обмежених ресурсів і екологічних — природо-, енерго- та матеріалозберігаючих технологій, включаючи видобуток і перероблення сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, перероблення та знищення відходів.

Соціальна складова орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних та культурних систем, у тому числі на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ. Одним з інтегральних показників стану соціальних систем держав є індекс людського розвитку. Серед постсоціалістичних країн за цим показником у 2010 р. Чехія посідала 28 місце, Словенія — 29, Польща — 41, Росія — 65, Україна — 69. Найвищий рівень якості життя спостерігається в Польщі, Литві, Угорщині, Естонії та Словенії, найнижчий — в Україні та Росії. Найбільша нерівність стосовно доходів є характерною для Словаччини, Румунії, України та Чехії [12, с. 21]. Значна нерівність у постсоціалістичних країнах ЄС спостерігається й у рівнях мінімальної та середньої зарплат, про що свідчить таблиця.

Мінімальна та середня зарплата в постсоціалістичних країнах ЄС¹

Країна	Мінімальна зарплата при однаковій купівельній спроможності	Середня зарплата
Словенія	902	1898,9
Польща	607	1502,5
Словаччина	456	1245,9
Угорщина	520	1340
Чехія	421	1260,5
Литва	391	926,5
Естонія	388	1089,9
Латвія	356	847,6
Румунія	283	876
Болгарія	272	759

Протягом січня-лютого 2012 р. середня заробітна плата в Україні становила 2758 грн (260,8 євро), мінімальна — 1073 грн (101,5 євро). Усвідомлюючи необхідність забезпечення гідного рівня життя народу, останнім часом економічна теорія і практика все більшою мірою зосереджують увагу на соціальній складовій економічного зростання та конкурентоспроможності

¹ Розраховано за даними: Евростат, «Минимальная заработная плата», статистика за февраль 2012 года.

української економіки. Зазначені параметри залежать не тільки від внутрішньої, а й від особливостей зовнішньої політики держави.

З екологічної точки зору сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Основна увага приділяється збереженню здібностей щодо самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення довкілля та втрата біологічного розмаїття скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення. Зазначені складові сталого розвитку є взаємозв'язаними і взаємозалежними.

Востаннє Стратегія сталого розвитку переглядалась у 2009 р. У тексті документа, затвердженого Єврокомісією, перелічено численні та досить конкретні документи, які були прийняті за час реалізації Стратегії та ті, які необхідно враховувати при веденні торгівлі з країнами ЄС. Серед найважливіших документів — Європейський стратегічний енергетично-технологічний план, що передбачає зменшення викидів парникових газів, «Біла книга» з адаптації до змін клімату, Директива з відновлюваних джерел енергії, Директива з якості палива [6].

Значну роль у практичному втіленні концепції в життя транзитивних країн відіграє зовнішня торгівля — найдавніша форма міжнародних економічних зв'язків. Зовнішня торгівля бере активну участь у формуванні фонду споживання людини як безпосередньо шляхом імпорту споживчих товарів, так і опосередковано, сприяючи зростанню продуктивних сил країн, які можуть придбавати на міжнародних ринках сучасні машини і устаткування, технології і послуги.

З плином часу викопні, не поновлювані джерела стають все дорожчими, що відволікає значні кошти на оплату імпорту нафти і газу, провокуючи зростання від'ємного сальдо торговельного балансу. Так, експорт товарів та послуг України за 2011 р. становив 82107,4 млн дол. США, імпорт — 88854,9 млн дол. Від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу становило 6747,5 млн дол. (за 2010 р. — також негативне 3025,3 млн дол.) [3, с. 7]. Отже, зростання зазначеного показника дорівнює 4493,3 млн дол. Протягом семи років (2003–2009) Україна не наблизилася до передових країн, у яких частка високотехнологічних товарів у товарному експорті досягає 20–30 %. За цей період зазначений показник в Україні коливався в межах 2–3,4 % [7, с. 6].

Слід зауважити, що експорт машин, обладнання та механізмів, електротехнічного обладнання протягом січня-жовтня 2011 р. зріс на 19,9 %, а імпорт — на 60,7 %. Такий розрив можна було б виправдати у разі імпорту найновішого обладнання, що належить до 5-го або 6-го технологічного укла-

ду. Але, на жаль, часто з-за кордону постачається техніка, яка в промислово розвинених країнах вийшла з обороту і є морально застарілою.

Відсутність активної діяльності щодо диверсифікації постачання паливно-енергетичних ресурсів та безкомпромісна цінова політика іноземного постачальника призвели до суттєвого зростання від'ємного сальдо в торгівлі з Росією. Імпорт газу і нафти забезпечив від'ємне сальдо також у торгівлі з Азербайджаном, Туркменістаном, Узбекистаном, Білоруссю (зросла закупівля білоруських нафтопродуктів. У 2011 р. від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу активно формували Німеччина, Польща, Китай, США, Японія, експортуючи в Україну легкові автомобілі, побутову техніку, продовольчі товари. Внутрішнє виробництво України відстає від експансії іноземної продукції: протягом 2001–2010 рр. обсяг імпорту промислових товарів збільшився в 4 рази, у той час як власне виробництво зросло лише в 3,2 разу [1].

Аналізуючи географічну структуру зовнішньої торгівлі України, можна констатувати, що від'ємне сальдо держава має у торгівлі товарами з країнами СНД (80 %), Європи, Америки, Австралії та Океанії, позитивне — з країнами Азії та Африки, що свідчить не тільки про залежність від критичного імпорту, а й про недостатню конкурентоспроможність українських товарів на ринках промислово розвинених країн світу. Ще з часів появи теорії меркантилізму перевищення експорту над імпортом або їх баланс вважалися джерелом добробуту нації, бо саме такий стан зовнішньоторговельних відносин забезпечував стабільність національної валюти і відповідно відсутність інфляційних тенденцій. Як відомо, зростання цін на споживчі товари є додатковим податком на споживачів, який скорочує їх доходи і не сприяє людському розвитку. Перевищення імпорту товарів та послуг порівняно з експортом стимулює попит на товари іноземного походження, скорочуючи можливості національного виробництва і відповідно зайнятість населення. Тому держава, яка не здатна експортувати в достатній кількості товари та послуги, експортує робочу силу, втрачаючи найкращу частину трудових ресурсів, змушених виїжджати за кордон в пошуках роботи і гідного заробітку. З огляду на це у перехідних країнах актуалізується проблема оптимізації зовнішньоторговельного балансу.

Серед заходів, спрямованих на її розв'язання, домінантне значення має забезпечення конкурентоспроможності товарів на основі їх інноваційності. Визнаючи провідну роль інноваційного фактора щодо забезпечення соціально-економічного прогресу, Міждержавна рада Євразійського економічного співтовариства (на рівні глав держав) 4 лютого 2009 р. прийняла рішення щодо створення Центру високих технологій ЄврАзЕС і схвалила основні принципи його діяльності.

Діяльність цього Центру передбачає концентрацію ресурсів на пріоритетних напрямках науково-технічного прогресу, орієнтованих на розвиток нано- і біотехнологій, інформаційно-комунікативних технологій і розширення можливостей національних інноваційних систем на основі інтеграції науково-технічного і промислово-технологічного потенціалу, розвитку кооперації, гармонізації законодавства у сфері інноваційної діяльності [2].

У лютому 2011 р. в Україні була прийнята Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності, метою якої є перехід на інноваційну модель розвитку економіки, модернізація виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, запобігання впливу міжнародної фінансової кризи на розвиток економіки [10].

Суттєво змінити структуру імпорту в торгівлі з основним постачальником енергоресурсів дозволить власний видобуток газу. Планується через п'ять років збільшити його до 27 млрд і закуповувати російський газ в обсязі 12 млрд кубометрів [13, с. 7]. Величезні надії покладаються на шельф Чорного моря, де, за оцінками вчених, запаси вуглеводної сировини становлять від 1,5 до 3 трлн тонн умовного палива.

Необхідність використання енергозберігаючих технологій усвідомлюють і країни СНД, навіть ті, що експортують нафту і газ. Наприклад, російські фахівці констатують, що багато родовищ в обжитих місцях країни вже вичерпано, а нові доводиться шукати і облаштовувати у важкодоступних районах Сибіру та Далекого Сходу. Це дуже дорого коштує. Саме тому економія стає найважливішим джерелом зростання виробництва [4].

Інший напрям підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг на пострадянському просторі — використання альтернативних джерел енергії. В сучасному світі відновлювана енергетика стає фактором інноваційного розвитку, зокрема приводить до формування нової технологічної бази генерації електроенергії і тепла, підвищує енергоефективність електроенергетики, створює нові робочі місця, підвищує якість життя людей: поліпшуються екологічні умови, виключаються техногенні катастрофи, тобто повною мірою відповідає цілям і завданням концепції сталого розвитку за економічним, соціальним та екологічним напрямками.

Частка джерел поновлюваної енергії в енергетичному балансі України становить, за даними різних джерел, не більше 1,5 %. Однак позитивні зрушення у сфері поновлюваних джерел енергії в Україні все ж таки відбуваються. Свідченням цього є збільшення фінансування проектів щодо відновлюваних джерел енергії та практичні дії з розвитку поновлюваної енергетики. Вони включають звільнення від сплати податку на додану вартість до 1 січня 2019 р., імпорт техніки, яка застосовується для реконструкції існуючих та

будівництва нових підприємств для виробництва біопалива. До 1 січня 2020 р. звільнюються від оподаткування прибутку виробників біопалива та техніки і устаткування, що використовують біологічне паливо.

Скорочення імпорту енергоносіїв є одним із стратегічних завдань розвитку економіки Білорусі. Власними традиційними енергоресурсами Білорусь забезпечена менше ніж на 20 %. Тому, на думку білоруських учених, освоєння і ефективне використання нетрадиційних поновлюваних джерел енергії (ПДЕ) має принципове значення. У 2012 р. передбачається, що ПДЕ становитимуть 2,9 % валового споживання енергії.

Успішна реалізація концепції сталого розвитку потребує значних коштів. Після розпаду соціалістичної системи країни Центральної Європи — нинішні члени ЄС — швидко переорієнтували зовнішньоекономічні (насамперед торговельні) зв'язки на країни Західної Європи. Це стало можливим на основі структурної перебудови економіки за активної участі в зазначеному процесі західноєвропейського інноваційного капіталу, бо іноземні корпорації, застосовуючи сучасні технології, забезпечили енерго- й матеріалозбереження, сприяючи в такий спосіб наближенню товарів і послуг перехідних суспільств до стандартів країн ЄС.

Незначне зростання прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у 2010 р. спостерігалось і в країнах СНД. За обсягом ПІІ відносно валового внутрішнього продукту в країнах СНД перше місце посідає Туркменістан (10 %), друге — Казахстан (7 %), третє — Вірменія, на п'ятому місці Україна (4,8 %), на останньому — Таджикистан (1 %) [9, с. 67–68].

Висновки. Складові концепції сталого розвитку — соціальна, економічна та екологічна політика транзитивних держав мають ураховувати нагальну необхідність оптимізації зовнішньоторговельних зв'язків з метою підвищення конкурентоспроможності експортних товарів, скорочення залежності від іноземних джерел постачання енергоресурсів. Це досягається збільшенням частки високотехнологічних товарів у структурі експорту, застосуванням енергозберігаючих технологій і поновлюваних енергетичних джерел. Успішна реалізація національних програм стимулювання переходу на енергозберігаючі технології та альтернативне енергопостачання дозволить у недалекому майбутньому значно скоротити витрати на виробництво товарів, сприятиме збереженню довкілля, забезпеченню життєспроможності екосистем.

Стимулювання інноваційного розвитку за участю іноземного капіталу сприятиме підвищенню якості і зниженню цін товарів та послуг, що позначиться на добробуті громадян, призведе до підвищення конкурентоспроможності національних товарів та послуг, забезпечить рівновагу зовнішньоторговельного балансу країни — необхідної умови стабільності економіки і національної валюти держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев, К. Импортзамещение — альтернативы нет [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://economics.unian.net/rus/detail/103064>
2. Евразийское экономическое сообщество [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.evrazes.com/about/sp_cvt
3. Економіка України за січень – листопад 2011 року // Уряд. кур'єр. — 2011. — № 242. — С. 7.
4. Ермаченков, И. Для развития возобновляемых источников энергии в России нужна господдержка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.finam.ru/analysis/forecasts0106B/default.asp>
5. Загальна Декларація прав людини // Уряд. кур'єр. — 2008. — № 232.
6. Коз'яков, С. Торгівля з ЄС і сталий розвиток України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dt.ua>
7. Колесніков, Д. Необхідна зміна пріоритетів діяльності Мінпромполітики / Д. Колесніков // Уряд. кур'єр. — 2010. — № 139.
8. Концепція сталого розвитку та її наукова дискусійність [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1274>
9. Корж, М. А. Пряме іноземне інвестування в умовах фінансової глобалізації / М. А. Корж // Фінанси України. — 2011. — № 12.
10. Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF>
11. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ilo.org/public/english/wcsdg/docs/reportr.pdf>
12. Флейчук, М. Вплив зовнішніх запозичень на соціально-економічний розвиток посттрансформаційних країн / М. Флейчук, Р. Андрусів // Економіка України. — 2012. — № 1.
13. Чепіжко, В. Ми стоїмо на захисті енергетичних національних інтересів / В. Чепіжко // Уряд. кур'єр. — 2011. — № 159.

РОЛЬ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОГО ФАКТОРА В РЕАЛИЗАЦИИ ТРАНСФОРМАЦИОННЫМИ СТРАНАМИ КОНЦЕПЦИИ «УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»

Макуха С. Н.

Рассмотрены роль и значение внешнеэкономических связей в реализации концепции устойчивого развития транзитивных стран. Предложены пути обеспечения оптимального развития экономической, социальной, экологической составляющих концепции на основе обеспечения инновационности экспорта, сбережения энергии, применения обновляемых источников энергии, замещения импорта, привлечения иностранного капитала.

Ключевые слова: мировая торговля, экспорт, импорт, концепция устойчивого развития, альтернативные источники энергии, энергосбережение, импортзамещение, высокие технологии, иностранные инвестиции.

ROLE OF THE FOREIGN ECONOMIC FACTOR IN THE REALIZATION BY TRANSFORMATIONAL COUNTRIES OF THE «STABLE DEVELOPMENT» CONCEPTION

Makukha S. N.

The role and importance of foreign economic relations in the realization of the stable development of transitive countries conception are considered in the article. The ways of the ensuring the optimum development of economic, social, ecological concept constituents on a provision of export innovation, power economies, use of updating energy sources, import substitution, attraction of foreign capital basis are represented.

***Key words:** world trade, export, import, stable development conception, alternative sources to energy, power economies, import substitution, high technology, foreign investments.*

УДК 330.1(477):177.5

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

***О. О. Чуприна**, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет*

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

***О. В. Овсієнко**, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет*

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Визначено сутність та форми соціальної мобільності населення. Досліджено закономірності соціальної мобільності в доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному суспільстві. Проаналізовано соціальну структуру населення в СРСР та сучасній Україні. Описано особливості формування нової класової структури українського суспільства.

***Ключові слова:** соціальна мобільність, висхідна та спадна мобільність, соціальна структура суспільства, класи, еліта, вищий, середній та нижчий клас.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство — живий організм, який досить швидко розвивається і змінюється. При цьому його економічні та соціальні трансформації здійснюються під взаємним впливом, зумовлюють одна одну. Потужні економічні зрушення, що відбуваються в Україні протягом останніх двадцяти п'яти років, викликали суттєві зміни у соціальній структурі всього суспільства та значною мірою позначилися на соціальному статусі окремих громадян, що у свою чергу визначає перспективи подальшого соціально-економічного розвитку країни в майбутньому. Все це актуалізує дослідження соціальної мобільності в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз стану соціальної структури суспільства та напрямів її трансформацій є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Серед них в першу чергу слід назвати Ю. Волкова, В. Добренькова, Л. Ільчука, Н. Коваліска, А. Колота, Е. Лібанову, С. Тютюнникову, Н. Холода, О. Чернегу, Л. Шевченко, В. Юрчишина та ін. [1–9; 11].

Формулювання цілей. Метою статті є визначення передумов, особливостей та наслідків соціальних зрушень, які відбулися під час ринкових трансформацій в Україні, а також дослідження сучасної структури українського суспільства, аналіз кількісного та якісного складу окремих соціальних груп.

Вклад основного матеріалу. Для будь-якого людського суспільства характерним був і залишається нерівномірний розподіл багатства, обов'язків, прав та можливостей між його членами. Розміщення індивідів та соціальних груп зверху вниз горизонтальними шарами (стратами) за ознаками рівня доходу, освіти, професійного престижу та обсягу влади називають соціальною стратифікацією [5, с. 31]. Всі системи стратифікації, що історично склалися, можна поділити на дві групи: закриті та відкриті. Закрита система передбачає повну або майже повну неможливість зміни становища окремого індивіда в суспільній ієрархії. У відкритій системі стратифікації, навпаки, індивіди можуть досить легко та без суттєвих перешкод змінювати свій соціальний статус [4, с. 234].

Процес переміщення окремих індивідів або їх груп у суспільстві називається *соціальною мобільністю*. Її головними причинами виступають, з одного боку, безпосередня непостійність та змінюваність соціальної структури суспільства, а з другого — індивідуальні особливості та здібності окремих осіб [2, с. 266]. Виділяють такі форми соціальної мобільності: вертикальна та горизонтальна; індивідуальна та групова; внутрішньопоколінна та міжпоколінна; стихійна та організована; потенційна та реальна.

Вертикальна мобільність — це таке соціальне переміщення індивіда або групи, яке супроводжується підвищенням або зниженням їх соціального стану. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення між суспільними верствами, які знаходяться на одному соціальному рівні [2, с. 266].

Індивідуальна мобільність має місце у разі, коли переміщення осіб мало пов'язані із загальносуспільними перетвореннями, а більшою мірою визначаються індивідуальними особливостями їх діяльності та розвитку. Групова мобільність передбачає колективні суспільні зрушення. Подібні перетворення, зокрема, можуть відбуватися внаслідок соціальних революцій або зміни політичних режимів, коли цілі класи підвищують або втрачають попередній рівень суспільної значущості [4, с. 426].

Внутрішньопоколінна мобільність — перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу протягом життя; міжпоколінна визначається через порівняння соціальних статусів батьків та дітей в певний однаковий період їх життя [2, с. 266].

Стихійна мобільність відбувається без участі держави, організована — за умови державного управління. При цьому остання може здійснюватися як за згодою індивідів, так і без неї [4, с. 426].

Потенційна мобільність розглядається як здатність, прагнення та намагання індивідів змінити свій соціальний стан. Часто вона виступає базою для реальної (фактичної) мобільності. Сутність останньої полягає в реальному соціальному переміщенні осіб [5, с. 141].

Для оцінювання соціальної мобільності використовують показники її обсягу, дистанції та напрямку. Перший з них визначається кількістю індивідів, що змінили свій статус. Цей показник може виступати і абсолютною величиною, що вимірюється безпосередньо кількістю осіб, і відносною, що визначається як їх частка у загальній чисельності населення країни або певної досліджуваної групи (вимірюється у відсотках). Дистанція мобільності показує, на яку кількість соціальних сходин змінилася суспільна позиція індивіда або групи. За напрямком, тобто спрямуванням руху, визначають висхідну, спадну та горизонтальну мобільності [4, с. 430].

Доіндустріальні суспільства характеризуються низькими масштабами соціальної мобільності. У деяких з них суспільні переміщення цілком неможливі (касти). Становлення та розвиток індустріальних суспільств супроводжуються, по-перше, зростанням рівня особистої свободи громадян; по-друге, стрімким нарощуванням виробничих можливостей економіки; по-третє, підвищенням ролі власних здібностей та зусиль індивідів стосовно досягнення певних соціально-економічних результатів. Усе це зумовлює значне підвищення соціальної мобільності.

Тенденція до нарощування обсягів та дистанції соціальних зрушень має зберегтися при формуванні постіндустріальних суспільств. Це пояснюється зростанням важливості знань та інформації, адже за таких умов соціальне становище індивіда в першу чергу має визначатися його власними інтелектуальними можливостями, а не досягненнями попередніх поколінь. Дійсно,

інтелектуальні можливості не є цілком і повністю власним досягненням окремих осіб. Значною мірою вони залежать від їх природних здібностей, рівня освіти та наполегливості, які у свою чергу багато в чому визначаються якостями, можливостями та зусиллями їх батьків і вчителів. Однак розвиток та становлення меритократії мають сприяти підвищенню соціальної мобільності. І лише тоді, коли індивідуальні здібності та зусилля стануть головними чинниками при визначенні соціального статусу індивіда, тільки тоді можна говорити про існування дійсно відкритих суспільств.

Отже, передусім масштаби суспільних зрушень обумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил, а також ступенем економічної та політичної стабільності в країні. Але важливими є також наявність доступу населення до освіти, рівень народжуваності, наявність у батьків можливостей передавати свою політичну або економічну владу у спадок, культурні особливості, що визнають досягнення більш високого статусу мірилом життєвого успіху осіб, тощо.

Як уже зазначалося, перехід від аграрної до індустріальної економіки супроводжувався значними соціальними зрушеннями. Це стосувалося як вищих, так і нижчих класів. При цьому зміни в правлячому класі відбулися значно швидше: частина аристократичних родин не змогли втримати своїх позицій та перейшли до нижчих верств, натомість верхній шар поповнився за рахунок нової буржуазії — представників нижчих верств, що змогли швидко накопичити капітал, а також військових або революційних лідерів. На наступних етапах розвитку капіталістичних відносин подібні приклади швидкої висхідної мобільності стали рідкісними винятками. Що стосується процесів соціальної мобільності нижчих верств, то вона була тривалою, масштабною та мала груповий характер. Можна виділити дві «хвилі» соціальної мобільності в період становлення і функціонування індустріальних економік: від селян до робочих та від робочих до працівників розумової праці. При цьому другий етап можна вважати передвісником розвитку постіндустріального суспільства.

Таким чином, головним напрямком соціальної мобільності в умовах індустріального та становлення постіндустріального суспільства можна вважати висхідним напрямком. Це, звісно, не виключає спадних соціальних переміщень окремих індивідів і навіть їх груп, наприклад, представників вимираючих професій, або регіонів, що втратили свій ресурсний потенціал унаслідок виробничої діяльності людей або природних лих тощо. Однак загальна висхідна тенденція зберігається, внаслідок чого збільшується частка середнього та знижується частка нижчого класу. Тому профіль соціальної нерівності у сучасних розвинених країнах ромбоподібний: близько 5 % населення є багатими та становлять вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % належать до категорії бідних, тобто нижчого класу [4, с. 9].

Соціальна структура сучасної України нагадує трикутник: 1–2 % належать до вищого класу, 10–12 % мають середні доходи та представляють середній клас, всі інші, а це понад 85 % населення, мають бути віднесені до найбіднішого нижчого класу [10, с. 90]. Таке становище головною мірою є наслідком гострої системної кризи, що розпочалася наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., яка у свою чергу виникла в результаті накопичення соціально-економічних та політичних проблем в СРСР.

Зміна політичного або економічного устрою завжди супроводжується значною соціальною мобільністю. Особливо чітко ця залежність прослідковується для вищого класу. Майже непроникний в стабільні періоди, в часи змін він стає дуже рухливим: нова еліта змінює стару. При цьому така зміна може бути як тотальною, так і частковою. ХХ століття було багатим для нашої країни на соціально-економічні, політичні та військові потрясіння: дві світові війни, соціалістична революція 1917 р., репресії, трансформаційні перетворення кінця 80-х — початку 90-х рр. Усе це сприяло частому оновленню вищого класу, породжуючи можливість для вихідців з нижчих класів потрапити на вершину суспільної піраміди. Таке становище викликало відчуття певної соціальної справедливості: найбільш талановиті, активні та віддані своїй справі мають можливість стрімко сходити вгору. Суспільство в такі періоди зазвичай є досить стабільним, адже відсутні вагомі причини для соціальних конфліктів.

Однак слід зазначити, що у 60-х — 80-х рр. ХХ ст. еліта почала «консервуватися»: можливості проникнення до її складу представників інших класів різко зменшувалися. У середині 70-х років висхідна мобільність набула характеру повільного руху заздалегідь визначеним шляхом по кар'єрних сходах. У цей період еліта остаточно «закрилася» від свого народу, приховуючи свої реальні статки та рівень життя. Бажання представників партійної верхівки відкрито, без остраху користуватися своїми привілеями та прагнення закріпити їх за своїми нащадками суперечили комуністичній ідеології, що стало однією з головних причин руйнування соціалістичної системи в СРСР.

Що ж стосується соціальної мобільності в нижчих класах, то в СРСР все відбувалося у повній відповідності із загальносвітовими тенденціями — дві висхідні хвилі: від колгоспника — до робітника; від робітника фізичної праці (колгоспника або робітника) — до працівника розумової праці (інтелігенції). Можна також стверджувати, що після Великої Вітчизняної війни характерною для нашої країни стає загальна тенденція до поліпшення рівня життя населення, зменшення частки бідних.

Так, А. Інкельс, який аналізував соціальну стратифікацію СРСР у 1950 р., поділив населення країни на такі групи [4, с. 131–132]:

1) правляча еліта — до її складу входили партійні, урядові та військові чиновники найвищого рангу, а також найвідоміші діячі науки і культури;

2) вища інтелігенція — чиновники високого рангу, вчені, артисти, письменники, технічні спеціалісти, що посідали високе місце в суспільстві, але не потрапили до першої групи;

3) масова інтелігенція — більшість професіоналів, бюрократи середнього рівня, керівники невеликих підприємств, молодші військові офіцери та ін.;

4) «білі комірці» — до їх складу входили службовці: бухгалтери, касири, клерки, керівники нижчих рівнів та ін.;

5) робочий клас — представники робітничих професій:

– робітнича «аристократія» — найбільш кваліфіковані робітники, праця яких була високопродуктивною та добре оплачувалася;

– рядові робітники — ті, хто мали середню кваліфікацію та середню заробітну плату;

– робітники, оплата праці яких була мінімальною через низьку кваліфікацію, безініціативність та незацікавленість у результатах своєї праці, часті порушення трудової дисципліни тощо;

б) селянство — робітники, зайняті у сільському господарстві, до складу яких були віднесені:

– успішні селяни — працівники провідних колгоспів, де технічна оснащеність, врожайність і рівень підготування кадрів були дуже високими та значно відрізнялися від середніх господарств;

– середні селяни — продуктивність їх праці та рівень життя були низькими.

Крім цього, А. Інкельс виділив резидуальну (залишкову) групу, що перебувала за межами формальної класової структури. До її складу входили позбавлені волі, які відбували покарання в трудових таборах та виправних колоніях.

При цьому класична тришарова структура може бути отримана шляхом об'єднання запропонованих А. Інкельсом груп. Так, Т. Заславська пропонує таке бачення структури радянського суспільства: вищий клас — представники вищої партійної, військової, державної та господарської бюрократії; середній клас — прошарок, що займався обслуговуванням верхівки; нижчий клас — всі інші, до нього належала переважна частина населення [4, с. 131–132].

На нашу думку, для визначення соціальної стратифікації в СРСР в 70-х — 80-х рр. XX ст. доцільно трансформувати класифікацію А. Інкельса, застосувавши підходи західних учених, зокрема Л. Уорнера та його послідовників [5, с. 46]. У результаті цього отримаємо таку тришарову структуру суспільства: вищий шар — правляча еліта та вища інтелігенція; середній шар — масова інтелігенція, «білі комірці», робітнича «аристократія», рядові робітники та

успішні селяни; нижчий шар — низькооплачувані робітники, середні селяни та резидуальна (залишкова) група. За такого поділу найчисленнішою стає не нижча, а середня група, що, з нашої точки зору, більшою мірою відповідає як тогочасним реаліям, так і закономірностям розвитку індустріальних суспільств.

Але структурні трансформації, що розпочалися наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. змінили цю тенденцію на протилежну. Руйнування старої адміністративно-командної системи було стрімким. Воно призвело до різкого збагачення однієї малочисельної частини населення та не менш стрімкого зубожіння іншої, до якої належала переважна більшість громадян країни.

Це був період надзвичайно швидких соціальних змін, який характеризувався значним ступенем невизначеності та непередбачуваності. Майже всі попередні досягнення індивідів: освіта, престиж професії, накопичене багатство у вигляді заощаджень вже не відігравали вирішальної ролі у визначенні класової приналежності людини. Важливими стали наявність влади (близькість до державних структур), а також індивідуальні якості осіб. Соціальні статуси змішалися. Рівень доходів часто не відповідав престижу професії, освіті та досвіду. Тому як самим індивідам, так і науковцям дуже було складно визначити, кого до якої соціальної групи слід відносити. Хтось асоціював себе з класом, до якого він належав раніше, хтось — із новим класом, хтось коливався між цими двома точками зору. Такі складності із соціальною самоідентифікацією зумовили нездатність індивідів чітко усвідомлювати свої класові інтереси, а отже, намагатися їх відстоювати.

Перерозподіл державного майна був здійснений на користь невеликої групи осіб, більшість яких посідали керівні посади в державному секторі, та часто відбувався з порушенням законодавства. Головним інтересом вищого класу стало перетворення своїх владних повноважень на матеріальні цінності та забезпечення своєї безпеки після втрати посади. Реалізувати ці інтереси в межах чинного законодавства, навіть такого недосконалого, як в Україні, досить складно. Тому представники вищого класу українського суспільства не були зацікавлені в розбудові правової держави, боротьбі з корупцією та тіньовим сектором, створенні дієвої та справедливої судової системи тощо. На жаль, ця тенденція зберігається й досьогодні.

Новий середній клас характеризується нечисленністю та значною неоднорідністю. Його представниками можна вважати державних службовців середньої ланки, керівників державних підприємств, підприємців, провідних лікарів, викладачів престижних вищих навчальних закладів, успішних представників творчої інтелігенції, а також зайнятих у сфері інформаційних технологій. Середній клас у розвиненому суспільстві — оплот демократії, основ-

ний захисник громадянських прав і свобод. Соціально-економічні умови, що склалися в Україні, навпаки, перетворили його на співучасника корупційних та тіншових схем, співучасника вимушеного, а іноді активного та зацікавленого. Подібна ситуація робить середній клас підконтрольним, залежним та безпечним для вищого.

Нижчий клас в Україні численний та дуже неоднорідний. Це і збіднілі представники колишнього середнього класу (лікарі, вчителі, інженери, військові, державні службовці нижчої ланки, висококваліфіковані робітники, заможні селяни тощо), і рядові робітники та селени, і більшість пенсіонерів, і представники андеркласу. Подібна ситуація свідчить про вкрай низький рівень життя більшої частини українського суспільства і є наслідком стрімкого зубожіння населення країни на початку 90-х роках ХХ ст.

Така неоднорідність є однією з причин низької соціальної активності представників цього класу, але не головною. Головні ж причини полягають в іншому. По-перше, представники цього класу не встигають пристосовуватися до швидких змін в умовах свого існування. Для них нагальною стає проблема безпосереднього виживання, а бажання відстоювати свої інтереси відходить на другий план. По-друге, їм часто нав'язують хибні мотиви для боротьби: мова, національність, територія проживання, прихильність до певних політичних партій тощо. Ситуація ускладнюється зневірою громадян у можливість справедливості та рівності перед законом. Порядність, чесність, відповідальність як моральні норми людської поведінки в сучасному українському суспільстві визнаються переважно такими, що заважають досягненню життєвих цілей, а ті, хто їх порушує, не дістають суспільного осуду і можуть так робити і надалі. Тому в умовах, коли «кожен за себе» класова солідарність задля захисту своїх прав і свобод видається чимось малоімовірним.

Висновки. Викладене дозволяє охарактеризувати українське суспільство як незріле, а його соціальну структуру — як нестабільну, швидко змінювану, з відсутніми чіткими межами між окремими класами та дуже великою часткою нижчого класу. Подібні характеристики пов'язані з процесами економічної трансформації і тією чи іншою мірою притаманні всім перехідним суспільствам. Україна проходить складний шлях руйнування старої та формування нової суспільної структури. Поява нових і зміна ролі вже існуючих соціальних груп супроводжуються формуванням нових зв'язків між ними. Важливою характеристикою зрілого суспільства є усвідомлення окремими індивідами своїх класових інтересів та здатність їх захищати. Українське суспільство є незрілим за цією ознакою. Подібне становище вимагає змін. Але проводити справжні реформи в суспільстві сучасні українські політики не зацікавлені.

На нашу думку, така ситуація не вічна. По-перше, подальше економічне зростання можливе тільки за умови збільшення сукупного попиту, що вимагає підвищення реальних доходів населення. По-друге, посилення вимог до якості робочої сили змусить державу і олігархів збільшити витрати на освіту та охорону здоров'я. Наслідком цього може стати підвищення рівня життя населення та зростання частки середнього класу за рахунок зниження частки нижчого. Тобто, якщо не спрямоване державне втручання, то логіка економічного розвитку рано чи пізно призведе до зростання добробуту і трансформації соціальної структури в Україні відповідно до зразків розвинених індустріальних суспільств. Але природний перебіг цього процесу забере значно більше часу, поглиблюючи і без того істотне відставання України від провідних економік світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
2. Волков, Ю. Г. Социология : учебник для студ. вузов / Ю. Г. Волков, В. И. Добренъков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов ; за ред. В. И. Добренъкова. — М. : Гардарики, 2003. — 512 с.
3. Демографічні чинники бідності : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. — 184 с.
4. Добренъков, В. И. Социология: социальная структура и стратификация / В. И. Добренъков. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 536 с.
5. Коваліско, Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник / Н. В. Коваліско — Львів : Магнолія, 2006, 2007. — 328 с.
6. Колот, А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі [Електронний ресурс] / А. Колот // Дзеркало тижня. — 2010. — 23 січ. — № 2. — Режим доступу : <http://dt.ua/articles/59002>.
7. Соціальна політика в умовах поглиблення соціальної нерівності в Україні : монографія / за заг. ред. Ільчука Л. І. та ін. — К. ; Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. — 376 с.
8. Холод, Н. М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках : монографія / Н. М. Холод. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — 442 с.
9. Чернега, О. Б. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку : монографія / О. Б. Чернега, В. В. Опалько. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. — 235 с.
10. Чуприна, О. О. Соціальна нерівність і бідність в Україні / О. О. Чуприна // Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — Х. : Право, 2011. — № 2 (5). — С. 83–92.
11. Юрчишин, В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&op_id=1694.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЯ КЛАССОВОЙ СТРУКТУРЫ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Чуприна Е. А., Овсиенко О. В.

Определены сущность и формы социальной мобильности населения. Исследованы закономерности социальной мобильности в доиндустриальных, индустриальных и постиндустриальных обществах. Проанализирована социальная структура населения в СССР и современной Украине. Описаны особенности формирования новой классовой структуры украинского общества.

Ключевые слова: социальная мобильность, восходящая и нисходящая мобильность, социальная структура общества, классы, элита, высший, средний и низший класс.

THE ECONOMIC FACTORS OF THE SOCIAL MOBILITY AND OF THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY CLASS STRUCTURE FORMING

Chuprina O. O., Ovsienko O. V.

In work the fundamental nature and the forms of the population social mobility are defined; the social mobility laws in pre-industrial, industrial and post-industrial societies are explored; the analysis of the population social structure in USSR and in modern Ukraine is carried out; the features of forming of the new class structure of Ukrainian society are described.

Key words: social mobility, ascending and descending mobility, social structure of society, classes, elite, higher, middle and low class.

УДК 330.341.1

СОЦІАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ

О. О. Набатова, кандидат економічних наук

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розкрито зміст поняття «соціально-інноваційна діяльність», схарактеризовано її види та напрямки. Визначено основні фактори, що впливають на

масштаби і характер соціально-інноваційної діяльності, та її особливості у трансформаційній економіці України. Особливу увагу приділено аналізу соціально-економічної структури українського суспільства щодо здатності і мотивації основних соціальних груп до інноваційної активності.

Ключові слова: *ринкова трансформація, соціальні інновації, соціально-інноваційна діяльність, інноваційно-діяльна структура суспільства, креативний клас.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття у світі розпочався перехід до нового, інноваційного типу соціально-економічного розвитку, що базується на творчій енергетиці суспільства, високих технологіях і відрізняється динамізмом та здатністю адаптуватися до швидких змін. Такий перехід обумовлює потребу в кардинальних соціальних інноваціях, покликаних поєднати принципи і практики управління суспільними процесами з механізмами самоуправління і спонтанного саморегулювання.

Звичайно, інноваційний тип розвитку входить до кола національних інтересів України. По-перше, він дозволить Україні разом із ядром світової спільноти рухатися у напрямі формування постіндустріального суспільства. По-друге, ринкова трансформація українського суспільства сама є масштабною соціальною інновацією, яка попри двадцять років реформування господарської системи все ще не завершена. Стратегічна мета перетворень — забезпечення соціально-економічної конкурентоспроможності України шляхом створення сучасного суспільства, сучасних соціальних інститутів, сучасної людини — не досягнута. Результати реформ і пов'язаний з ними перерозподіл суспільного багатства оцінюються основною частиною суспільства як нелегітимні. Відбувається спонтанний розвиток соціально-економічних практик, які не завжди є суспільно бажаними. Все це у поєднанні з деіндустріалізацією, кризою соціальної сфери, низьким рівнем інноваційної культури, руйнуванням соціального капіталу створює суттєві перепони для формування в Україні національної інноваційної системи.

Тому потреба у подальшій соціально-економічній трансформації українського суспільства залишається дуже гострою. Рушійною силою цього процесу повинна стати соціально-інноваційна діяльність різних верств населення, причому не тільки і не стільки правлячої еліти та субелітних прошарків, а й представників масових суспільних груп. Як зазначається у «Національній стратегії розвитку “Україна — 2015”», становлення України як повноцінного суб'єкта світового господарства неможливе без реалізації суспільством своєї ролі суб'єкта та ініціатора соціально-економічного розвитку. Найвищу «додану вартість» країні нині надає саме суспільство нового типу — складне за структурою, але консолідоване спільними цілями, здатне до різних форм самоорганізації, що працюють на майбутнє [1, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками у науковій літературі спостерігається певне розширення кола проблем інноваційного розвитку. Значна увага приділяється конкретизації поняття соціальних інновацій, їх класифікації, визначенню їх особливостей [2–6], розкриттю механізмів зміни соціальних структур за рахунок індивідуальних дій суб'єктів мікрорівня [4; 7; 8], напрямам соціальної політики щодо зростання інноваційного потенціалу суспільства [4–6] та ін.

Соціально-інноваційна діяльність перебуває у центрі уваги декількох суспільних дисциплін: економіки, соціології, правознавства. Проте у більшості випадків предметом аналізу стають не макрохарактеристики цієї діяльності (з точки зору її змісту, структури, напрямків, ефективності), а особливості й механізми її окремих елементів. Утім, трансформація суспільства — це цілісний процес, макросуб'єктом якого виступає суспільство в цілому. Цільова і стихійна, економічна і політична, прогресивна і реакційна діяльність окремих соціальних груп визначає характер трансформації. Але при дослідженні цієї діяльності виникають певні проблеми, оскільки ні соціальні класи, ні вертикально ієрарховані страти не є однорідними суб'єктами, що виконують чітко окреслені функції у процесі перетворень. Тому виникає необхідність вивчати не стільки соціально-економічний, скільки інноваційно-діяльнісний зріз структури суспільства [8, с. 156–157].

Формування цілей. Основна мета статті — розкриття змісту поняття «соціально-інноваційна діяльність», виділення її видів та напрямів, аналіз соціально-економічної структури українського суспільства щодо здатності і мотивації основних соціальних груп до інноваційної активності, визначення факторів, що впливають на масштаби і характер соціально-інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Метою ринкової трансформації є створення такого інституційного середовища, яке б спонукало економічних суб'єктів діяти у напрямі підвищення ефективності функціонування господарської системи. Як показує досвід, для реалізації цієї мети тільки реформаторських дій можновладців вочевидь недостатньо. На думку Т. Заславської, рушійною силою і головним інструментом радикальних інституційних змін є трансформаційна активність економічних суб'єктів, що керуються різними мотивами, інтересами, потребами та цінностями. У широкому розумінні вона охоплює всі соціально значущі дії, що відбивають реакції суб'єктів на зміни інституціональних умов їх життєдіяльності, прав та можливостей, і у свою чергу такі, що змінюють ці умови [7, с. 505].

У більш вузькому розумінні до трансформаційної активності можна віднести безпосередньо соціально-інноваційну діяльність, тобто дії, що мають явно інноваційний характер, відхиляються від інституційних традицій. Саме

масова ефективна і легітимна соціально-інноваційна діяльність здатна змінити домінуючі моделі соціально-економічної поведінки шляхом практичної апробації нових способів соціальних дій, нових форм організації виробництва, нових шляхів задоволення потреб тощо. Результатами такої діяльності стають нові типи робочих місць, соціально-економічних статусів, зміни умов життєдіяльності (зайнятості, споживання, освіти) масових груп.

Залежно від мети і мотивації суб'єктів можна виділити такі види соціально-інноваційної діяльності: цільову, свідомо спрямовану на зміну тих чи інших інститутів і практик; стихійну — більш вузькі прагматичні дії, які мають наслідками інституційні результати, що не плануються і не усвідомлюються акторами [7, с. 506]. Суб'єктами першої є еліти — економічна (у тому числі кримінальна) і політична (правляча і опозиційна) та субелітні групи. Друга становить діяльність суб'єктів мікрорівня з реалізації приватних цілей.

Одним з основних напрямів соціально-інноваційної діяльності другого виду є підприємництво. Як правило, воно асоціюється перш за все не із соціальними, а з технологічними інноваціями. Однак такий поділ є досить умовним. Т. Фрідман наводить приклад упровадження такої технологічної інновації, як аутсорсинг в індійському центрі комп'ютерних технологій Бангалорі, де працівники займалися написанням програмного забезпечення для американських і європейських компаній, обслуговували їх внутрішні операції (від відповідей на дзвінки, технічної підтримки до дослідницьких проєктів) [9]. Аналізуючи наслідки цієї інновації — використання більш дешевої, але кваліфікованої робочої сили, економія часу, зменшення потоків імміграції, можливість зосередитися на більш творчих завданнях для американців і європейців; можливість отримати перспективну роботу, підвищення доходів для індійців, — можна стверджувати, що вона є не тільки технологічною, а й насамперед соціальною.

Різновидом підприємницької діяльності є соціальне підприємництво, що має три орієнтири: соціальний, ринковий та інноваційний. Воно полягає у виділенні соціальної проблеми, розробленні та впровадженні інноваційного способу її розв'язання (у вигляді продукту чи послуги) і створенні умов для його значного поширення. На відміну від соціальних послуг соціальне підприємництво створює позитивні ефекти не тільки для певної цільової групи, а й для суспільства в цілому. Яскравим прикладом соціального підприємця є Нобелівський лауреат премії миру 2006 р. Мухамед Юнус, який вважається батьком мікрокредитування. Йому вдалося знайти інноваційне розв'язання проблеми, яка десятиліттями існувала у бідних регіонах Азії. Помітивши, що основу бідних поселень складають відповідальні, працелюбні жінки, він почав надавати їм невеликі кредити на купівлю знарядь праці (перший такий кредит був на суму 27 дол.), що дозволило розірвати коло бідності. Згодом

М. Юнус заснував Грамін Банк, який на сьогодні налічує три тисячі філіалів в Індії, Шрі-Ланці та Бангладеш [10].

Соціальне підприємництво має потужний потенціал. Це шлях до розуміння бізнесом соціальних цінностей, а для суспільства — до ефективних і діючих бізнес-інструментів. Слід зазначити, що соціальне підприємництво не повинно асоціюватися з благодійністю. Це свідомі дії компанії щодо вирішення практичних бізнес-завдань, створення доданої соціальної вартості, яка багаторазово збільшує вартість компанії та її капіталізацію [11].

До напрямів соціально-інноваційної діяльності можна також віднести:

– апробацію нових форм організації освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту, захисту довкілля тощо;

– діяльність учених, журналістів, працівників культури, що пов'язана з оновленням ідеології і культури (осмислення суспільних процесів, підтримка та пропаганда нових цінностей, формування компетентної суспільної думки);

– апробацію нових форм самоорганізації, створення та розвиток структур громадянського суспільства. За допомогою цих структур «спочатку рихла і інертна тканина суспільства як би “прошивається” в різних напрямках незалежними від держави горизонтальними зв'язками, стаючи більш пружною і набуваючи здатності до більш дієвого відгуку на дії ззовні» [8].

Слід зазначити, що новації не мають іманентного позитивного спрямування. Хоча соціально-інноваційна діяльність і передбачає реалізацію стратегій досягнення, метою яких є підвищення добробуту, статусу, якості життя певного суб'єкта, але щодо суспільства вони можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Деструктивні стратегії, реалізуючи приватні інтереси суб'єктів і сприяючи підвищенню їх добробуту, призводять до деградації господарської системи, архаїзації соціальних практик, становлення неправових, кримінальних інститутів. Спроби держави подолати таку контр-соціальну інноваційну активність (у сферах організованої злочинності, корупції, тероризму, «оптимізації» оподаткування тощо) не тільки не приносять результату, а й викликають ще більше різноманіття соціально-патологічного інноваційного процесу [6].

Вважається, що нині провідними суб'єктами модернізації, насамперед соціальної, в Україні здатні виступити громадянське суспільство, держава та національний бізнес [1, с. 6]. Дійсно, враховуючи системні вади партійного простору України, саме громадські об'єднання могли б стати дієвою формою інституціоналізації суто суспільних інтересів і трансформації їх у потужні імпульси розвитку країни. Проте рівень громадянської активності в Україні (незважаючи на сприятливі умови — високий рівень освіти, урбанізації, розвинені комунікаційні системи) значно нижчий, ніж у західних країнах. Отже,

слабкість громадянського суспільства заважає розгортанню цього напряму соціально-інноваційної діяльності.

Наступний суб'єкт — держава, що ініціювала ринкові перетворення, — повинна була б запропонувати правила інноваційного розвитку, політично і ресурсно стимулювати важливі проекти, інноваційну активність. Натомість в Україні обрано шлях авторитарної модернізації на основі соціальної мобілізації, за якого суспільство розглядається винятково як об'єкт впливу, дешевий і відновлювальний ресурс [12]. Її альтернативою є інноваційна модернізація, за якої держава з «нічного сторожа», «бандита», «корупціонера», «корпорації» має перетворитися на соціального партнера, стати ефективним інноватором — не тільки замовником, а й гарантом інноваційної соціальної модернізації, регулятором, що спрямовує соціально-інноваційні процеси у конструктивний вектор, сприяє збереженню і зростанню соціально-інноваційного потенціалу суспільства, розширенню соціальної бази перетворень суспільних відносин.

Що стосується національного бізнесу, то він уже здатний виступати суб'єктом соціально-інноваційної діяльності. Однак, маючи необхідні ресурси і мотивацію, український бізнес характеризується недостатньою легітимізаційною основою своєї діяльності, механізми його впливу залишаються архаїчними — дикий лобізм, тінізація, «кришування» тощо.

На характер і масштаби соціально-інноваційної діяльності різних суспільних груп впливають багато чинників. Розглянемо найвагоміші з них, а саме: рівень інституціоналізації економіки, особливості соціально-економічної структури суспільства та його соціокультурні характеристики.

Системоутворюючі інститути (власності, влади, громадянського суспільства тощо) визначають становище суспільних груп у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання і тим самим зумовлюють їх економічні інтереси — рушійну силу трансформаційної діяльності. Тому низький рівень інституціоналізації створює суттєві перешкоди для легітимної соціально-інноваційної діяльності.

Аномія є супровідним ефектом будь-яких інновацій. За соціологічною теорією аномії Е. Дюркгейма і Р. Мертона такий стан не може тривати довго, і на зміну соціальній дезорганізації приходять нормативні та ненормативні реакції на аномію. Намагаючись подолати надзвичайну невизначеність, суб'єкти виявляють і використовують ресурси, розмиваючи при цьому критерії легального та нелегального. «Нормативний вакуум мав подвійний криміногенний вплив: з одного боку, відсутність надійних, інституційно гарантованих каналів реалізації індивідуальних і колективних цілей, а з другого — можливість їх реалізації кримінальним шляхом» [4, с. 100]. Основний потік інноваційної діяльності, не обтяжений ні правовими, ні моральними нормами, було спрямовано не на економічний розвиток, а на хижацьке збагачення шля-

хом розграбування національного багатства. Напівлегальний характер трансформаційної активності став перепоною на шляху до соціальних інновацій, спрямованих на формування ринкових інститутів, унаслідок своєї нелегальності та нелегітимності і, отже, неможливості формалізації, нормативно-правового закріплення.

Ще одним вагомим чинником соціально-інноваційної діяльності є соціально-економічна структура суспільства, що визначає можливості, способи та механізми участі різних верств суспільства у трансформаційному процесі. В умовах соціальної деструкції, суспільних криз відбувається масова низхідна мобільність багатьох соціальних груп і формується майже плоский стратифікаційний профіль [13, с. 351]. Ці групи, не маючи достатніх ресурсів, позбавлені можливості свідомо і конструктивно брати участь у перетвореннях. Інноваційна енергія цих верств суспільства вимушено витрачається на розв'язання не стратегічних суспільних завдань, а суто приватних проблем, пов'язаних з виживанням. Низький рівень добробуту населення унеможливає системні інновації.

«Еліта» і субелітний прошарок є тією невеликою частиною суспільства, яка вагомо виграла від радикальних реформ і залишається бенефіціарієм від сучасного стану держави й економіки (демодернізації, гіпертрофованої залежності держави від експорту продукції низького ступеня перероблення, збереження інерційного типу розвитку). Тому вона, володіючи достатніми ресурсами, не тільки не має мотивації до інноваційної активності, а й перетворює трансформацію на окремі часткові реформи, обмежує зміст соціальних інновацій маніпуляцією свідомості або кримінальними схемами.

Отже, з погляду соціально-інноваційної діяльності як «верхівка», так і «низи» суспільства є непродуктивними. Наявність мотивації і ресурсів можливо було б очікувати у представників середнього класу. Досить високий кваліфікаційний і діловий потенціал, важливість соціальних функцій, відносна адаптованість до ринкових умов дають змогу розглядати цей прошарок як одну з потенційних сил, що здатна до інноваційної активності. Втім, інноваційний потенціал середнього класу в сучасних умовах підривається поширенням несталих життєвих позицій у взаємозв'язку з невизначеністю перспектив. І якщо основним чинником «інноваційної демобілізації» нижчих верств є соціальна ексклюзія, верхніх — самодостатність, то середніх — стан несталості і невизначеності [4, с. 105].

Взагалі в Україні початку представники жодного соціального класу ХХІ ст. так і не стали авангардом суспільних змін. Українське суспільство, незважаючи на величезну нерівність і протистояння багатих і бідних, є недостатньо структурованим. Є верхній, нижній та незначний середній прошарки, але їх класові ознаки розмиті. Це підтверджує аналіз класової свідомості [14], який

виявив проблеми адекватного усвідомлення представниками різних класів специфічності їх класових інтересів. Причому найбільше це стосується представників дрібної буржуазії і верхнього середнього класу, які, як показав аналіз, у цілому поділяють настанови робочого класу. Відсутність чітко виражених інтересів, мотивів їх захищати зумовлює нестачу соціальної енергії для інноваційної активності, зниження потенціалу спільних дій, розширення можливостей для маніпуляцій.

Таким чином, аналіз структури українського суспільства не дає відповіді на запитання щодо суб'єктів соціально-інноваційної діяльності. Це можна пояснити тим, що під час трансформації ціннісні орієнтації, інтереси, характер діяльності і моделі поведінки людей зумовлюються не тільки (і не стільки) їх соціально-економічним статусом, скільки такими особистими якостями, як підприємницькі здібності, готовність до ризику, вміння встановлювати необхідні зв'язки, працювати у команді, виявляти «моральну гнучкість» та ін. [8]. У зв'язку з цим у періоди докорінних змін інноваційно-діяльнісна структура суспільства, що характеризує його дієздатність як суб'єкта самореформування і саморозвитку, досить суттєво відрізняється від соціально-економічної, і тому важливим завданням подальших досліджень є виявлення масштабів, чинників та динаміки таких розбіжностей.

Американський соціолог Р. Флорида для визначення суб'єкта інновацій в умовах переходу до постіндустріального суспільства запропонував термін «креативний клас». «Ядро креативного класу становлять люди, зайняті в науковій та технічній сферах, архітектурі, дизайні, освіті, мистецтві та індустрії розваг, чия економічна функція полягає у створенні нових ідей, нових технологій і нового креативного змісту. Крім ядра, креативний клас включає також велику групу креативних фахівців, що працюють у бізнесі та фінансах, праві, охороні здоров'я та суміжних галузях» [15, с. 34].

Як вважає А. Окара, для виокремлення креативного класу в Україні доцільніше використовувати не професійний, а антропо-соціальний критерій, пов'язаний не з об'єктивними, а із суб'єктивними, психологічними показниками. До українського креативного класу, на його думку, слід віднести усіх тих, хто у межах своєї професійної або соціальної діяльності є інноватором, творцем «точок зростання» — науковців, розробників та реалізаторів високих технологій, інженерів ВПК, представників деяких сегментів бізнесу (здебільшого середнього, що був створений з нуля, а також венчурного), активну частину міської інтелігенції, що працює у сфері формування духовної та інформаційної діяльності, а також представників «рутинних» професій, що схильні до інновацій у межах своєї професійної діяльності, у тому числі бюрократів-інноваторів. До нього можуть бути віднесені представники і еліти, і середнього класу [12]. При досягненні критичної маси і у разі інституції-

аналізації його інтересів саме креативний клас здатен стати реальним суб'єктом інноваційної діяльності. Якщо ж він пригнічений, розсіяний, маргіналізований, то інновації доводиться експортувати, що характерно для наздоганяючих модернізацій.

Взагалі українське суспільство вкрай зацікавлене у залученні до модернізації якомога більшої кількості представників активних соціальних груп. Стратегія концентрації інноваційних ресурсів і процесів є безперспективною як з точки зору безпосередньо реалізації інновацій, так і з огляду на безліч небажаних побічних ефектів (політичних, соціально-структурних, криміногенних тощо). Концентрація інноваційного потенціалу в досить вузькому сегменті суспільства відбувається спонтанно, разом із концентрацією економічного капіталу, оскільки різні форми капіталу здійснюють взаємно кумулятивний вплив: більший економічний капітал дає змогу накопичувати більший культурний капітал, складовою якого і є інноваційний потенціал. Крім того, держава, підтримуючи «інноваційну еліту», поглиблює розрив у інноваційних можливостях еліти і більшості населення.

Виходячи з цього, В. Гольберт обґрунтовує доцільність стратегії вирівнювання, що спрямована не на інновації як такі, а на їх передумови і наслідки. У часовому вимірі вона має на меті згладжування перепадів спонтанного інноваційного розвитку; в галузевому і просторовому — трансферт результатів інноваційного розвитку з авангардних галузей і регіонів у відсталі; в соціально-структурному — не додаткову підтримку перспективних соціально-структурних одиниць, а забезпечення позитивного ставлення до інновацій у широкому спектрі соціальних прошарків [4, с. 109].

З точки зору соціальної структури перетворення інноваційної можливості на соціальну дію пов'язане з явищами соціальної мобільності. Масштабна концентрація власності в Україні гальмує формування комплексу нових каналів і механізмів соціальних переміщень. Місце «соціальних ліфтів» посідають приватні «підйомні крани». Відбувається не стільки переміщення людей з одних соціальних осередків в інші, скільки глибока трансформація попередніх каналів мобільності, механізмів стратифікації [16, с. 556–557]. Причому зміну статусу вимушено переживають не окремі особи, а цілі верстви і суспільні групи, що зумовлює масштабну маргіналізацію суспільства (економічну, політичну, соціальну, культурну, психологічну).

Деформованість конкурентного середовища і порушення механізмів соціальної мобільності, що притаманні стабільним суспільствам і передбачають тісний зв'язок рівня освіти та кваліфікації з матеріальною і статусною винагородою, блокують моделі інноваційної поведінки, зумовлюють проблему «ліквідності» професійно-кваліфікаційних ресурсів. За таких обставин висо-

ка забезпеченість ресурсами є необхідною, але недостатньою умовою соціально-інноваційної діяльності.

Напрями і глибина соціально-інноваційної діяльності визначаються не тільки потребами, а й мірою можливостей суспільства, яка залежить від його соціокультурних особливостей (структури цінностей, потреб, інтересів та мотивацій). Занепад комуністичної ідеології, яка мала значною мірою елементи соціальної солідарності, призвів до формування індивідуалістичних настанов, поширення опортуністичної поведінки, актуалізації приватного інтересу, не збалансованого з інтересами суспільства. Зростаюча орієнтація людей на індивідуальний вибір та особисті інтереси не могла спиратися на універсальні ринкові цінності і авторитет заснованих на них соціальних інститутів. Така соціальна новація породила індивідуалізм без особистої активності і відповідальності, без опори на міцні соціальні зв'язки, девальвувала такі цінності, як згуртованість, колективізм. О. Кендюхов називає це послабленням особистості, яке знижує і нівелює новаторський потенціал суспільства. Воно стає інерційним і керується не прагненням до творчої самореалізації, а різного роду стереотипами. «На зміну амбітному народу початку 90-х минулого століття, що відстояв незалежність своєї країни, прийшли люди-тіні, амбіції яких у ревінні на стадіонах, танцях на «майдансах» і в нескінченних кастингах на різноманітні шоу «із зірками» [17].

Крім того, українське населення опинилося під сильним тиском західної «культури масового споживання», у якій домінують не творчі, а споживчі цінності й орієнтації, що не сприяє розвитку креативних компонентів людського потенціалу і, отже, обмежує можливості соціально-інноваційної діяльності. Альтернативою культурі споживання має стати культура творчості — інноваційна культура, яка, з одного боку, формується інноваційними процесами, а з другого — формує інноваційне середовище і інноваційний потенціал суспільства.

Висновки. Ефективна і легітимна соціально-інноваційна діяльність, що змінює домінантні моделі соціально-економічної поведінки та умови життєдіяльності масових суспільних груп, є рушійною силою трансформації господарської системи. Поняття соціально-інноваційної діяльності не зводиться лише до цільової реформаторської діяльності еліт, яка полягає у цілеспрямованому інституційному впливі на перебіг трансформаційного процесу. Соціально-інноваційна діяльність передбачає насамперед масову інноваційну активність суб'єктів мікрорівня, які, апробуючи нові моделі соціально-економічної поведінки, беруть безпосередню участь у трансформації суспільних інститутів, соціально-економічної структури та, найголовніше, соціокультурних характеристик суспільства — стратегічного об'єкта реформ, що практично не піддається прямому впливу еліт.

Чинниками, що негативно впливають на масштаби і характер соціально-інноваційної діяльності в Україні, є: незавершена, суперечлива та переважно нелегітимна інституціоналізація господарської системи; деформована, майже плоска соціально-економічна структура суспільства, за якої інноваційний потенціал більшої частини населення витрачається на розв'язання проблем виживання, а не розвитку; високий рівень апатії населення, відсутність суб'єктності та громадянської культури, тиск культури консюмеризму, численні маніпуляції суспільною свідомістю. У зв'язку з цим ні в еліті, ні в інших верствах населення немає тих креативних сил, що вкрай зацікавлені у великих, насамперед макросоціальних, інноваціях і здатні стати соціальною базою та дієвим суб'єктом інноваційного типу розвитку.

Українське суспільство потребує зміни стратегії модернізації: по-перше, з мобілізаційної на інноваційну, коли «головним інструментом модернізації стає не мобілізація державою бізнесу та суспільства, а мотивація стати повноцінними агентами розвитку, партнерами держави, консолідація новаторських імпульсів різних економічних суб'єктів в єдину загальнонаціональну хвилю модернізації» [1, с. 6]; по-друге, зі стратегії концентрації інноваційних ресурсів на стратегію вирівнювання інноваційних потенціалів у територіальному, галузевому та, особливо, соціально-структурному вимірах, коли до інноваційної діяльності залучається максимальна кількість представників активних соціальних груп шляхом відкриття ліфтів вертикальної мобільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна стратегія розвитку «Україна-2015» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://uf.org.ua/books/4313166_Strateg%20nov-ost%20230109.pdf.
2. Бойко-Бойчук, Л. В. Поняття «соціальна інновація»: типи визначень, приклади застосування / Л. В. Бойко-Бойчук // Наука та інновації. — 2009. — Т. 5, № 3. — С. 94–99.
3. Федотова, В. Г. Социальные инновации: макро- и микротенденции / В. Г. Федотова // Вопр. философии. — 2010. — № 10. — С. 3–16.
4. Гольберт, В. В. Социально-структурные аспекты инноваций и государственные стратегии мобилизации инновационного потенциала / В. В. Гольберт // Журн. социологии и социальной антропологии. — 2007. — Т. X, № 4. — С. 94–111.
5. Москалев, И. Технологические основы социально-инновационного государственного управления [Электронный ресурс] / И. Москалев. — Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Moskalev23.htm>.
6. Романов, В. Л. Социально-инновационный вызов государственному управлению [Электронный ресурс] / В. Л. Романов. — Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov333.htm>.
7. Заславская, Т. И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса [Электронный ресурс] / Т. И. Заславская // Социеталь-

- ная трансформация российского общества. — М., 2002. — С. 504–518. — Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/397/949/1219/04zaslavskaya-14-19.pdf>.
8. Заславская, Т. И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества [Электронный ресурс] / Т. И. Заславская. — Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/saslavskaja_csocia/.
  9. Фридман, Т. Плоский мир. Краткая история XXI века / Т. Фридман. — М. : АСТ Москва, 2007. — 608 с.
  10. Скипальский, А. Давос социальных инноваций [Электронный ресурс] / А. Скипальский // Зеркало недели. — 2007. — № 15. — Режим доступа : http://zn.ua/SOCIETY/davos_sotsialnyh_innovatsiy-49776.html.
  11. Туркин, С. О пользе социальных инноваций [Электронный ресурс] / С. Туркин. — Режим доступа : <http://e-executive.ru/career/adviser/1446831/>.
  12. Окара, А. Н. Новая идея для новой Украины [Электронный ресурс] / А. Н. Окара // День. — 2010. — № 98, 102. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/299529>.
  13. Сорокин, П. Социальная и культурная мобильность / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — 514 с.
  14. Симончук, О. Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні / О. Симончук // Українське суспільство 1992–2011. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2011. — С. 160–176.
  15. Флорида, Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. — М. : Изд. дом «Классика-XXI», 2011. — 432 с.
  16. Социология. Основы общей теории : учебник для вузов / отв. ред. В. Г. Осипов, Л. Н. Москвичев. — М. : НОРМА, 2003. — 912 с.
  17. Кендюхов, А. Люди-тени [Электронный ресурс] / А. Кендюхов // Зеркало недели. — 2011. — № 47. — Режим доступа : <http://zn.ua/POLITICS/lyudi-teni-94493.html>.

СОЦИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СУБЪЕКТОВ КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ

Набатова О. А.

Раскрыто содержание понятия «социально-инновационная деятельность», охарактеризованы ее виды и направления. Определены факторы, влияющие на масштабы и характер социально-инновационной деятельности, и ее особенности в трансформационной экономике Украины. Особое внимание уделено анализу социально-экономической структуры украинского общества с позиций способности и мотивации основных социальных групп к инновационной активности.

Ключевые слова: рыночная трансформация, социальные инновации, социально-инновационная деятельность, инновационно-деятельностная структура общества, креативный класс.

SOCIO-INNOVATIVE ACTIVITY OF ECONOMIC SUBJECTS AS A FACTOR OF ECONOMIC SYSTEM TRANSFORMATION

Nabatova O. A.

Contents of the concept «socio-innovative activity» is disclosed, its types and directions are characterized. The factors influencing the extent and nature of socio-innovative activity and its features in the transitional economy of Ukraine are defined. The special attention is given to the analysis of socio-economic structure of Ukrainian society in terms of ability and motivation of the main social groups to innovative activity.

Key words: market transformation, social innovation, socio-innovative activity, innovation-activity structure of society, the creative class.

УДК 338.24:349.42(477)

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АПК УКРАЇНИ

О. В. Роздайбіда, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розглянуто економічні та юридичні аспекти інвестиційної діяльності в агропромисловому комплексі (АПК) України. Значну увагу приділено проблемам залучення інвестицій у виробничу сферу та соціальний розвиток села. Обґрунтовано необхідність прямої і непрямой державної підтримки інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України.

Ключові слова: інвестиції, інвестиційна діяльність, правове регулювання.

Постановка проблеми. АПК України є найбільш вагомим сектором національної економіки. Про масштабність діяльності та значення АПК свідчать такі офіційні статистичні дані: він охоплює понад 2/3 території держави (землі сільськогосподарського призначення займають у структурі земельної площі 71 %); 32 % громадян країни проживають у сільській місцевості; за рахунок сільськогосподарської продукції і товарів, що виробляються з неї, формується 2/3 роздрібного товарообігу країни; питома вага у фонді продовольчих товарів становить 96 %; його продукція є однією з основних статей експорту [1, с. 29, 30, 37, 75].

Водночас сільське господарство країни залишається неефективною галуззю економіки. Причин такого становища чимало. Одна з основних полягає у тому, що останніми роками в сільському господарстві і в усьому АПК погіршилися умови інвестиційної діяльності. Як показує вітчизняний і зарубіжний досвід, негативні наслідки нестабільності внутрішнього і зовнішнього середовища суттєво впливають на параметри розвитку сільського господарства та всього АПК. Існуючі проблеми значно ускладнюються в умовах світової фінансово-економічної та продовольчої кризи. Тому пошук нових теоретичних і практичних підходів щодо активізації інвестиційної діяльності АПК України є актуальним завданням. Зважаючи на це, наукове дослідження взаємозв'язків економічних і правових засад інвестиційної діяльності в АПК України є своєчасним і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі аналізу сутності інвестиційного процесу та управління ним приділяють увагу багато економістів і юристів світу. У зарубіжній літературі інвестиційна діяльність переважно ототожнюється з рухом цінних паперів [2, с. 8]. У вітчизняній науковій літературі найбільш поширеним є розуміння інвестицій як вкладення капіталу з метою його подальшого збільшення. При цьому інвестиційну діяльність одні автори ототожнюють з інвестиційним циклом [3, с. 30, 31], а інші вважають, що вона ідентифікується з механізмом реалізації капітальних вкладень [4, с. 30].

Аналіз вітчизняних публікацій показує, що вони в основному присвячені економіко-фінансовим аспектам інвестиційно-інноваційної політики. Що ж стосується правового регулювання інвестиційної діяльності, то здебільшого в публікаціях висвітлюється вузьке коло проблем, і вони не охоплюють усього спектра інвестиційних правовідносин. Різні аспекти правового регулювання інвестиційно-інноваційного процесу досліджувалися в роботах учених-аграрників Б. Андрущенка, А. Гайдуцького, Б. Губського, В. Дем'янчука, М. Кісіля, А. Пересади, О. Ривак, В. Россохи, О. Семерак, В. Семчика та ін. Однак багато проблем, а саме дослідження правового режиму здійснення інвестиційної діяльності, юридичних гарантій захисту прав інвестора ще залишаються поза увагою вітчизняних учених і законотворчих органів, що негативно впливає на стан і розвиток законодавчої бази у цій сфері, а отже й на формування стабільного інвестиційного клімату в економіці аграрного сектору України.

Формулювання цілей. Основна мета статті — дослідження процесу поєднання економічних і правових засад інвестиційної діяльності в АПК України та подальшого вдосконалення і гармонізації цього механізму на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах основною проблемою функціонування АПК є вдосконалення ринкових відносин та перехід на інвестиційно-інноваційний тип розвитку. Саме інвестиції як джерело зростання і розвитку аграрного виробництва є передумовою ефективної діяльності аграрної сфери та стабільного забезпечення населення країни продуктами харчування. «Інвестиція» — від *лат.* «*invest*», означає вкладення коштів. У найбільш широкому розумінні інвестиції є вкладенням капіталу з метою його подальшого зростання. Відомий економіст Дж. Кейнс писав, що інвестувати — це купувати якість добро заради того доходу, якого ми від нього чекаємо у майбутньому.

У вітчизняній науковій літературі поняття «інвестиція» стало використовуватися в економічному обігу у 80-х роках ХХ ст., де ним позначали капітал, що вкладався в основні та оборотні засоби з метою отримання прибутку в майбутньому. У правовому аспекті це поняття використовується у двох значеннях: 1) як капітал, що має ринкову вартість та вкладається в об'єкт інвестування з метою отримання прибутку; 2) як господарська операція щодо вкладення інвестиційного капіталу з метою отримання прибутку, що має ризиковий характер [5, с. 275].

Правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на теренах України визначаються законами України. За ст. 1 Закону України від 18 вересня 1991 р. № 1560-ІХ «Про інвестиційну діяльність» інвестиції — це всі види майнових і інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкт підприємницької та інших видів діяльності, внаслідок чого утворюється прибуток (дохід), або досягається соціальний ефект [6; 1991. — № 47. — Ст. 646].

Інвестиційна діяльність, як правило, пов'язана з науковими дослідженнями, науково-технічними розробками, підготуванням висококваліфікованих фахівців, придбанням нових машин, транспортних засобів, будівництвом споруд, шляхів, мостів та інших об'єктів тощо. Іншими словами, інновації, або нововведення, — це застосування у господарсько-виробничій діяльності нових техніко-технологічних і організаційних рішень. Тому інвестиційна діяльність по суті є інвестиційно-інноваційним процесом. В АПК України інвестиційно-інноваційний процес розглядається як система економічних і правових заходів щодо проведення наукових досліджень, розроблення і створення інновацій та їх впровадження у виробництво з метою отримання нової або покращеної агропродовольчої продукції та відповідне ресурсне забезпечення цих процесів за рахунок залучення інвестицій [7, с. 237, 238].

Ключовим терміном у дослідженні інвестиційно-інноваційного процесу є поняття «інновації». При цьому треба звернути увагу на загальне, економічне та юридичне значення цього терміна. Загальне значення терміна «інновації» викладене у Тлумачному словнику української мови, де інновації визначено

як нововведення в галузі економіки, техніки тощо на основі досягнень науки і передового досвіду [8, с. 404].

З позиції широкого тлумачення інноваційна діяльність охоплює повний інноваційний цикл від винаходу, розроблення певної ідеї та її оформлення як об'єкта права інтелектуальної власності до отримання нової або вдосконаленої продукції від її впровадження. До її складу слід відносити ще й наукову та науково-технічну діяльність, патентно-ліцензійну та інноваційно-впроваджувальну або інноваційно-виробничу діяльність [9, с. 127].

Законодавче визначення інноваційної діяльності закріплено у декількох нормативно-правових актах. Так, згідно зі ст. 325 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. № 436-IV інноваційною є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм із тривалими термінами окупності витрат і впровадженням нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя [6; 2003. — № 18–22. — Ст. 144].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інноваційна діяльність визначається як одна із форм інвестиційної діяльності, здійснюваної з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу, що включає: випуск і поширення принципово нових видів техніки та технології; прогресивні міжгалузеві структурні зміни; реалізацію довгострокових науково-технічних програм із тривалими строками окупності витрат; фінансування фундаментальних досліджень для здійснення якісних змін у стані продуктивних сил; розроблення і впровадження нової, ресурсозберігальної технології, призначеної для поліпшення соціального та екологічного становища.

Інноваційна діяльність згідно з ч. 3 п. 1 ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. № 40-IV розглядається як діяльність, спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок та зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг [6; 2002. — № 36. — Ст. 266].

Як слушно зазначає Ю. Атаманова, названі визначення поняття «інноваційна діяльність» мають суттєві відмінності, зокрема: щодо кола суб'єктів, об'єктів інноваційної діяльності, щодо обов'язкової наявності при здійсненні останньої інвестиційної компоненти діяльності [9, с. 128].

Юридичне значення терміна «інновації» визначене у Законі України «Про інноваційну діяльність». Інновації — це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

В. Книш зауважує, що таке визначення терміна «інновації» є найчіткішим в юридичному значенні. По-перше, у цьому Законі інноваціями визнаються не тільки нововведення, а й значущі вдосконалення. По-друге, у дефініції, передбаченій цим Законом, інноваціями визнаються не тільки конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також відповідні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру (тобто наведено ширший перелік об'єктів, які можна визнати інноваціями). По-третє, метою інновацій визнано не тільки поліпшення структури та якості виробництва (матеріальної сфери), а також поліпшення соціальної (нематеріальної, гуманітарної) сфери [10, с. 60].

При цьому відповідно до ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиційна діяльність розглядається як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій, широке залучення і використання вітчизняних й іноземних інвестицій у сільськогосподарському виробництві з метою одержання прибутку та в соціальний розвиток держави.

Виходячи зі змісту цього Закону та інших законів, якими регулюються інвестиційні відносини, а також урахуваючи наявність своєрідного предмета і методів правового регулювання відносин, що здійснюються у процесі інвестиційної діяльності, правовий статус їх суб'єктів, прав та обов'язків, характеристику об'єкта цих відносин, відповідальність за порушення інвестиційного законодавства, можна погодитися з доцільністю виділення аграрних інвестиційних правовідносин як самостійного інституту аграрного права [12, с. 478].

Як зазначається в «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, актуальною є проблема активізації інвестиційно-інноваційного процесу в АПК. Рівень забезпечення сільськогосподарськими тракторами, комбайнами та іншою технікою складає лише 45–50 % потреби від нормативного рівня. При цьому понад 90 % технічних засобів потребують негайної заміни внаслідок їх зношеності [11; 2007. — № 73. — Ст. 2715].

Як зазначає В. Семчик, АПК України потребує щонайменше 400 млрд грн, при тому, що український АПК не є інвестиційно привабливим. На думку Л. Панькової, причин того, що АПК залишається непривабливим [12, с. 476] для інвесторів, чимало. Це пояснюється нестабільністю вітчизняного законодавства, недосконалою роботою судової гілки влади, непередбачуваністю аграрної політики держави, недостатнім розвитком інфраструктури аграрного ринку та ін., що не дає змоги контролювати ризики інвесторів, які прийдуть в Україну [13, с. 57].

При цьому, як слушно зауважує Л. Козаченко, насамперед треба чітко сформулювати позицію стосовно ефективного використання тих бюджетних коштів,

які нині виділяються для підтримки розвитку сільського господарства, зокрема, для доування АПК, створення сучасної інфраструктури аграрного ринку, вирішення низки соціальних питань, які так чи інакше впливають на ситуацію в аграрному секторі економіки України [14]. АПК важливо розглядати як складову частину загальної економічної системи, а його проблеми мають вирішуватися в контексті проблем, що існують у національній економіці в цілому. Насамперед повинно йтися про створення необхідних умов для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в економіку, стабільну аграрну політику, розвиток людського капіталу, ринкової та соціальної інфраструктури села.

Інвестиційна діяльність, як правило, пов'язана з науковими дослідженнями, науково-технічними розробками, підготуванням висококваліфікованих фахівців, з придбанням нових машин, транспортних засобів, будівництвом споруд, шляхів, мостів та інших об'єктів тощо. Іншими словами, інновації, або нововведення, — це застосування у господарсько-виробничій діяльності нових техніко-технологічних і організаційних рішень. Тому інвестиційна діяльність по суті є інвестиційно-інноваційним процесом. В АПК України інвестиційно-інноваційний процес розглядається як система економічних і правових заходів щодо проведення наукових досліджень, розроблення і створення інновацій та їх впровадження у виробництво з метою отримання нової або поліпшеної агропродовольчої продукції і відповідне ресурсне забезпечення цих процесів за рахунок залучення інвестицій.

Інноваційний розвиток передбачає широке і постійно зростаюче застосування у сільському господарстві інтелектуальної (науково-технічної) діяльності. Це стосується впровадження новітніх наукових розробок у всі сфери сільськогосподарського виробництва: селекцію та насінництво; створення нових високопродуктивних засобів виробництва; розроблення і запровадження сучасних високоефективних технологій вирощування, перероблення та зберігання одержуваної сільськогосподарської продукції тощо. У вітчизняному АПК спостерігається ще значний розрив між наукою і виробництвом, а тому вироблена продукція часто є неконкурентоспроможною і низькорентабельною [15, с. 105].

До стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених у ст. 7 Закону України від 8 вересня 2011 р. № 3715-IV «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», включено й технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу. Водночас цей Закон не містить конкретних напрямів зазначеного оновлення та розвитку [6; 2003. — № 13. — Ст. 93].

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» серед основних напрямів підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору передбачено необхідність створення

умов для технічного переоснащення заводів сільськогосподарського машинобудування з метою випуску техніки, яка забезпечуватиме впровадження сучасних високопродуктивних та ресурсозберігаючих технологій в агропромисловому виробництві; вдосконалення довгострокового кредитування інноваційних проектів; часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки за рахунок Державного бюджету України, системи фінансового лізингу, підтримки розвитку інфраструктури матеріально-технічного забезпечення [6; 2006. — № 1. — Ст. 17].

Регулювання інвестиційно-інноваційного процесу в АПК потребує системного підходу. Водночас теоретичні та методологічні обґрунтування, а також практичні рекомендації, спрямовані на системне управління інноваційно-інвестиційними процесами в АПК, залишаються не повністю розробленими, що потребує подальших досліджень.

Для переходу України на інноваційну модель розвитку слід передусім удосконалити систему правового забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності в державі. Це дало б змогу не тільки скоротити витрати виробництва і домогтися збільшення прибутку, а й отримати власний новий інтелектуальний продукт. Правове забезпечення інвестиційно-інноваційного процесу має ґрунтуватися на законодавчих і нормативно-правових актах з різних напрямів розроблення, функціонування та розвитку цього процесу. Правове забезпечення інвестиційно-інноваційного процесу базується на Конституції України і складається з Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України від 13 липня 1999 р. № 916-XIV, законів України «Про інвестиційну діяльність», «Про науку і науково-технічну діяльність», «Про іноземні інвестиції» (вже втратив чинність), «Про режим іноземного інвестування», «Про інноваційну діяльність», «Про наукові парки», Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» та ін.

У перелічених законодавчих актах передбачено спрямування державної інвестиційної підтримки в окремі сфери економіки, які є першочерговими. Серед них — і розвиток АПК.

Інвестиційно-інноваційний процес будується за такими принципами: послідовна децентралізація цього процесу; збільшення частки власних коштів товаровиробників у фінансуванні інвестицій; перенесення центру ваги з бюджетного фінансування у виробничій сфері на кредитування; використання бюджетних коштів переважно на реалізацію державних пріоритетів і програм, спрямованих на структурну перебудову економіки за адресним принципом; розвиток і захист вітчизняного інвестиційного ринку [16, с. 30].

Інноваційний розвиток ґрунтується на підприємницькій ініціативі в галузі науково-технічної і організаційно-економічної діяльності. Згідно із Законом

України «Про інноваційну діяльність» державну підтримку одержують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних. Особливістю інноваційного типу розвитку є те, що наукові знання стають реальним ресурсом, чинником і джерелом розвитку економіки.

Сучасні тенденції розвитку національної економіки України не відповідають інноваційному напрямку суттєвих перетворень. Розвиток національної інноваційної системи гальмується такими недоліками:

- відсутністю чіткої концепції інноваційних національних пріоритетів, цілеспрямованого, послідовного та системного управління інноваційними процесами з боку держави, а також незадовільним інституціональним забезпеченням інноваційних перетворень, нестабільністю та суперечливістю нормативно-правової бази інноваційної діяльності;

- недостатнім використанням інноваційного потенціалу української науки й освіти (аналіз свідчить, що, незважаючи на зростання обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, їх частка у ВВП постійно скорочується);

- незадовільним фінансуванням наукової і науково-технічної діяльності: якщо у 1990 р. країна на фінансування науки і техніки використовувала більше 2,5 % ВВП, то у 2005 р. — 0,38 %, у 2006 р. — 0,4 %, у 2008 р. — менше 0,4 % ВВП;

- низькою інноваційною активністю вітчизняного бізнесу: частка підприємств, що впроваджують інновації, становила 10 % у 2006 р. порівняно з 14,8 % у 2000 р. [17, с. 214];

- тільки 6,5 % загального обсягу реалізованої промислової продукції українських виробників мають ознаки інновацій, у той час як у ЄС цей показник сягає 60 %, в Японії — 67 %, в США — 78 % [18, с. 86].

Що стосується аграрного сектору, то за роки незалежності в Україні створено законодавче поле, розроблено нормативно-правову базу для надходження інвестицій та здійснення аграрної реформи. Вже на початку розбудови суверенної незалежної держави серед перших законодавчих актів Верховною Радою Української РСР 17 жовтня 1990 р. було ухвалено Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [6; 1992. — № 32. — Ст. 453]. Однак глибока кризова ситуація, яка охопила всі галузі народного господарства і відчутно вразила агропромислове виробництво, поступово звела нанівець застосування основних положень цього Закону.

На сучасному етапі важливу роль у подальшій активізації інвестиційно-інноваційної діяльності в сільському господарстві і всьому АПК відіграє «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня

2007 р. № 1158, у якій передбачено забезпечення інвестиційно-інноваційного зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектору, впровадження економічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, поставлено завдання щороку оновлювати технічну базу сільського господарства на 15 % (додаток 4 до Програми), а також збільшити обсяг інвестицій в аграрний сектор удвічі (додаток 5 до Програми) [6; 2007. — № 73. — Ст. 2715].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід наголосити на тому, що інвестиційно-інноваційна діяльність у сільському господарстві і у всьому АПК є основою впровадження новітніх технологій виробництва і перероблення продукції рослинництва та тваринництва. Проте, незважаючи на ухвалення низки законів та інших нормативно-правових актів, інвестиції в АПК і особливо в аграрну сферу не стали масштабними і не забезпечують належного розвитку сільського господарства. Причинами, які стримують темпи інвестиційно-інноваційної діяльності в сільському господарстві є такі: декларативність більшості законів про підтримку АПК, особливо про державну підтримку сільського господарства та безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції; невиконання чи неналежне виконання органами державної влади та органами місцевого самоврядування законодавчих приписів про державне фінансування сільського господарства, державну підтримку фермерських господарств і сільськогосподарських виробничих кооперативів та розвитку соціальної сфери села.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сільське господарство України 2010 : стат. зб. — К. : Держ. служба статистики України, 2011. — 228 с.
2. Шарп, У. Інвестиції / У. Шарп, Г. Олександр, Дж. Бейли. — М. : Инфра-М. — 1999. — 325 с.
3. Пересада, А. А. Управління інвестиційним процесом в Україні / А. А. Пересада. — К. : Лібра, 2002. — 352 с.
4. Федоренко, В. Г. Інвестознавство / В. Г. Федоренко, А. Ф. Гойко. — К. : МАУП, 2000. — 402 с.
5. Мілаш, В. С. Господарське право : курс лекцій : у 2 ч. / В. С. Мілаш. — Х. : Право, 2008. — Ч. 2. — 336 с.
6. Відом. Верхов. Ради України.
7. Скидан, О. В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації : монографія / О. В. Скидан. — Житомир : Жит. нац. агроєкологіч. ун-т, 2008. — 376 с.
8. Тлумачний словник української мови / за ред. В. С. Калашника. — Х. : Прапор, 2003. — 806 с.
9. Атаманова, Ю. Є. До питання правового визначення інноваційної діяльності / Ю. Є. Атаманова // Вісн. нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.

- Економічна теорія та право / ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право. — Вип. 1. — 240 с.
10. Книш, В. В. Принципи аграрного інноваційного законодавства України / В. В. Книш // Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві в Україні : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : Юрид. думка, 2010. — С. 56–71.
  11. Офіц. вісн. України.
  12. Семчик, В. І. Правове регулювання інвестицій у сільське господарство / В. І. Семчик // Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 476–490.
  13. Панькова, Л. О. Правові аспекти діяльності Аграрного фонду та Фонду аграрних страхових субсидій як суб'єктів інвестування // Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : Юридична думка, 2008. — С. 56–70.
  14. Козаченко, Л. Без інвестицій аграрного дива не буде / Л. Козаченко. Інтерв'ю кореспонденту «Урядового кур'єра» [Електронний ресурс] . — Режим доступу: // <http://www.agrosoyuz.ua/smi>
  15. Кулаєць, М. М. Інноваційна діяльність в аграрній сфері / М. М. Кулаєць, М. Ф. Бабієнко, П. А. Лайко // Економіка АПК. — 2011. — № 2. — С. 100–107.
  16. Семчик, В. І. Правові основи розвитку аграрної інноваційної діяльності в Україні [Текст] / В. І. Семчик // Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: зб. тез міжнарод. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП (19–20 трав. 2010 р., м. Київ). — К. : Вид. центр НУБіП України, 2011. — С. 28–31.
  17. Мельникова, В. І. Національна економіка / В. І. Мельникова, О. П. Мельникова, Т. В. Сідлярчук. — К. : Центр навчальної літератури, 2011. — 214 с.
  18. Голіков, А. П. Економіка України : навч. посібник / А. П. Голіков, Н. А. Козакова, О. А. Шуба. — К. : Знання, 2009. — 326 с.

ЭКОНОМИКО-ПРАВОВЫЕ НАЧАЛА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АПК УКРАИНЫ

Роздайбеда А. В.

Рассмотрены экономические и правовые аспекты инвестиционной деятельности в агропромышленном комплексе (АПК) Украины. Значительное внимание уделено проблемам привлечения инвестиций в производственную сферу и социальное развитие села. Обоснована необходимость прямой и не-прямой государственной поддержки инновационной деятельности в аграрном секторе экономики Украины.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная деятельность, правовое регулирование.*

THE ECONOMIC-LEGAL BEGINNING OF INVESTMENT ACTIVITY IN AIC OF UKRAINE

Rozdajbida O. V.

The economic and legal aspects of investment activity in the agroindustrial complex (AIC) of Ukraine are considered. Considerable attention to the problems of bringing of investments in a productive sphere and social development of village is spared. A reasonable necessity of direct and indirect state support of investment activity is for the agrarian sector of economy of Ukraine.

Key words: investments, investment activity, legal adjusting.

УДК 330.117

НАПРЯМКИ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ

К. Г. Губін, кандидат економічних наук

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розкрито основні риси української та соціально-ринкової систем формування доходів населення. Проаналізовано запропонований А. Бузгаліним новий проект соціально орієнтованого розвитку. Визначено комплекс заходів, необхідних для реформування системи формування доходів населення в Україні.

Ключові слова: регулювання доходів населення, система формування доходів населення, соціально орієнтований розвиток, соціальна держава.

Постановка проблеми. Важливою складовою процесів розбудови правової, соціальної держави в Україні є створення системи формування доходів населення, притаманної соціальній державі. Це питання не було остаточно вирішене ні в теоретичній, ні в практичній площині і тому потребує додаткового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головні риси соціально-ринкової та української систем формування доходів розкрито в роботах [1–7]. У джерелі [2, с. 317–320] обґрунтовано, що метою реформування системи формування доходів населення в Україні слід вважати розбудову соціально-ринкової системи формування доходів. Порівняльний аналіз умов людського розвитку за цих систем проведено в роботі [5].

Проте А. Бузгалін висунув новий проект соціально орієнтованого розвитку та сформулював десять параметрів, що характеризують цей тип розвитку [8].

Соціально-ринкова система формування доходів не відповідає повною мірою більшості із запропонованих А. Бузгаліним параметрів, а самі вони становлять риси певного проекту устрою господарства в майбутньому. Тому виникає запитання: чи слід вважати за довгострокову мету формування в нашій країні системи формування доходів, подібної до соціально-ринкової, чи краще зосередитися на рисах нового проекту соціально орієнтованого розвитку А. Бузгаліна як довгострокового орієнтиру реформ?

Формулювання цілей. Мета статті — проаналізувати зміст соціально-ринкової системи формування доходів населення та запропонованого А. Бузгаліним нового проекту соціально-орієнтованого розвитку, визначити їх цінність як орієнтирів для вдосконалення системи формування доходів в Україні та охарактеризувати комплекс заходів, необхідних для реформування цієї системи.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо стан української системи формування доходів населення. До її базових рис слід віднести такі:

1. Основний механізм координації господарської діяльності — ринок, який зазнає потужного впливу неринкових чинників та механізмів, через що конкуренція дуже обмежена, а в деяких сегментах, що мають бути ринковими, — взагалі відсутня.

2. Система державного регулювання економіки є неефективною через поширеність корупції та «захоплення держави» окремими фінансово-промисловими групами. Замість поєднання державного, корпоративного та громадського регулювання в Україні домінує регулювання соціально-економічних процесів великими фінансово-промисловими об'єднаннями.

3. Ефективність господарської системи є невисокою (порівняно з іншими країнами регіону та світу).

4. Баланс соціально-економічних сил у суспільстві суттєво зміщений на користь політико-економічної еліти.

5. Громадянське суспільство не здатне нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості (зокрема, у сфері розподілу і перерозподілу доходів).

За таких умов системі формування доходів в Україні притаманні риси, властиві переважно управлінській та капіталістичній системам формування доходів:

1) практично неприховане зрощення бізнесу і політичної влади, що породжує елітні економіки (тобто сфери господарювання для обмеженого кола осіб з високими вхідними бар'єрами, що забезпечують отримання надприбутків);

2) перетворення неформальних доходів державних службовців на один з основних елементів доходів. Для багатьох чиновників владні повноваження

перетворилися на джерела незаконного збагачення, через що виник тіньовий ринок посад. Не сумлінне виконання обов'язків, а здатність оплатити переведення на нову посаду стає критерієм службового просування;

3) орієнтація значної частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не створення вартості. В соціально-ринковій системі формування доходів, аби отримати підприємницький прибуток, необхідно дати споживачам те, за що вони готові добровільно платити; головні зусилля підприємці спрямовують на ефективне використання ресурсів за рахунок упровадження інновацій. Проте в Україні замість зниження собівартості продукції чи підвищення її якості, замість інтенсифікації маркетингових зусиль значно вигідніше налагоджувати неформальні зв'язки із владою, аби взяти участь у перерозподілі державної власності, отримати від держави преференції, створити неконкурентні бар'єри для інших підприємців. Іншим поширеним джерелом підприємницького прибутку в Україні є використання монопольної влади за умов безсилля або бездіяльності владних структур;

4) політико-економічна еліта поступово стає все більш закритою (через створення антисоціальних, неринкових та недемократичних перешкод для соціального, економічного і політичного просування інших членів суспільства). Основна частина населення не має суттєвих ресурсів для забезпечення людського розвитку, тоді як вузький прошарок багатих і значно багатих людей має доступ до всіх сучасних можливостей людського розвитку, включаючи освіту чи стажування за кордоном, а також послуги найкращих медичних закладів світу. Розподіл економічних, соціальних, політичних прав і свобод, необхідних для людського розвитку, в Україні дуже нерівномірний. Незважаючи на формальну рівність усіх перед законом, правоохоронна та судова системи нерідко відбивають інтереси тих, хто більше платить або має неформальні важелі впливу; корумпованість чиновників повертає їх владні повноваження на користь заможних членів суспільства. Нормативно-правова база формується найзаможнішими людьми і відбиває передусім їх інтереси. Отже, доступні більшості українців можливості людського розвитку є обмеженими, на противагу членам політико-економічної еліти, що користуються надто широкими, неприйнятними в розвинених країнах, правами та свободами;

5) поширення корупції, крім вищих, на середні та нижчі шари суспільства, різноманітні сфери економіки;

6) надмірне значення родинних та інших неформальних зв'язків у господарській діяльності;

7) невелика кількість формально вільного часу в розпорядженні більшості населення (низька оплата праці породжує надмірну зайнятість). Відповідно скорочується час, який українці витрачають на підвищення кваліфікації, відновлення працездатності та підтримання здоров'я;

8) високий ступінь систематичної економічної експлуатації праці і землі (причому нерідко експлуатація здійснюється шляхом актів чистого привласнення);

9) високий ступінь випадкової економічної експлуатації;

10) значний рівень невдоволення широких верств населення, що зазвичай не супроводжується їх об'єднанням для досягнення стратегічних соціально-економічних цілей;

11) часто застосовується подовжений чи ненормований робочий день, не виконуються стандарти ергономіки робочих місць, використовуються старі та «брудні» технології виробництва. Соціальні пакети відсутні або малі. Можливості зміни робочого місця обмежені. Працівники мають багато об'єктивних підстав для незадоволення роботою і водночас не мають кращих альтернатив, що призводить до накопичення невдоволення і не стимулює професійне зростання;

12) надмірна диференціація доходів (відбувається поляризація суспільства: вузький шар багатих і значно багатих людей співіснує із переважною більшістю населення, доходи якої близькі до прожиткового мінімуму; середній клас дуже вузький);

13) низький життєвий рівень основної частини населення;

14) низький ступінь соціальної захищеності населення;

15) значне поширення абсолютної бідності. Досить загрозливою ознакою бідності в Україні є висока частка бідних серед працюючого населення; на відміну від більшості країн наявність роботи і високої кваліфікації не є гарантією хоча б мінімального статку.

Немає потреби підкреслювати, що такий стан речей вигідний існуючій політико-економічній еліті, проте в інтересах основної частини населення — радикальна перебудова української системи формування доходів. Виникає питання визначення напрямів реформування. Чи має соціально-ринкова система формування доходів стати орієнтиром або краще зосередитися на новому проекті соціально орієнтованого розвитку А. Бузгаліна?

Розглянемо ці варіанти по черзі.

Соціально-ринкова система формування доходів має п'ять базових рис.

1. Конкурентний ринок є основним механізмом координації господарської діяльності.

2. Ефективна система регулювання економіки, що поєднує державне, корпоративне та громадське регулювання.

3. Висока ефективність господарської системи.

4. Баланс соціально-економічних сил у суспільстві.

5. Досить висока здатність суспільства нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості.

На цій основі досягається таке:

1) переваження соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства);

2) праця набуває інтелектуального, інноваційного, творчого характеру (що підвищує задоволеність нею), а продукт праці складно піддається точному оцінюванню (що змушує роботодавця налагоджувати партнерські стосунки з найманим працівником; підштовхує його застосовувати не процесуальні, а змістовні концепції мотивації, тобто враховувати складну ієрархію потреб людини);

3) високий життєвий рівень основної маси населення;

4) умови праці зазвичай комфортні та нешкідливі. Індивіди досить вільно обирають і відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею;

5) помірна диференціація доходів;

6) велика кількість формально вільного часу в більшості працюючих членів суспільства (близько 40 годин на тиждень);

7) просування соціальними сходами є потенційно загальнодоступним, але вимагає особистих здібностей (підвищення якості і доступності освіти, широка свобода діяльності створюють потенційну можливість для кожного члена суспільства підвищити свій статус). Усі члени суспільства отримують широкі права і свободи в економічній, соціальній, політичній царині. Рівень прав і свобод є автономним від добробуту чи соціального статусу. Водночас, хоча можливості людського розвитку рівні як ніколи раніше, перспективи розвитку особистості все одно відрізняються через різний доступ до освіти, неоднакові соціальні зв'язки тощо;

8) низький рівень випадкової і систематичної експлуатації. Основний спосіб заробити — це створити вартість. Тобто тільки суспільне визнання корисності результату використання чинників виробництва стає основою для отримання їх власниками винагороди у вигляді факторних доходів. Необґрунтоване збагачення, не пов'язане із корисним вкладом, майже відсутнє. Більшість схем і можливостей для цього вже виявлені та заблоковані на рівні суспільної свідомості, моралі, професійної етики та на законодавчому рівні. Тому зусилля людей спрямовуються на збільшення свого корисного внеску, на створення, а не на перерозподіл вартості. Така спрямованість породжує установку на професійне зростання, саморозвиток особистості;

9) однією з головних цілей регулювання економіки державою, фірмами та інститутами громадянського суспільства є соціальне вирівнювання (вирівнювання як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання);

10) збереження відносної бідності та соціальної ексклюзії;

11) утилітарна обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Безумовно, порівняно з особливостями системи формування доходів в Україні, зазначені риси соціально-ринкової системи можна вважати пристойним довгостроковим орієнтиром. Проте, на думку А. Бузгаліна, «... знову настав час ставити завдання хоча б настільки ж масштабних змін, як восьмигодинний робочий день порівняно з дванадцятигодинним робочим днем 100 років тому» [8, с. 4].

Традиційне формулювання питання соціал-демократією, пише А. Бузгалін, відоме: треба створювати умови, за яких ринок зробить так, аби більшість людей могли пристойно заробляти, а соціальна держава — підтримувати меншість, що не може заробляти, і щоб при цьому якомога менше людей потребували соціальної підтримки. Однак за таких умов завжди будуть бідні. Аби зменшити їх кількість, необхідно певну частину багатства створювати за іншими, неринковими правилами гри та цільовими критеріями [8, с. 4–5].

«Чи не час шукати нову якість, нові принципи поєднання ринку та капіталу — на одному полюсі, соціальної справедливості — на другому, залишаючи стару дилему «більше справедливості — менше ефективності, більше ефективності — менше справедливості», формуючи систему, в якій справедливість буде стимулом, а не гальмом зростання, причому не просто ефективності, а інновацій, що забезпечують людський розвиток?» [8, с. 5–14].

А. Бузгалін формулює десять параметрів/принципів, що вирізняють соціально орієнтований розвиток, за якого соціальна справедливість перетворюється на стимул інноваційного розвитку та відбувається вихід за межі дилеми «ринок створює, держава перерозподіляє» [8, с. 5–14]:

1. Половина чи більше валового продукту країни має створюватися та перерозподілятися, зважаючи на соціальні, а не ринкові критерії та «правила гри».

2. Головним суб'єктом соціального регулювання має стати громадянське суспільство, поступово беручи на себе все більше функцій держави. Відповідно частка витрат у бюджеті на соціальні потреби має бути суттєво більшою, ніж у ліберальних системах, а частка витрат на утримання державних та силових структур — суттєво нижче.

3. Потрібна послідовна орієнтація на перерозподіл ресурсів не від активно працюючих до паразитуючих верств, а від паразитично споживаючих до тих, хто підвищує свій рівень кваліфікації, аби більш успішно працювати, а також до тих, хто вже чи поки що не може працювати. Особливо важливою в цьому контексті є наявність прогресивного податку на доходи.

4. Використання соціальної підтримки для вирішення завдань, які не здатна вирішити ринково-капіталістична система, а саме економічного забезпе-

чення кожному гарантованого доступу до отримання базових життєвих благ: здоров'я, освіти, житла, мінімального доходу. Максимально можливе досягнення діяльності із надання соціальних, гуманітарних, екологічних та подібних послуг має проводитися на основі добровільної неоплачуваної діяльності, здійснюваної за допомогою інститутів громадянського суспільства.

5. Розгорнена система соціальних, екологічних та гуманітарних нормативів.

6. Розвиток соціально відповідального бізнесу і соціального партнерства.

7. Пріоритет національного і міжнародного громадянського суспільства перед професійними політичними структурами та капіталістичними корпораціями.

8. Жорсткі екологічні пріоритети.

9. Суспільно-державна система освіти, перекваліфікації, охорони здоров'я, сфер культури і спорту, яка забезпечує їх загальнодоступність.

10. Пріоритет справжньої культури — культури, що забезпечує гармонійний розвиток особистості, культури як співтворчості, а не сфери, що виконує роль своєрідного духовного наркотика, даючи змогу відволіктися від тиску домінуючої системи відчуження.

Порівнюючи перелічені принципи із наведеними вище рисами соціально-ринкової системи формування доходів, нескладно побачити, що сформульовані А. Бузгаліним десять принципів передбачають розвиток, поглиблення соціальної спрямованості соціально-ринкової системи. Проте це не просто посилення певних існуючих сьогодні тенденцій — у комплексі ці принципи означають перехід на якісно новий рівень суспільного розвитку.

Проблема полягає в тому, що послідовне впровадження десяти принципів соціально орієнтованого розвитку тимчасово знизить економічну ефективність національного господарства. За умови глобальної конкуренції країна, що піде на це, втратить свої позиції на світових товарних ринках, капітал, інформація, робоча сила та підприємці почнуть переміщатися до інших країн з кращими умовами для ведення бізнесу. У населення просто не вистачить терпіння, аби дочекатися позитивних ефектів від такого соціально орієнтованого розвитку.

Тому реалізація охарактеризованої А. Бузгаліним моделі соціально орієнтованого розвитку можлива лише за умови, якщо вона охопить усі більш-менш економічно розвинені країни світу. Причому найбільш потужні країни повинні йти трохи попереду. Також необхідно забезпечити поступовість і послідовність змін.

З наведеного випливає, що десять принципів соціально орієнтованого розвитку доцільно мати на увазі при розробленні довгострокових проєктів соціально-економічного розвитку України. Але поки що це лише теоретична концепція, яка не довела своєї життєздатності в жодній країні. Тому при ви-

значенні напрямків розбудови системи формування доходів в Україні слід орієнтуватися на параметри і риси соціально-ринкової системи формування доходів.

Досягнення параметрів соціально-ринкової системи формування доходів вимагає вирішення взаємопов'язаних завдань функціонального та структурного характеру. Перші мають відношення до функціонування системи формування доходів, другі — до регулювання структури цієї системи.

У функціональному розрізі перед системою формування доходів в Україні постають такі основні завдання:

- збільшити сукупний дохід;
- забезпечити більш рівномірний розподіл сукупного доходу, тобто знизити міжгалузеву, міжрегіональну та децильну диференціації доходів;
- збільшити частку зарплатні у ВВП;
- поліпшити умови праці (зокрема, забезпечити реальність сорокагодинного робочого тижня на фірмах усіх форм власності);
- вирівняти можливості просування соціальними сходами всіх членів суспільства (як на етапі формування людського капіталу, так і на етапі його реалізації);
- забезпечити прийнятний рівень соціального захисту із збереженням стимулів до праці.

До актуальних завдань реформування структури системи формування доходів населення в Україні слід віднести: інституціоналізацію доходів ринкового типу, інституціоналізацію суб'єктів внутрішнього регулювання доходів ринкового типу, розвиток соціального партнерства, посилення соціальної спрямованості виробництва, зменшення частки у структурі доходів тіньових та незаконних доходів, забезпечення тісного зв'язку всіх форм доходів із суспільнокорисним внеском їх отримувача.

Три фундаментальні проблеми: низька керованість економіки (чверть якої є тіньовою), дорожня розвиненої системи регулювання економіки та корумпованість бюрократичного апарату, що здійснює регулювання, змушують обмежувати ступінь державного регулювання доходів. Тому розбудова в нашій країні соціально-ринкової системи формування доходів населення має здійснюватися в два етапи, перший з яких створює передумови для другого (зокрема, за рахунок підвищення ступеня регульованості економіки).

Змістом першого етапу перебудови системи формування доходів населення в Україні мають стати: забезпечення п'яти базових умов функціонування соціально-ринкової системи формування доходів населення; розвиток ринкового саморегулювання доходів населення; розвиток системи регулювання доходів населення державою, фірмами і, найголовніше, розвиток регулювання з боку інститутів громадянського суспільства; реалізація відносно нечут-

ливих до обмежених можливостей з регулювання економіки заходів із регулювання доходів населення.

На другому етапі реформування необхідно завершити розвиток соціально-ринкової системи формування доходів шляхом поширення регулювання доходів на всі три рівні регулювання (створення умов формування доходів, вплив на первинний розподіл доходів, перерозподіл доходів), застосування широкого кола інструментів прямого і непрямого впливу. Крім держави та фірм, активним учасником процесів регулювання доходів має стати громадянське суспільство.

Порівняльний аналіз умов людського розвитку за різних систем формування доходів свідчить про те, що в інтересах основної частини населення України — розбудова внаслідок ринкової трансформації соціально-ринкової системи формування доходів, а в інтересах політико-економічної еліти — створення гібриду капіталістичної та управлінської систем, який би дозволив зробити еліту «закритим клубом», закріпивши за представниками вищих класів та їх нащадками привілейоване становище через створення перешкод для соціального, політичного та економічного просування інших членів суспільства [2, с. 319].

Тому повноцінна реалізація зазначених напрямків удосконалення української системи формування доходів неможлива без активної участі населення у процесах суспільних реформ. Потрібним є збільшення соціально-економічної сили основної частини населення на противагу політико-економічній еліті.

Вирівнювання соціально-економічних сил в Україні має реалізовуватися перш за все шляхом створення умов їх вирівнювання (що діють неупереджено), а не шляхом безпосереднього вирівнювання соціально-економічних сил конкретних членів суспільства.

Забезпечення умов вирівнювання соціально-економічних сил в Україні слід проводити за двома основними напрямками. Перший напрямок:

– зниження нерівності соціально-економічних сил членів суспільства (передбачає вирівнювання соціально-економічних сил усіх членів суспільства безвідносно яких-небудь характеристик соціального чи економічного характеру);

– зниження нерівності соціально-економічних сил власників різних факторів виробництва (аби забезпечити відсутність пригноблених чинників виробництва, тобто факторів виробництва, власники яких експлуатуються за рахунок використання іншими власниками факторів виробництва своєї соціально-економічної сили; в Україні пригнобленими чинниками виробництва є праця і земля).

Відповідно до першого напрямку вирівнювання соціально-економічних сил в Україні необхідно: надати усім членам суспільства рівні (реально, а не

формально) політичні та економічні права і свободи; забезпечити прийнятний рівень соціального захисту найбільш соціально уразливих членів суспільства; сприяти диверсифікації джерел отримання доходів; забезпечити вирівнювання стартових можливостей в економічній діяльності.

Другий напрям вимагає: збільшення соціально-економічної сили найманих працівників, підвищення соціально-економічної сили власників використуваних у сільському господарстві факторів виробництва, передусім праці та землі, збільшення соціально-економічної сили дрібних власників (зокрема, акціонерів).

До зазначених заходів має відношення розвиток демократії, регіонального самоврядування та громадянського суспільства, що забезпечують орієнтацію політичних еліт на інтереси основної частини суспільства.

Висновки. До базових умов, необхідних для розбудови в Україні соціально-ринкової системи формування доходів населення, належать: розбудова конкурентного ринку, створення ефективної системи регулювання економіки (державою, фірмами та громадянським суспільством), суттєве підвищення ефективності системи господарювання, досягнення балансу соціально-економічних сил, формування у суспільства можливостей нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної соціальної справедливості.

Становлення соціально-ринкової системи формування доходів населення в Україні пов'язане із забезпеченням високого рівня добробуту основної частини населення і суттєвим розширенням середнього класу; розвитком відносин соціального партнерства; збільшенням наявного у працюючих формально вільного часу (приблизно до 40 годин на тиждень); забезпеченням загальнодоступності просування соціальними сходами; зниженням рівня диференціації доходів; досягненням низького ступеня випадкової і систематичної економічної експлуатації; поліпшенням умов праці тощо.

Розбудова в Україні соціально-ринкової системи формування доходів населення має здійснюватися двома етапами, перший з яких створює передумови для другого (зокрема, за рахунок підвищення ступеня регульованості економіки).

На жаль, на цьому етапі розвитку України політико-економічної еліти більш вигідне створення гібриду капіталістичної та управлінської систем формування доходів, який би дозволив зробити еліту «закритим клубом», закріпивши за представниками вищих класів та їх нащадками привілейоване становище через створення перешкод для соціального, політичного та економічного просування інших членів суспільства. Тому повноцінна реалізація запропонованих напрямків удосконалення української системи формування доходів неможлива без активної участі населення у процесах суспільних реформ. Потрібне збільшення соціально-економічної сили основної частини населення на протигагу політико-економічній еліті.

Перспективним напрямком подальших досліджень вважаємо аналіз стану безпеки людського розвитку за умов української системи формування доходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губин, К. Г. Способ формирования доходов: исследование эволюции / К. Г. Губин // Социальная экономика. — 2006. — № 1–2. — С. 169–174.
2. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
3. Губін, К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Екон. теорія та право. — 2011. — № 3 (6). — С. 67–74.
4. Губін, К. Г. Умови людського розвитку за української системи формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Донец. нац. ун-ту економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. Сер. Екон. науки. — 2011. — № 4 (52). — С. 10–17.
5. Губін, К. Г. Порівняльний аналіз умов людського розвитку за соціально-ринковою та за української систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. Екон. теорія та право. — 2011. — № 4 (7). — С. 15–26.
6. Губін, К. Г. Соціально-ринковий етап розвитку системи формування доходів населення / К. Г. Губін // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. Екон. теорія та право. — 2012. — № 1 (8). — С. 97–108.
7. Соціальна держава: досвід політико-економічного аналізу : монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2012. — 275 с.
8. Бузгалин, А. В. Будущее «скандинавской модели» / А. В. Бузгалин // Альтернативы. — 2011. — № 1. — С. 4–16.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-РЫНОЧНОЙ СИСТЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДОВ В УКРАИНЕ

Губин К. Г.

Раскрыты основные черты украинской и социально-рыночной систем формирования доходов населения. Проанализирован предложенный А. В. Бузгалиным новый проект социально ориентированного развития. Определен комплекс мер, необходимых для реформирования системы формирования доходов населения в Украине.

Ключевые слова: *регулирование доходов населения, система формирования доходов населения, социально ориентированное развитие, социальное государство.*

DIRECTIONS OF SOCIALLY-MARKET INCOMES FORMATION SYSTEM BUILDING IN UKRAINE

Gubin K. G.

In the article the main features of Ukrainian and socially-market incomes formation systems are discovered. The proposed by A. V. Buzgalin new project of socially oriented development is analyzed. The complex of measures for reforming the incomes formation system in Ukraine is defined.

Key words: *incomes regulation, incomes formation system, socially oriented development, welfare state.*

УДК 330.341.1:330.322

КОНЦЕПТУАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ПРОЕКТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

О. М. Левковець, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Проаналізовано сучасні підходи до визначення змісту соціально-економічної модернізації. Виявлено концептуальні суперечності щодо цілей, орієнтирів, механізмів, послідовності перетворень. Надано їх оцінку. Зазначено вплив на розробку українського проекту модернізації. Акцентовано на інерційних чинниках процесу.

Ключові слова: *модернізація, теорія, суперечності, інерційні чинники.*

Постановка проблеми. Фінансово-економічна криза відіграла для України роль катализатора модернізації [1], продемонструвавши невідкладність системних реформ, спрямованих на подолання технологічного розриву, деградації виробничої, соціальної, науково-дослідницької сфер, скорочення відставання від розвинених країн у період, коли в глобальному середовищі відбувається становлення умов 6-го технологічного укладу і посилюється конкуренція за ринки, ресурси, місце в системі міжнародного поділу праці. Ці прагнення втілені у Програмі економічних реформ на 2010–2014 рр., що містить стратегічні орієнтири перетворень. Модернізацію як нову парадигму реформ задекларовано у посланні Президента України до Верховної Ради [1]. Розроблення й реалізація проекту модернізації національної економіки і суспільства в цілому набули надзвичайної актуальності, триває їх програмно-концептуальне осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення теорії модернізації відбувається у 50-ті роки ХХ ст. [2, с. 14]. Вагомий внесок у її розвиток здійснили Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, У. Ростоу, Д. Белл, С. Блек та ін. Утім, глобалізація, сучасні трансформації світової економіки зумовлюють перегляд їх багатьох положень. Різні позиції щодо цілей, умов, механізмів модернізації країн, що розвиваються, та з перехідною економікою представлено в роботах російських учених В. Іноземцева [3], В. Красильщикова [4], С. Глаз'єва [5], В. Цветкова [6]. Проблеми модернізації економіки України досліджуються у працях вітчизняних науковців В. Гейця [7], Я. Жаліла [8], Ю. Пахомова [9], В. Оніщенка [10]. Можна констатувати відсутність єдності поглядів щодо змісту соціально-економічних змін. Це позначається на якості програмних документів, призводить до спроб поєднати взаємовиключні явища. Неадекватні завдання, що в принципі не є виконуваними, підривають довіру до реформ.

Формулювання цілей. Метою статті є виявлення та оцінювання основних концептуальних суперечностей щодо проекту модернізації національної економіки на основі аналізу існуючих наукових та практичних розробок.

Вклад основного матеріалу. Модернізація у загальному розумінні тлумачиться як вдосконалення для відповідності сучасним вимогам [6, с. 17]. Модернізація суспільства є системним процесом, вирізняють її політичну, економічну, соціальну, культурну складові. Узагальнення [3; 7; 8] дає змогу визначити *соціально-економічну модернізацію* як структурні, технологічні, інституціональні зміни, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності та забезпечення розвитку країни в довгостроковій перспективі. Процес включає модернізацію державної економічної політики, виробничо-технологічної бази економіки та системи соціального захисту населення з метою адаптації національної економіки до вимог конкуренції на регіональному та глобальному ринках і стабільного підвищення добробуту громадян [1].

Вирізняють два типи модернізації [3, с. 88–89; 2, с. 47, 66].

1. *Органічна* (ендогенна). Притаманна розвиненим країнам Західної Європи, Північної Америки, Австралії. Зміни відбуваються органічним шляхом, оскільки для цього існують необхідні економічні, соціальні, політичні, культурні передумови. Модернізація не сприймається як важливий суспільний проект.

2. *Неорганічна* (екзогенна). Є реакцією на зовнішні виклики. Передбачає форсоване позичання готових форм організації виробництва і соціального життя у більш розвинених країн (Сінгапур, Бразилія, КНР та ін.).

Досліджуючи проблеми розроблення національного проекту модернізації, слід розуміти, що йдеться про другий тип. І в такій інтерпретації, на наш погляд, неодмінною рисою буде *наздоганяючий, мобілізаційний* характер модер-

нізації з орієнтуванням на лідерів [10], а критерієм успіху реформ — формування механізмів сталого зростання, що виключають необхідність мобілізаційних зусиль суспільства [11, с. 108]. Водночас стає зрозумілою теза, за якою модернізація сьогодні відбувається в усіх державах [12, с. 47], проте слід виділяти два її рівні: індустріальну (перехід до індустріального суспільства) та постіндустріальну (перехід до економіки знань). Останні десятиліття ХХ ст. характеризуються трансформацією процесу модернізації у *постмодернізацію* [2, с. 21], що проявляється у скороченні частки промисловості у структурі економіки, розвитку інформаційних мереж та інноваційності виробництва, перетворенні інформації, знань на основний фактор виробництва [3, с. 38]. На рівні постмодернізації зараз знаходяться 29 найбільш розвинених країн світу. Країни ж із транзитивною економікою, до яких належить і Україна, потрапляють *одночасно* до силового поля двох глобальних процесів — модернізації та постмодернізації [2, с. 44], що зумовлює необхідність поєднувати обидві тенденції і ускладнює завдання.

Ретроспективний аналіз досвіду успішних проектів неорганічної модернізації дозволяє визначити такі їх спільні *ознаки* [2; 3; 6; 7; 13].

1. Наявність у суспільстві *консенсусу* щодо бажаних змін, довгострокових завдань економічного розвитку, зацікавлених у модернізації *груп інтересів* із достатнім владним впливом, *довіра* до влади. Реальність цілей та шляхів їх досягнення, розуміння *тривалості* процесу (30 і більше років). Держава є основним агентом модернізації, забезпечуючи концентрацію ресурсів на *пріоритетних напрямках* і компенсаційні угоди із соціальними групами, що втрачають від перетворень, проте мають сильні переговорні позиції. Інституційне середовище має підтримувати тих, хто стає на інноваційні позиції, забезпечувати їм *домінантні позиції* в суспільстві.

2. Модернізація завжди передбачає суттєве *зростання* протягом тривалого періоду частки *нагромадження у ВВП* (до 35–45 %), адже необхідні цільові вкладення у точки зростання економіки й соціальної інфраструктури (а отже, скорочення споживання). Так, у Китаї цей показник зараз складає 38 %, а в окремі роки доходив до 45–50 %. На початку 90-х років ХХ ст. норма заощаджень була: у Гонконзі — 30 %, Малайзії, Таїланді, Південній Кореї — 35 % [3, с. 31–32]. Для порівняння: в Україні норма нагромадження у 2009–2011 рр. коливалася близько 18–19 % ВВП (19 % вважається достатнім для простого відтворення) [8, с. 12].

3. Раціональна відкритість стосовно *зовнішнього середовища*, що має стати джерелом позичань технологій, реципієнтом значної частини індустріальної продукції, вироблюваної в країні, яка модернізується [3, 47]. Наявність мотивації у суб'єктів міжнародної економіки до здійснення такого трансферу. Так, успіхи «азійських тигрів» значною мірою пов'язують із зацікавленістю

в їх модернізації західних країн: 1) з політичних мотивів — через боротьбу за вплив із СРСР; 2) з економічних — через вигідність перенесення промислових виробництв на периферію [10, с. 12].

4. Пріоритет *інфраструктурного* розвитку для підвищення інвестиційної привабливості країни (внаслідок зниження трансакційних витрат) і зайнятості некваліфікованих працівників. Забезпечення умов розвитку людського капіталу, адекватних завданням модернізації: підготування робочої сили, розвиток систем освіти та наукових досліджень.

Здавалося б, наявність прецедентів полегшує розроблення національного проекту соціально-економічної модернізації: визначення мети, цільових орієнтирів, складових процесу, адекватних інструментів. Утім, майже щодо кожного із цих елементів у науковому середовищі спостерігаються суттєві розбіжності. В таблиці наведено результати дослідження найбільш поширених позицій стосовно концептуальних положень модернізації країн з перехідною економікою. Найпомітніше суперечність простежуються у роботах В. Іноземцева [3] та В. Гейця [7], тому ми приділили їм найбільше уваги.

Т а б л и ц я

Порівняльна характеристика позицій щодо змісту соціально-економічної модернізації за сучасних умов

Автор	Характеристика модернізації
1	2
В. Іноземцев [3], позиція поділяється В. Красильщиковим [3; 4]	<p>Модернізація — соціальний проект, що породжується усвідомленням <i>відставання</i> суспільства від лідерів. Може бути лише індустріальною, має вивести країну на <i>стартові позиції</i> для постіндустріального переходу. Не спроможна побудувати основи постіндустріального суспільства [с. 23]. Інноваційний розвиток — тільки <i>один з елементів</i>, що <i>може</i> їй посприяти.</p> <p>Модернізація передбачає прискорений розвиток економіки стосовно соціальної та інших сфер [с. 78]. Підвищення рівня життя, розвиток демократичних тенденцій є <i>наслідком</i>, а не передумовою модернізації. Так, до початку 90-х років XX ст. в усіх нових індустріальних країнах Азії середня заробітна плата зростала на 2–2,5 % на рік при зростанні ВВП 6–8 %, а в Таїланді, Малайзії, Індонезії взагалі не збільшувалася [с. 57].</p> <p>Критерієм успіху модернізації є вихід індустріальної продукції, що виробляється в країні, на <i>зовнішні ринки</i>, і завоювання помітної присутності на них [с. 79]. Аргументи: 1) внутрішній ринок на ранніх стадіях модернізації неспроможний поглинути весь обсяг виробленої продукції; 2) забезпечується «перевірка якості» продукції на світовому ринку.</p> <p>Завдання модернізації — <i>наздоганяючий</i> розвиток. Не слід розраховувати на «самобутність», засновану на <i>власному</i> технологічному і науковому потенціалі [с. 53]. Модернізація за умов глобалізації передбачає не тільки економічне, а й політико-соціальне вбудовування у розвинений світ. Це масштабний <i>соціальний інжиніринг</i>, асоційовано залежний розвиток [с. 41]</p>

Продовження таблиці

В. Гець [7]	<p>У сучасних теоріях модернізації відбуваються <i>інверсія</i> соціального й економічного з пріоритетом соціального, <i>відхід</i> від принципів <i>доганяючої</i> модернізації, яка була притаманна другій половині ХХ ст. Держава відходить від економіки, проте концентрує зусилля в соціальній сфері (освіта, наука, охорона здоров'я, страхування та ін.), де відсутня домінанта мобілізаційного характеру модернізації. Модернізаційний проект сьогодні має <i>ознаки, притаманні як країнам постіндустріалізму, так і тим, що індустріалізуються</i>. Доцільною є <i>інновативно-інноваційна модель</i> модернізації, заснована на застосуванні <i>власних</i> фундаментальних наукових надбань [с. 643]. <i>Головний механізм</i> політики модернізації — <i>інновації</i>. Сучасна модернізація забезпечується <i>випереджаючим розвитком</i> на основі <i>креативних дій</i> у сферах науки, освіти та інновацій [с. 298].</p> <p>Превалювання <i>ендогенного</i> розвитку (розвиток <i>внутрішнього ринку</i>, імпортозаміщення, розширення соціальної бази реформ [с. 514–516]). Перед новим технологічним стрибком Захід прагнучим експансії з індустріальними технологіями на Схід, що відкриває для України можливості запозичення [с. 796]. Необхідно реалізувати принаймні <i>1–2 технології</i> або надпотужні проекти <i>проривного характеру</i>, що мають кумулятивний ефект розвитку і забезпечать конкурентоспроможне виробництво і лідерство країни. За іншими напрямками — зберігати й розширювати ніші на ринках.</p> <p>Збереження <i>ідентичності</i> (опора на систему цінностей, властиву культурі кожної країни), поєднання загальноприйнятих і специфічних складових процесу модернізації</p>
В. Оніщенко [10]	<p>В Україні передчасно говорити про випереджаючу модернізацію. Спочатку треба <i>наздогнати</i>. Мета модернізації на сьогодні — <i>перехід до індустріальної економіки</i>, що ефективно розвиватиметься у рамках сучасної глобальної (<i>реіндустріалізація</i>) і згодом перейде у постіндустріальну. Адекватне <i>завдання</i>: переоснащення економіки на основі <i>запозичення та адаптації</i> сучасних технологій [с. 9]. <i>Завдання модернізації</i> — не так у створенні нового і передового, як у масовому виробництві потрібних товарів, створенні умов для кращого життя населення.</p> <p>Більше орієнтування на розвиток внутрішнього ринку. Пріоритетні галузі — ті, де можна творчо осмислити позичені технології і в майбутньому розробляти власні. У прив'язці до них <i>створювати «взули»</i> інноваційного розвитку (технопарки, технополіси).</p>
С. Глазьев [5]	<p>Світ очікує на тектонічні зрушення у технологічній структурі економіки. Зміняться інституційна система, склад лідируючих фірм, країн, регіонів. Відстаючі країни можуть встигнути раніше за інших освоїти актуальні виробництва нового укладу, проривні технології. Необхідна стратегія <i>випереджаючого</i> розвитку. Сконцентрувати ресурси на перспективних напрямках становлення <i>нового</i> техноукладу. Включення нових технологічних систем у традиційні технологічні ланцюжки не призводить до помітного прогресу через непристосованість суміжників, необхідне становлення нових технологічних ланцюгів. Модернізація системи освіти, <i>створення соціальних ліфтів</i>. Збільшення витрат на науку та інновації, охорону здоров'я, освіту</p>
О. Белокрилова, А. Бочков [13]	<p>За умов глобалізації <i>модернізація</i> — це <i>не індустріалізація</i>, а трансформація індустріальних структур, що не відповідають сучасним реаліям, і <i>рух до постіндустріального</i> суспільства [с. 41]. Робить можливим <i>перехід до інноваційної моделі</i> розвитку. Включає: відродження технологічного базису на основі високих технологій; створення ринкової інфраструктури, конкурентного середовища, інституційне забезпечення моделі; <i>підвищення якості людського капіталу</i> (розвиток конкурентоспроможності робочої сили та соціальних секторів економіки; поліпшення якості соціального середовища, умов життя)[с. 43]. Пріоритети: випуск наукоємних, експортоорієнтованих, імпортозаміщуючих видів продукції</p>

В. Цвєтков [6]	<p>Доганяюча <i>неоіндустріальна</i> модернізація з урахуванням порівняльних переваг економіки, <i>на основі власної ідентичності</i>. Існуючі в країні неформальні інститути, культура — певна даність, яку необхідно брати до уваги, не ставлячи завдання її змінити. Широке впровадження інновацій не може випереджати модернізацію. На етапі модернізації треба створити предмет «інноваційного прикладання».</p> <p>Випереджальний розвиток <i>економіки</i> порівняно із соціальною та іншими сферами. Рівень життя підвищується внаслідок технологічної модернізації за рахунок зростання продуктивності праці</p>
<p style="text-align: center;">Основні суперечності (авторське узагальнення)</p> <p>Глобалізація, сучасні трансформації у світовій економіці змінюють зміст процесу модернізації у країнах, що відстають. Не існує чітких відповідей на такі запитання:</p> <p>1) Чи здатна модернізація забезпечити перехід до інноваційної моделі розвитку (постіндустріальна економіка), або її метою (межею) є виключно реіндустріалізація? Отже, чи є важливим механізмом модернізації інновації на власній основі, чи має йтися про доганяючий розвиток і запозичення технологій, а перший варіант призведе лише до втрати ресурсів?</p> <p>2) Чи втратила модернізація мобілізаційний характер чи можливе забезпечення пріоритету соціальної сфери під час модернізації, поліпшення якості життя вже на її початковому етапі? Чи не є пріоритет соціального безальтернативним за умов глобалізації з її можливостями міграції праці та капіталу впливом демонстраційного ефекту щодо стандартів життя інших країн?</p> <p>3) Чи є доцільним соціальний інжиніринг та якими мають бути цільові орієнтири проекту?</p> <p>4) Передбачає модернізація орієнтування на зовнішні ринки чи перевагу слід віддати розвитку внутрішнього?</p>	

Зазначені суперечності не знайшли розв'язання й у програмних документах, з яких можна судити про зміст українського проекту модернізації. Державні програми (Програма економічних реформ на 2010–2014 рр., Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні на 2011–2015 рр., Програма розвитку внутрішнього виробництва, Програма економічного та соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями на 2013–2014 рр.) декларують прагнення одночасної підтримки традиційних галузей, інноваційних секторів, підвищення соцстандартів уже на першому етапі перетворень. Обширний перелік галузевих пріоритетів (галузі 3-го, 4-го, 5-го укладів) унеможлиблює визначення «точок зростання», посилює ризики розпилення ресурсів. Модернізація ототожнюється і з проміжним етапом, і безпосередньо з переходом до інноваційної моделі розвитку. У [1] серед орієнтирів реформ визначено: розвиток інвестиційної діяльності і заохочення інновацій; розбудову систем освіти, культури, охорони здоров'я; підвищення доходів, зарплат завдяки зростанню продуктивності праці; формування внутрішнього ринку, стимулювання імпортозаміщення і водночас — відновлення, зміцнення, нарощування експортного потенціалу. Програма розвитку внутрішнього виробництва серед завдань декларує [14]: модернізацію виробництва та розвиток наукоємних галузей; створення замкнених циклів виробництва інноваційної продукції у базових галузях, виробництво інноваційної продукції у наукоємних галузях; збереження і розвиток інтелектуального та науково-технічного

потенціалів; імпорт ключових технологій, поєднання українських новаторських розробок з інвестиціями; розвиток освіти відповідно до потреб внутрішнього виробництва; підтримку майже всіх галузей, де домінує імпорт. Постає питання про джерела ресурсів за умов значного боргового навантаження на країну (загальні виплати за державним боргом у 2012 р. — 89,3 млрд грн [15, с. 76]), спадної динаміки світових фінансових ринків та господарського порядку, що відторгає інновації. Масштаби технологічної деградації (тільки для оновлення основних фондів потрібно близько 400 млрд дол. протягом 10 років [7, с. 789]) унеможливають опору лише на власні ресурси. А показник інвестиційної привабливості української економіки для іноземних інвесторів у 2011 р. впав до рекордно низької оцінки — 2,19 за п'ятибальною шкалою [16]. Завдання залучення та розподілу ресурсів між означеними напрямками залишається невирішеним. Підтвердженням цього є той факт, що Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ виконано у середньому лише на 57,7 % [17].

На наш погляд, сфера застосування модернізаційної парадигми обмежена індустріальним етапом розвитку суспільства. Реалістичною метою національного проекту є неоіндустріальна модернізація: вибудова індустріальної економіки, що ефективно розвиватиметься у рамках сучасної глобальної, і згодом зможе перейти у постіндустріальну [10]. Останнє відбувається у міру підвищення рівня життя, зміни мотивації працівників (зараз 59 % населення в Україні не пов'язують рівень життя з рівнем кваліфікації [7, с. 656]), зрушення ціннісних орієнтирів у бік постматеріальної сфери. Крім того, продукування знань, інформації не підпорядковується законам масового виробництва, тому постіндустріальна стадія розвитку потребує принципово інших інструментів впливу [11, с. 108]. Тези щодо первинності модернізації перед інноваціями [6; 16], на нашу думку, пояснюються змішуванням понять. Інновація є результатом упровадження нововведення незалежно від середовища походження останнього. Модернізація в принципі передбачає застосування інновацій. Коректною є дискусія у площині визначення пропорцій між так званою креативною модернізацією (заснованою на впровадженні власних розробок) і адаптивною (позичених). В Україні відсутні виробнича база, що дозволила б використати власні розробки, відповідні мотиваційні механізми; деформовано пропорції між виробництвом, споживанням та нагромадженням. Зростання ВВП за рахунок упровадження нових технологій складає 0,8–1,1 %; домінує відтворення 3-го технологічного укладу; зношення основних фондів у 2011 р. становило 74,9 % (!), а на транспорті — 94,4 %; середній строк експлуатації обладнання у промисловості — 20–40 років (за максимально ефективною норми 9) [14]; частка інноваційної продукції у загальному обсязі промислової у 2010–2011 рр. склала 3,8 %; із загальної кількості науково-

дослідницьких робіт лише 8 % спрямовано на створення нових технологій, 2,7 % — нових видів матеріалів, 1,3 % — нових сортів рослин [16]. Вочевидь, на першому етапі може йтися лише про доповнення запозичень власними розробками, підтримку інноваційних структур саме як анклавів інноваційного розвитку. Головні ж зусилля мають спрямовуватись на вибудову механізмів організації дифузії глобальних технологічних знань у країну, виявлення необхідних для структурної перебудови технологій, координацію і контроль за їх впровадженням, адаптацію до потреб національної економіки.

Адже технологію неможливо «перенести» як фізичний продукт. Вона має безліч прихованих елементів, що змушують покупця вкладати кошти в розвиток нових навичок [3, с. 149], власної системи наукових досліджень і технологічних розробок, перебудову системи освіти. Навпаки, інвестиції у НДДКР, освіти, підвищення кваліфікації працівників не матимуть віддачі за відсутності попиту на них з боку секторів економіки. Тож, вкладення у технологічне оновлення та людський капітал є двома сторонами процесу соціально-економічної модернізації. Зазначимо, що *інверсія* соціального й економічного, на яку посилається В. Геєць (див. таблицю), аргументуючи пріоритет соціального у сучасній теорії модернізації, згадується у роботі [3, с. 144–147], але не як загальна тенденція, а лише як приклад меж доганяючої модернізації у Бразилії. На межі століть там було здійснено спробу поєднати неолібералізм та імперативи глобалізації з розширенням соціальних програм (особливо освітніх), акцентуванням на розвитку людського потенціалу. Це означало відхід від принципів наздоганяючої модернізації, на основі яких *спочатку* створювалася матеріально-технічна основа економіки, забезпечувалося зростання ВВП, а *потім* — розв'язувалися соціальні проблеми. Бразилія вже має промисловий потенціал і високотехнологічні виробництва (виробництво біопалива, технологія надглибокого буріння для видобутку нафти на шельфі Атлантики та ін.), тоді як перед Україною постає завдання відтворення цілих галузей на новій основі. Без вирішення завдань, що відповідають періоду індустріалізації, пріоритет соціальності залишиться лише гаслом (зокрема, у [15, с. 96] визнано, що освіта, медицина, профнавчання в Україні є об'єктом залишкового фінансування).

Глобалізація дійсно змушує переосмислити підходи до розроблення модернізаційного проекту, оскільки здійснює подвійний вплив на конкурентоспроможність національної економіки. По-перше, створює можливості для міграції робочої сили і капіталів, обмежуючи потенціал мобілізаційних заходів (кваліфікована робоча сила може просто мігрувати, бізнес — реєструвати власність в офшорних центрах). Завдяки інформаційним технологіям, здешевленню засобів зв'язку, посилюється ефект демонстрації досягнень розвинених країн. По-друге, період формування нового укладу для країн, не

переобтяжених перенакопиченням капіталу, створює унікальний шанс встигнути раніше інших освоїти виробництва 6-го технологічного укладу. Взяти участь у створенні стандартів його технологій означає забезпечити довгострокову *системну конкурентну перевагу*. Залишатись осторонь цього процесу — назавжди втратити шанс піднятися щаблями світової технологічної піраміди. Цей аргумент послідовно відстоюється у працях С. Глаз'єва (див. таблицю). Ядро 6-го укладу у світі вже сформувалося (нано-, біотехнології, інформаційно-комунікаційні) і зростає темпами близько 35 % на рік. На наш погляд, це робить доцільним переорієнтування при визначенні «точок зростання» з галузевого підходу на технологічний і слугує підтвердженням позицій [7; 10] (див. таблицю) щодо розвитку інноваційних анклавів, передусім шляхом підтримання декількох проривних технологій.

Цільовими орієнтирами вітчизняних реформ пропонується обрати кращі стандарти і цінності розвинених демократичних країн. Утім, фінансові негаразди та структурні диспропорції провідних держав світу актуалізували й для них пошук шляхів подальшого розвитку. Відбувається переосмислення теоретичних основ модернізаційного процесу. Визнано, що за умов глобалізації західна система господарювання (так звана «вестернізація») не може бути універсальним зразком розвитку [7, с. 152, 650; 11, с. 107]. Доказом цього є успішні проекти модернізації, засновані на впровадженні організаційно-технологічних елементів західного індустріального суспільства при збереженні власних традицій і цінностей (Південна Корея, Китай та ін.). Зокрема, виявилось, що конфуціанська етика, яка поєднує цінності знання із цінностями колективістської лояльності і спільного блага, може успішно суперничати з індивідуалістичною протестантською етикою [9]. Стосовно подальшого розвитку у [4, с. 113] доводиться, що, наприклад, Японії, Сінгапуру так і не вдалось перетнути поріг постіндустріального суспільства через їх соціокультурні традиції (підкорення старшим, побоювання перечити авторитетам), що стримують творчу активність. Найімовірніше, поступово відбуватиметься формування нової системи морально-етичних координат, що відповідає завданням чергової стадії розвитку держави [11, с. 108].

Переосмислюється і концепція постіндустріальної економіки. Суспільство, засноване на знаннях, створює чимало системних загроз. Віртуальна реальність (ЗМІ, маскультура, Інтернет) перетворюється на засіб маніпулювання свідомістю, мережі — на інструмент здобуття влади. Визначним фактором соціального життя стає ненасильницький примус, формується суспільство жорсткої мережної несвободи, тотального контролю. Домінування фінансового та інформаційного секторів, сфери послуг у генерації ВВП у розвинених країнах все помітніше кваліфікується як структурні деформації, виявом чого, на наш погляд, є *решоринг* — тенденція повернення виробництва з Азії до

США і країн Західної Європи [18]. Особливе місце посідає позиція О. Панаріна щодо змісту і цілей «постмодерну» [19, с. 10, 12, 302]: глобальна стратегія світових лідерів містить потенціал *демоdernізації*, пов'язаної з прагненням знищити самостійні паростки модерну в країнах, що не належать до обраних. Країни колишнього «другого світу» позбавляють не тільки того, що є можливим у принципі, перспектив подальшої модернізації, а й того, що було завойовано на її попередніх етапах. Держави, що не входять до числа привілейованих, повинні відмовитися від права мати власну обробну промисловість і наукоємні виробництва та, замість того, аби дублювати постіндустріальний авангард, погодитися на роль постачальників дешевої сировини і робочої сили. Тож питання щодо чіткішого визначення цільових орієнтирів розвитку залишається відкритим.

Експортоорієнтована модернізація за умов рецесії світової економіки теж видається проблематичною. У 2009–2012 рр. країни повернулися до заходів захисту внутрішнього ринку, що не застосовувались із 80-х років ХХ ст., а втрати світової торгівлі внаслідок таких обмежень склали більше 550 млрд дол. [18]. Рецесія у країнах Єврозони, уповільнення зростання економіки Китаю, переорієнтування країн БРІКС на стимулювання внутрішнього ринку означають скорочення попиту на ринку світовому, загострення конкуренції і *появу надлишкових потужностей* (а отже, відсутність мотивації провідних країн до розвитку високотехнологічних виробництв у менш розвинених державах). З кінця 2011 р. вже спостерігається стагнація у ключових галузях української економіки — металургії, харчовій промисловості, нафтопереробці та ін. Структура ж українського промислового експорту в розрізі належності до технологічних укладів є такою: 3-й уклад — 78,2 %, 4-й — 16,7 %, 5-й — 5,2 % [20, с. 223]. Отже, крім цінових, країна не має переваг на світовому ринку. З другого боку, вітчизняне промислове виробництво забезпечує лише 51 % внутрішнього споживання (машинобудування — 20 %) [8, с. 34], причому ця частка неухильно знижується (у 2010 р. складала 61,2 %), фактом є виключна залежність від технологічного імпорту. Потенціал розв'язання протиріччя вбачається в участі України в інтеграційних проектах на теренах СНД.

Невідкладність узгодження визначених суперечностей в Україні посилюється впливом внутрішніх інерційних чинників, що ускладнюють формування передумов модернізації. Акцентуємо увагу на основних. Так, неочевидною є наявність суспільного *консенсусу* щодо необхідності модернізації. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології з'ясувало, що більшість українців не вірить в успіх реформ, що проводяться, або *взагалі про них не знають*. Повністю згодні з тим, що перетворення здійснюються, лише 3,5 % опитаних; швидше згодні — 24,8 %; не помітили — 55 %; вважають, що реформи проходять швидше успішно 4,5 %, безуспішно —

42,9 % [21]. Пануюча в країні [7, с. 658] модель *політичного циклу* розвитку, якій притаманна відсутність спадковості влади щодо принципів і напрямів розвитку держави, стимулює тип поведінки чиновників, спрямований на отримання під час каденції найбільшої ренти [8, с. 55] та політику соціального популізму. У поведінці населення України домінує *традиціоналізм*, а не модернізм, очікування від влади соціалізації діяльності, зростаючий рівень протестності [7, с. 667]. Модернізація вимагає переорієнтації на політику нагромадження, що гальмує підвищення рівня життя населення. Реалії ж є такими, що споживчі цінності для більшості — єдині, їх втрата означатиме втрату взагалі будь-яких цінностей. Це підтверджується результатами соціопитування Українського центру економічних і соціологічних досліджень ім. Разумкова (грудень 2011 р.): 66,3 % опитаних вважають, що протягом року ситуація в країні змінилася на гірше, і лише 6,1 % вказують на поліпшення; 52 % вважають, що у разі значного погіршення умов життя *потрібно вийти на вулицю з протестом*, і тільки 23,3 % готові терпіти труднощі заради збереження в країні порядку [15, с. 231].

Надмірний розрив у доходах породжує відчуження, почуття несправедливості, депресію, не сумісні з модернізаторським духом [9, с. 14]. Втрачаються ресурси розвитку внаслідок виведення великим бізнесом доходів у офшори. Інтересам потужних корпорацій нині відповідає специфічним чином розділена міжнародна система: сильні держави, що виконують функцію захисту акумульованого капіталу, і слабкі — для вилучення ресурсів. Суспільство, владний апарат та корпоративний сектор уже не є інтегрованою системою, що характеризується єдністю стратегічних інтересів. За даними міжнародних експертів, Україна входить до 20 країн-лідерів з найбільшим обсягом впливу з країни тіньового капіталу — майже 9 млрд дол. на рік [15, с. 48]. Фактами є *дезінтеграція* суспільства, втрата розуміння взаємозв'язку діяльності різних соціальних груп у суспільному розвитку. Наприклад, неочевидність для населення (обізнаного щодо масштабів користування послугами офшорних зон) кореляції між збільшенням інвестицій корпораціями і майбутнім підвищенням рівня життя [8, с. 44]. Держава сприймається як суб'єкт, орієнтований на просування інтересів «олігархічного капіталу», реформи соціальної сфери — як спроба позбавитися низки соціальних функцій.

Розмитість прав власності, незавершеність процесу її легітимізації спричиняють викривлення мотивації економічних агентів, провокують рейдерські атаки, унеможливають реалізацію інноваційних проектів. Попри зусилля влади щодо боротьби з корупцією, остання продовжує становити загрозу для модернізації: за рейтингом корумпованості державних структур, оприлюдненим Transparency International у грудні 2011 р., Україна посіла 152 місце із 183 країн, *втративши 18 (!) позицій* (2010 р. — 134 місце [22]). Причому запро-

вадження нових правових механізмів викликає супротив змінам з боку не лише тих, хто втрачає впливовість, а й споживачів таких послуг, оскільки вони опиняються перед необхідністю оволодіння новими, часто невивченими, неосвоєними практиками.

За висновками [8, с. 44], стратегія модернізації може бути прийнята громадською свідомістю лише *a posteriori*, на основі практичних результатів, демонстрації ефекту модернізаційних реформ. У короткостроковій перспективі отримати такий ефект можливо від запровадження податку на наддоходи, заходів щодо припинення відтоку коштів до офшорних зон, детінізації економіки, роз'яснення змісту реформ. Посилення орієнтації ресурсних потоків на інвестиційні потреби має компенсуватися розширенням можливостей реалізації трудового та підприємницького потенціалу нації, що є непростим завданням.

Висновки. Необхідність урахування специфіки двох процесів — модернізації і постмодернізації (передбачають застосування принципово різних інструментів, перша створює передумови для другої) ускладнює розроблення національного проекту соціально-економічної модернізації. Сучасні теорії містять більше питань, ніж відповідей щодо концептуальних основ процесу: цілей, орієнтирів, механізмів, послідовності перетворень. Для України негативний вплив інерційних зовнішніх та внутрішніх чинників посилює ризики втрати ресурсів через неадекватність завдань існуючим умовам розвитку. Програмні документи потребують доопрацювання та конкретизації, оскільки не містять механізмів узгодження ресурсних і мотиваційних суперечностей [16]. Реалістичною метою проекту модернізації є реіндустріалізація на основі переважно запозичення та адаптації технологій для структурної перебудови економіки. Зростання продуктивності праці як підґрунтя підвищення доходів і зарплати неможливе без оновлення виробничого базису; соціальні проблеми на початкових етапах модернізації вирішуються настільки, наскільки це необхідно для самої модернізації. Потенціал розв'язання завдань мобілізації ресурсів, нарощування виробництва і збуту кінцевої високотехнологічної продукції за умов рецесії світової економіки міститься в участі країни в інтеграційних процесах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_Book/Poslannya_2011/pdf
2. Горбатенко, В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. — К. : Вид. центр «Академія», 1999. — 240 с.

3. Модернизация России: условия, предпосылки, шансы : сб. стат. и материалов / под ред. В. Иноземцева. — М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2009. — Вып. 1. — 240 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://nbchr.ru/PDF/Inosemzev_Modernisaziya.pdf
4. Красильщиков, В. Догоняющее развитие: умозрительные конструкты и реалии / В. Красильщиков // Мировая экономика и международные отношения. — 2012. — № 3. — С. 112–116.
5. Глазьев, С. Как оседлать волну / С. Глазьев // Международная экономика. — 2012. — № 4. — С. 4–8.
6. Цветков, В. А. Модернизация национальной экономики: теоретико-практический подход (части 1, 2) / В. А. Цветков // Инновации. — 2012. — № 3. — С. 16–24.
7. Геєць, В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць; Ін-т екон. та прогнозування НАН України. — К., 2009. — 864 с.
8. Післякризовий розвиток економіки України: Засади стратегії модернізації : аналітична доповідь // Жаліло Я. А., Покришка Д. С., Белінська Я. В., Бережний Я. В. та ін. — К. : НІСД, 2011. — 66 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
9. Пахомов, Ю. Н. Факторы и предпосылки модернизации экономики и социальной сферы в условиях гармонизации украинско-российских отношений / Ю. Н. Пахомов // Сталий розвиток України. — 2011. — № 4, Т. І. — С. 8–15.
10. Оніщенко, В. Модернізація як імператив розвитку України / В. Оніщенко // Економіка України. — 2011. — № 7. — С. 4–14.
11. Мальцев, А. Модернизационная парадигма: теоретические подходы и исторический опыт / А. Мальцев // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2012. — № 4. — С. 105–108.
12. Демиденко, С. Л. Міжнародний досвід модернізації національної економіки / С. Л. Демиденко // Сталий розвиток України. — 2011. — № 4, Т. 2. — С. 46–51.
13. Белокрылова, О. С. Перспективы посткризисной модернизации экономики России / О. С. Белокрылова, А. А. Бочков // Экон. вестник Ростов. ун-та. — 2008. — Т. 6, № 4. — С. 36–44.
14. Програма розвитку внутрішнього виробництва : затв. постановою КМУ від 12.09.11 р. № 1130 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
15. Послання Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2012 р.» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>
16. Симоненко, В. К прорыву не готовы / В. Симоненко // Еженед. «2000». — 2012. — 24 февр.
17. Мостовая, Ю. На большом воздушном шаре / Ю. Мостовая // Зеркало недели. — 2012. — № 40.
18. Снежко, Е. Конец эпохи / Е. Снежко // Инвестгазета. — 2012. — № 18. — С. 6–7.
19. Панарин, А. С. Испытание глобализмом. Сер. «Россия и мир: итоги XX в.» / А. С. Панарин — М. : Рус. Нац. Фонд, 2000. — 381 с.
20. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України : монографія / Л. І. Федулова, Ю. М. Бажал, В. Л. Осецький та ін. ; за ред. Л. І. Федулової; НАН України; Ін-т екон. та прогнозування. — К., 2011. — 656 с.

21. <http://www.kontrakty.ua/article/45941>

22. Мироненко, В. П. Зарейтинговали / В. Мироненко, П. Сивоконь // Інвестгазета. — 2012. — № 23. — С. 12–15.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ ПРОЕКТА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Левковец Е. Н.

Проанализированы подходы к определению содержания процесса социально-экономической модернизации. Выявлены концептуальные противоречия в отношении целей, ориентиров, механизмов, последовательности преобразований. Представлена их оценка. Отмечено влияние на разработку украинского проекта модернизации. Акцентировано на инерционных факторах процесса.

Ключевые слова: модернизация, теория, противоречия, инерционные факторы.

THE CONCEPTUAL CONTRADICTIONS OF THE SOCIAL-ECONOMIC MODERNIZATION PROJECT

Levkovets H. N.

The contemporary approaches to determining of content the social-economic modernization were analyzed. The conceptual contradictions toward the objectives, orienteer, mechanisms and succession of changes were revealed. Their estimation was carried out. The influence on working out the Ukrainian modernization project was noted. It was accented on the inertial factors of this process.

Key words: modernization, theory, contradictions, inertial factors.

УДК 339.9:338.439.053.23

СУТНІСТЬ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У СВІТЛІ СВІТОВОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ

Малахова Л. В., аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Розглянуто теоретичні поняття глобалізації, її вплив на світову продовольчу проблему, взаємозалежність глобальних проблем сучасності. Виявлено сутність глобалізації в контексті світової проблеми нестачі продовольства.

Ключові слова: глобалізація, глобальні проблеми, світове господарство, світова продовольча проблема.

Постановка проблеми. Глобалізація світової економіки є складною, багатоаспектною проблемою, яка постійно породжує численні наукові дискусії і тому на сьогодні вона не має простого та однозначного тлумачення. Процес глобалізації призвів до взаємозв'язку всіх держав. Ступінь залучення різних країн і народів у світогосподарські зв'язки набув надзвичайних масштабів, що сприяло переростанню локальних, специфічних проблем розвитку країн і регіонів у розряд глобальних. Усе це свідчить про наявність об'єктивних причин появи у сучасному світі таких проблем, які зачіпають інтереси всіх країн та основи існування життя на землі [1, с. 108]. Однією з таких є світова продовольча проблема, яка з кожним роком все більше загострюється, набуває величезних масштабів та потребує наукових досліджень, що сприятимуть пошуку рішень для подолання голоду та недоїдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема глобалізації і продовольча проблема досліджувалися вченими, у складі яких слід особливо виділити: А. Бельчука, В. Барановського, О. Білоруса, В. Власова, А. Гайдуцького, А. Голікова, А. Ельянова, В. Ковальова, С. Макуху, М. Мальського, І. Пузанова, О. Резнікову, П. Саблука, В. Соколинського, А. Філіпенка, С. Циганова, О. Черчіля, С. Якубовського. Однак у сучасних динамічних умовах існує постійна необхідність в подальших дослідженнях світової продовольчої проблеми.

Формулювання цілей. Мета статті — визначення сутності глобалізації в контексті світової продовольчої проблеми, виявлення взаємозалежності цих понять.

Виклад основного матеріалу. Термін «глобалізація» походить від французького «global» — всесвітній і вживається для характеристики сучасних планетарних процесів. Уперше його було застосовано у 1981 р. Дж. Макліном, а визначення категорії запропонував американський соціолог Р. Робертсон у 1985 р. Під глобалізацією він розумів серію емпірично фіксованих вимірів, різнорідних, але об'єднаних логікою перетворення світу на єдине ціле [2, с. 322].

Слід зазначити, що у світовій літературі існують різні підходи до визначення сутності глобалізації в економічній сфері та оцінювання її наслідків для людства. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених цій проблематиці, сутність процесу економічної глобалізації ще недостатньо виявлена, а його наслідки складно передбачити. Однак учені, що займаються цим питанням, зміст процесу глобалізації, її складові елементи та наслідки тлумачать по-різному [3, с. 20].

Існують два підходи стосовно етапів розвитку економічної глобалізації. Згідно з першим цей процес триває протягом усієї історії цивілізації і розпочався ще до великих географічних відкриттів. Тобто, на думку представників

зазначеного підходу, глобалізація — явище абсолютно не нове. Так, російський учений Г. Дилигенський стверджує, що «глобалізація — це явище абсолютно не нове. Воно у різних формах існувало, розвивалося на різних етапах людської історії. Добре відомі античні форми глобалізації» [4, с. 372].

А. Голіков та С. Макуха дотримуються думки відомого польського дослідника процесу економічної глобалізації Г. Колодка, який вирізняє три етапи прискорення розвитку процесу глобалізації. Перший етап відбувся в період відкриття Америки та інших географічних відкриттів XV та XVI століть, що надало значного стимулу світовому економічному розвитку, породило велику кількість нових ринків. Другий великий перелом у глобальній економіці мав місце у XIX ст. Цей період пов'язується зі значними масштабами виробництва і міжнародної торгівлі в умовах золотого стандарту та застосування досягнень науково-технічного прогресу (залізничний транспорт, радіо, телеграф). Третій великий перелом відкрив нову епоху в історії глобалізації. Його головна ознака — електронно-інтернетівська революція. Інтернет створює новий економічний простір, у якому можна досліджувати і упроваджувати, інвестувати й одержувати прибутки, виробляти і надавати послуги, продавати і купувати, нагромаджувати і споживати [2, с. 323].

На думку російського вченого А. Барішева, ключами до розуміння сучасних процесів капіталістичної глобалізації й сьогодні є положення і висновки, що містяться в роботі В. Леніна «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму». Ґрунтуючись на міркуваннях В. Леніна, у першій половині XX ст. була поширена думка, за якою ще в XIX ст. розвиток капіталізму виявив тенденцію до інтернаціоналізації способів виробництва й обміну, знищення національної замкненості, господарського зближення народів і поступового об'єднання величезних територій в одне зв'язне ціле [5].

Так, експерт Міжнародного валютного фонду (МВФ) В. Танзі вважає, що «в нинішній хвилі глобалізації немає нічого нового, і в минулому були періоди, коли потоки товарів і капіталів росли швидко і частка їх у ВВП була такою самою високою, як зараз» [6, с. 200]. Позиція В. Танзі перегукується стосовно цього з точкою зору російського академіка Н. Сімонії, який підкреслює, що «найменше три чверті населення земної кулі взагалі не мають уявлення про те, що існує глобалізація» [7, с. 5].

Другі вчені відзначають, що глобалізація — якісно новий етап розвитку світової економіки. Такий підхід базується на визнанні глобалізації явищем, притаманним останній третині XX ст., коли вона стає визначальним чинником економічного розвитку. Такої протилежної думки дотримується російський учений А. Вебер «Іноді кажуть: світ завжди був глобальним. Так, якщо йдеться про фізичний світ. Але світ людський не був. Глобалізація означає втягу-

вання всього світу у відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі новіших комунікаційних та інформаційних технологій» [8, с. 430].

Як вважає російський економіст Ю. Шишков, глобалізація становить нову, більш високу стадію розвитку давно відомого процесу інтернаціоналізації різних аспектів суспільного життя: економічних, політичних, культурних тощо. На цій новій стадії процеси інтернаціоналізації суспільного життя, які раніше мали регіональний характер, поступово охоплюють усе світове товариство, досягаючи планетарних масштабів [9, с. 3].

Головні відмінності цієї стадії від попередніх ступенів інтернаціоналізації господарського життя зумовлені тим, що взаємозалежність країн в економічній, науково-технічній, правовій та інформаційній галузях досягла такої стадії, коли стали можливими три нові явища: перетворення світового співтовариства у цілісну економічну систему, зміна ролі національних та міжнародних економічних відносин, скорочення економічних функцій національних держав.

Що стосується змісту поняття «економічна глобалізація», то деякі дослідники головними чинниками вважають торговельні і фінансові відносини. На їх думку, за своєю природою міжнародні торговельні та фінансові відносини були такими, що мали можливість охопити увесь світ. У ХХ ст. вони дійсно стають глобальними, даючи світовому співтовариству відчутти себе єдиним цілим [2, с. 324].

Експерти МВФ визначають глобалізацію світового господарства як «зростаючу економічну взаємозалежність країн усього світу в результаті зростання обсягу і різноманітності міжнародних угод з товарами, послугами та світовим потоком капіталу, а також завдяки все більш швидкій і широкій дифузії технологій» [9, с. 3].

Американський економіст Дж. Сорос у книзі «Про глобалізацію» заявляє: «Я ототожнюю її з вільним рухом капіталу та дедалі зростаючим домінуванням глобальних фінансових ринків і багатонаціональних корпорацій над національними економіками» [2, с. 324].

На думку А. Філіпенка, «глобалізація є продуктом епохи постмодерну, переходу від індустріальної та постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування засад ноосферо-космічної цивілізації» [10, с. 359].

Отже, за наявності багатьох спільних рис з інтернаціоналізацією та інтеграцією глобалізація — це якісно новий стан світової економіки, нова якість процесу інтернаціоналізації та інтеграції, яка виходить за межі окремих регіонів і набуває планетарних масштабів. Суттєва характерна риса глобалізації — нова якість, загальність соціального життя, яке не можна обмежити рамками національно-державних утворень [2, с. 325].

Глобалізація світової економіки — складна, багатоаспектна проблема, яка поки що не має простого і однозначного тлумачення. Розвиток світової економіки зараз складається під зростаючим впливом глобальних проблем. Сучасний період розвитку світового господарства характеризується розвитком глобальних проблем, посиленням взаємозалежності глобальних та національних інтересів. В основі цих проблем лежить тенденція до поглиблення процесу інтернаціоналізації господарського життя, посилення впливу зовнішньоекономічної сфери на економічний розвиток [4, с. 64].

Глобальні проблеми тісно пов'язані та взаємодіють одна з одною, зокрема, енергетична і сировинна проблеми співвідносяться з екологічною, екологічна — з демографічною, демографічна — з продовольчою, продовольча — з проблемою економічної відсталості, яка у свою чергу пов'язана з проблемою озброєних конфліктів і т. д. [11, с. 237].

Розглянемо взаємозв'язок продовольчої проблеми з іншими глобальними проблемами. Проілюструємо зв'язок проблеми нестачі продовольства з інтерсоціальними проблемами людства, серед яких однією з головних є проблема економічної відсталості країн, що розвиваються.

З продовольчою проблемою прямо пов'язана проблема економічної відсталості країн «третього світу». Масштаби їх відсталості великі. Головним виявом і одночасно причиною цієї відсталості є бідність. Саме через бідність більшість населення голодує та недоїдає. У країнах Азії, Африки та Латинської Америки в умовах крайнього зубожіння живе більше ніж 1,2 млрд людей, або 22 % всього населення цих регіонів [12, с. 90].

Глобальна продовольча проблема також має зворотний зв'язок і з низькими темпами економічного зростання країн, що розвиваються. Брак найважливіших поживних компонентів негативно позначається на здоров'ї людей, а це знижує якість робочої сили і як наслідок не дозволяє досягти високих темпів економічного зростання [12, с. 122].

Із продовольчою проблемою також пов'язані антропосоціальні проблеми, серед яких можна виділити проблеми озброєних конфліктів, охорони здоров'я та демографічну.

З продовольчою тісно пов'язана демографічна проблема країн, що розвиваються. Швидке зростання чисельності населення в умовах переваги в економіці відсталого сільського господарства із вкрай низькою продуктивністю праці погіршує і без того складну проблему забезпечення продовольством. У більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки темпи приросту населення обганяють темпи виробництва продовольства [13, с. 79].

Проблема нестачі продовольства породжує проблему озброєних конфліктів, бунтів, повстань. Наростання соціальної напруженості через загострення проблеми відсталості та нестачі продовольства підштовхує різні групи на-

селення країн, що розвиваються, до пошуку внутрішніх і зовнішніх винуватців такої тяжкої ситуації, що виявляється у збільшенні числа і глибини конфліктів [14, с. 455].

Глобальна продовольча проблема напряму пов'язана з проблемою охорони здоров'я. Недостатня забезпеченість продовольством негативно впливає на показники середньої тривалості життя людей. Вона позначається також на їх здоров'ї, фізичній працездатності, опірності хворобам, адаптації до сучасних високотехнологічних виробничих процесів [15, с. 28].

Продовольча проблема також взаємозалежна з проблемами природно-соціального характеру, а саме з енергетичною, екологічною та проблемою Світового океану.

Через проблему економічної відсталості продовольча пов'язана і з екологічною проблемою. Багато з країн, що розвиваються, настільки бідні, а умови міжнародної торгівлі для них такі несприятливі, що часто їм нічого не залишається, як продовжувати вирубувати рідкісні ліси, дозволяти худобі витоптувати пасовища, допускати перенесення «брудних» виробництв тощо, не піклуючись про майбутнє. Саме в цьому полягає першопричина таких процесів, як опустелювання, обезліснювання, деградація ґрунтів, скорочення видового складу фауни і флори, забруднення води і повітря [14, с. 454].

Через глобальну продовольчу проблему підвищився інтерес до біологічних ресурсів океану, що також негативно позначається на його стані та загострює вже існуючу проблему Світового океану.

Енергетична проблема також загострює проблему нестачі продовольства. При збільшенні цін на нафту значна частина сільгосппродукції використовується для виробництва біопалива, що негативно позначається на цінах на продовольство та інші товари. За оцінками МВФ, від 15 до 30 % зростання цін на продовольство є результатом вирощування зернових культур для виробництва біопалива [16, с. 136]. У той же час виробництво етанолу — основного замітника автомобільного палива — дозволяє стримувати зростання цін на нафту і сприяє зниженню інфляції в країнах — імпортерах великих нафтопродуктів. За даними Bank of America Merrill Lynch, припинення виробництва біопалива призведе до зростання цін на нафту і бензин на 15 % [17, с. 94]. І це зростання за ланцюжком також призведе до подорожчання сільгосппродукції. Тобто, енергетична та продовольча проблеми взаємопов'язані, спроби розв'язання однієї з них призводять до загострення іншої.

Таким чином, світова продовольча проблема прямо чи посередковано пов'язана з більшістю інших глобальних проблем. Сучасні проблеми людства не виникають десь поряд з раніше існуючими, а породжуються ними. І їх розв'язання в тій чи іншій країні або регіоні вже недостатньо, тому що воно тісно пов'язане з тим, як ці проблеми розв'язуються в інших країнах і регіонах,

а також у світі в цілому. Більшість цих проблем все більше виявляються у країнах, що розвиваються. Глобальні проблеми утворюють систему, в рамках якої спостерігаються діалектичний взаємозв'язок і взаємозалежність компонентів, їх ієрархічна підпорядкованість, залежність від цілого [9, с. 240].

Загострення загальних для всього людства глобальних проблем посилює необхідність узгоджених дій щодо їх розв'язання, спільного вироблення оптимальних варіантів розвитку. Світова спільнота здатна розв'язати глобальні проблеми, лише об'єднавши зусилля і ресурси. У світовому співтоваристві спостерігається тенденція до інтеграції, розвитку єдиного комплексу функціонування світової економіки, спільного вирішення більшості економічних проблем, створення єдиного ринкового простору. Тобто, наразі глобальні проблеми ще більше посилюють процес глобалізації, бо їх розв'язання неможливе без зусиль усієї світової спільноти.

Однією з таких проблем, що підштовхує розвиток глобалізації та потребує швидшого розв'язання, є продовольча проблема. Розглянемо взаємозв'язок світової проблеми нестачі продовольства та процесу глобалізації. Як і у випадку з нафтою і газом, виробництво і споживання продовольства розподілені у світі дуже нерівномірно: значна частина населення бідних країн голодує або недоїдає, тоді як у багатих країнах не менша частина людей переїдає. Природне право всіх людей планети не знати нестачі їжі не реалізується. І виною цьому не тільки внутрішні умови окремих країн, а й суперечливий характер економічної глобалізації [13, с. 77].

Із середини 70-х років ХХ ст. глобалізація впливає на центропериферійні відносини у світовому господарстві, які можна визначити як диференціацію країн за рівнем економічного розвитку та особливостями побудови господарства на країни, що розвиваються і розвинені. Саме тоді країни Півночі (Заходу) відмовилися прийняти пропозиції країн Півдня (Сходу) щодо встановлення більш рівноправного стосовно торгівлі та господарського співробітництва нового світового економічного порядку. Тоді ж виникла світова криза заборгованості. В її основі — захопленість країн надмірними дешевими кредитами, можливість надання яких була пов'язана з переповненістю світових фінансових каналів легкими «нафтовими грошима». Незабаром з'ясувалося, що країни, які розвиваються, не можуть повернути борги. Сталося те, що економісти називають *indebting* — «обтяжені боргом», причому непідйомним [6, с. 199].

У цей час країни Заходу і міжнародні фінансові організації (МВФ, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Всесвітня торгова організація) стали змінювати ставлення до позичальників. З'явилися програми «структурної адаптації» — «позики допомоги», які надаються периферійним країнам, але під жорсткі умови лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, деваль-

вації національної валюти, приватизації державних підприємств, скорочення соціальних витрат [19, с. 374].

У 90-х роках ХХ ст. стратегія «структурної адаптації» переросла у здійснення неоліберальних реформ у країнах, що розвиваються. Це система заходів, розроблена лауреатом Нобелівської премії з економіки О. Вільямсоном, призначалася для Латинської Америки, але потім стала рекомендувати себе всім країнам, що розвиваються. Сутність її полягала в заохоченні відкритості ринків периферійних країн, лібералізації торгівлі, фінансової сфери, приватизації державних підприємств, значного скорочення функцій держави в економіці за принципом «ринок сам розв'яже усі проблеми». Надмірна відкритість не сприяла розвитку національних економік і приносила короткострокові дивіденди їх партнерам із числа розвинених країн, а також вузьким групам місцевого бізнесу [20, с. 83].

Неоліберальна модель сприяла загостренню соціальної нерівності в периферії. У Латинській Америці та Тропічній Африці бідні верстви населення становили в останньому десятилітті ХХ ст. близько 50 % населення [17, с. 203].

Неоліберальна модель глобалізації, насаджувана багатими державами і контрольованими ними міжнародними організаціями, дає можливість впоратися з голодом «вільному» ринку. Чим менше держави окремо і через міжнародні органи намагатимуться регулювати виробництво продовольства і торгівлю ним, тим швидше вільна ринкова конкуренція зробить свою справу. Угода СОТ за сільським господарством перейнята саме цією ідеєю. Вона спрямована на «створення чесної, ринково орієнтованої системи торгівлі сільськогосподарськими товарами», «скорочення державної підтримки і протекціонізму в сільському господарстві». Її завдання — усунути існуючі обмеження і «деформації» на світовому сільськогосподарському ринку, а також призупинити накопичення у деяких розвинених державах величезних надлишків зерна і м'ясо-молочних продуктів, ліквідуючи практику бюджетного субсидювання сільськогосподарських виробників і протекціонізму щодо їх продукції [16, с. 136].

Для більшості країн, що розвиваються, і перехідних країн, які стикаються з продовольчою проблемою, така концепція глобалізації виглядає зухвало. Посушливий або холодний клімат, неродючі ґрунти, дефіцит води для зрошення, а також нестача коштів для інвестицій, ніколи не зроблять ці країни конкурентоспроможними. Їх продукція завжди обходитиметься дорожче виробленої за сприятливих природно-кліматичних умов і при великій кількості капіталу. Відмова від захисту власного сільського господарства та його підтримання через державні програми прирікає такі країни, в основному аграрні, або на голод, або на роль імпортерів продовольства [13, с. 78].

В умовах поширення глобалізації й досі не створено жодної успішної моделі подолання голоду, хоча проблема забезпечення людства продовольством дедалі більше висувається на перший план. Тому українські вчені П. Саблук, О. Білорус та В. Власов пропонують формулювання нових понять на всепланетарному рівні — «геоагро» як основу розв’язання продовольчої проблеми людства. «Геоагро» — це наука про технологію досягнення продовольчої забезпеченості окремих георегіонів планети при трансформуванні в єдине ціле традиційних систем ведення сільського господарства конкретного регіону планети, сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур та ведення тваринництва, що вже впроваджені у високорозвинених країнах, з урахуванням менталітету місцевого населення, економічних можливостей та природно-кліматичних умов регіону [12, с. 88]. Тобто, глобалізація, яка стала однією з головних причин виникнення глобальної продовольчої проблеми, у той же час має стати запорукою її розв’язання, об’єднавши зусилля всіх країн світу.

Висновки. З огляду на наведене можна визначити термін «глобалізація» з точки зору світової продовольчої проблеми. Глобалізація — це процес посилення взаємозалежності всіх країн світу та створення глобального економічного простору, який призводить до загострення світової продовольчої проблеми, шляхом створення «вільного» ринку продовольчих товарів, який приносить прибуток тільки розвиненим державам, а більшість країн, що розвиваються, залишаються неконкурентоспроможними і приречені на голод та недоїдання. Саме тому потрібно сформувати успішну модель подолання голоду на загальнопланетарному рівні, об’єднуючи зусилля всієї світової спільноти. Тобто, глобалізація, яка стала однією з головних причин виникнення глобальної продовольчої проблеми, у той же час має стати основним шляхом для її подолання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменюк, Б. І. Глобалізація і сучасний міжнародний процес / Б. І. Гуменюк, С. О. Шергін. — К. : Ун-т «Україна», 2009. — С. 108.
2. Міжнародні економічні відносини : навч. посібник / С. М. Макуха, Н. В. Бахчеванова ; за ред. А. П. Голікова. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. — С. 322–344.
3. Глобализация : учеб. пособие / О. Д. Абрамова, О. Н. Астафьева, В. В. Бакушев, Х. А. Барлыбаев. — М. : РАГС, 2008. — 543 с.
4. Медведев, Д. А. Глобализация / Д. А. Медведев. — М. : РАГС, 2008. — 544 с.
5. Барышев, А. П. Большевизм и современный мир [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.barichev.ru/book/index.php>
6. Современные глобальные проблемы / В. Г. Барановский. А. Д. Богатуров. — М. : Аспект Пресс, 2010. — С. 198–207.

7. Глобализация и регионализация мира / А. Н. Асаул, М. А. Джаман, Н. И. Пасяда, П. В. Шуканов. — СПб. : СПбГАСУ, 2010. — 102 с.
8. Вебер, А. Б. Глобализация и политические процессы в России / А. Б. Вебер, А. А. Галкин, Ю. А. Красин // Россия реформирующаяся. — 2008. — № 7. — С. 428–443.
9. Глобализация мирового хозяйства : учеб. пособие / под ред. М. Н. Осьмовой, А. В. Бойченко. — М. : ИНФРА-М, 2006. — 376 с.
10. Філіпенко, А. С. Міжнародні економічні відносини: теорія / А. С. Філіпенко. — К. : Либідь, 2008. — С. 357–361.
11. Власов, В. И. Глобализационное влияние — стратегическая основа развития международной торговли / В. И. Власов // Экономика Украины. — 2009. — № 4. — С. 63–72.
12. Саблук, П. Т. Глобалізація і продовольство : монографія / П. Т. Саблук, О. Т. Білорус, В. І. Власов. — К. : ННЦ ІАЕ, 2008. — 632 с.
13. Власов, В. І. Тенденції та проблеми глобалізованих процесів у світовій продовольчій сфері / В. І. Власов // Економіка України. — 2006. — № 3. — С. 78.
14. Максаковский, В. П. Географическая картина мира / В. П. Максаковский. — 4-е изд., испр. и доп. — М. : Дрофа, 2008. — Кн. 1. — С. 454–456.
15. The State of Food Insecurity in the World Addressing food insecurity in protracted crises — Food and Agriculture Organization of the United Nations. — Rome, Italy 2010. — 62 p.
16. Басюркіна, Н. Й. Дослідження загроз продовольчої безпеки в кризових умовах / Н. Й. Басюркіна // Економ. простір. — 2009. — № 23/1. — С. 135–144.
17. Ковальов, В. В. Продовольча безпека в контексті процесів глобалізації / В. В. Ковальов // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. — 2009. — Ч. 1, № 142. — С. 91–95.
18. Голиков, А. П. География мирового хозяйства : учеб. пособие / А. П. Голиков, Ю. П. Грицак, Н. А. Казакова, В. И. Сидоров ; под ред. А. П. Голикова. — К. : Центр учеб. лит., 2008. — С. 183–187.
19. Козлова, Т. Л. Глобалізація економіки та сучасні трансформаційні процеси світового господарства / Т. Л. Козлова // Наук. вісн. дипл. акад. України. — 2009. — № 15. — С. 370–376.
20. Щербак, В. М. Анализ глобализационного цикла на основе политэкономической теории / В. М. Щербак // Экономика Украины. — 2009. — № 1. — С. 82–91.

СУЩНОСТЬ ГЛОБАЛИЗАЦИИ В СВЕТЕ МИРОВОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОБЛЕМЫ

Малахова Л. В.

Рассмотрены теоретические понятия глобализации, ее влияние на мировую продовольственную проблему, взаимозависимость глобальных проблем современности. Выявлена сущность глобализации в контексте мировой проблемы нехватки продовольствия.

Ключевые слова: глобализация, глобальные проблемы, мировая продовольственная проблема, мировое хозяйство.

ESSENCE OF GLOBALIZATION IN THE LIGHT OF THE WORLD FOOD PROBLEM

Malakhova L. V.

The article deals with the theoretical concepts of globalization and its impact on the world food problem, the interdependence of modern global problems. The essence of globalization in the context of the global problem of food shortage is revealed.

Key words: globalization, global issues, world economy, world food problem.

УДК 339;338.4

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ДОБРОБУТ КРАЇНИ

М. С. Щелкунова, аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Розкрито головні ефекти впливу інтеграційних процесів на добробут країни. Обґрунтовано теоретичні підходи до визначення та оцінювання ефектів інтеграції. Доведено необхідність аналізу порівняльної ефективності моделей інтеграції залежно від економічних, інституційних та політичних умов як основи дослідження інтеграційних ефектів.

Ключові слова: економічна інтеграція, добробут країни, світове господарство, ефекти інтеграції.

Постановка проблеми. Проблеми сучасного розвитку світового господарства вимагають від національних економік інтеграційних зусиль, оскільки значні резерви їх зростання перебувають у галузі інтеграції. Світовий досвід демонструє, що істотного позитивного ефекту інтеграції можна досягти лише за умови системного і комплексного розроблення цього процесу, спрямованого на пошук і обрання форм та напрямів інтеграції. Тому виникає необхідність у подальшому розвитку теорії та методології визначення ефектів інтеграції з метою чіткого визначення умов, за яких досягаються їх позитивні наслідки, та оцінюванні впливу цих процесів на добробут країни. Аналіз економічних ефектів інтеграції дозволяє визначити, які вигоди і втрати здобуває або може здобути країна після приєднання до торговельної угоди. В той же час питання, які пов'язані з розробленням системного наукового підходу до аналізу ефективності розвитку інтеграційних процесів у світі, зокрема, в окремих регіональних об'єднаннях, залишаються недостатньо дослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній економічній теорії ефекти інтеграції, які виникають унаслідок приєднання країни до деякого торговельно-економічного об'єднання навіть найпростішої форми, залежно від строку і форм їх вияву поділяють на статичні та динамічні. Статичні ефекти створення та відхилення торгівлі розглядають як такі, що відповідно позитивно і негативно впливають на зовнішню торгівлю [4]. Їх аналіз та методологія оцінювання досить докладно подані в науковій літературі (існує багато досліджень щодо різних інтеграційних об'єднань), проте оцінювання впливу цих ефектів на добробут країни є складним, маловивченим завданням, хоча і дуже важливим [4].

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування теоретичних засад оцінювання впливу інтеграційних процесів на добробут країни.

Виклад основного матеріалу. Добробут країни — це система соціальної безпеки країни. Цей термін з'явився на Заході. Існують декілька моделей держави загального добробуту, найвідомішою з яких є класифікація Г. Еспіна-Андерсена (заснована на ознаках доступності, охоплення населення та ступенем перерозподілу доходів у системах соціального забезпечення і впливу певних політичних сил на цей процес) [9].

Відомо, що добробут країни підвищується, якщо спостерігається розширення торгівлі за рахунок заміни менш ефективного виробництва виробництвом із меншими витратами. В умовах зміни напрямів торгівлі світовий добробут знижується, якщо більш ефективне виробництво витісняється виробниками із більшими витратами в межах об'єднання.

А. Філіпенко вважає, що загальне положення про те, що вільна торгівля досягне найбільш ефективного перерозподілу та використання світових ресурсів (як вияву інтеграції), ще не означає, що її запровадження між обмеженою кількістю країн обов'язково підвищить світовий добробут [4]. Це пов'язано з тим, чи спостерігається перевищення ефекту створення (розширення) над ефектом відхилення (зміни напрямів) торгівлі, що вважають індикатором виграшу виробників, споживачів та держави в результаті взаємного усунення митних бар'єрів. Крім того, існує загроза появи ефекту поляризації, коли концентрація переваг створення торгівлі в одній із країн-учасниць інтеграції призводить до скорочення економічної діяльності в іншій країні.

В економічній теорії та практиці існують різні підходи до дослідження наслідків лібералізації зовнішньої торгівлі та їх впливу на добробут населення. Це аналізується за допомогою динамічних моделей Бхагваті-Шрінівасана, моделі Рамсея для відкритої економіки (Барро), моделей наслідків державної політики в галузі зовнішньої торгівлі (А. Манделл, Дж. Флемінг) та їх синтезу [1]. В більшості досліджень за цим інструментарієм для країн СНД виявлялося, що в умовах, коли світова ставка відсотка є нижчою внутрішньої,

зняття митних бар'єрів, як правило, призводить до того, що споживання в країні зменшується, а активи спадають до негативної величини. Цих наслідків можна уникнути, наклавши обмеження на мобільність капіталів [1].

Крім аналізу впливу на добробут країни скорочення доходів держави від податків на зовнішньоекономічну діяльність у разі зниження мита, такий аналіз також дозволяє знайти порогові рівні еластичності випуску економіки та частки зовнішнього боргу у ВВП країни, при досягненні яких лібералізація зовнішньої торгівлі з високою ймовірністю призводить до негативного впливу на добробут країни. Для підвищення добробуту населення усі країни СНД останніми роками проводять економічні реформи, причому значні резерви цього процесу полягають у сфері інтеграції. Додатних ефектів інтеграції можна досягти шляхом стимулювання прогресу економічних реформ у сусідніх країнах, їх зближення за макроекономічними показниками (ефект конвергенції), структурної перебудови економіки, зокрема, змін структури експорту та імпорту під державним контролем [2]. Такий напрям руху запропоновано фахівцями інституту народногосподарського прогнозування РАН та інституту економіки і прогнозування НАН України в їх спільній праці, де на основі аналізу поточної фінансово-економічної політики і побудови міжгалузевих макроекономічних моделей України, Росії, Білорусі та Казахстану оцінювано значущість створення ЄСП (Єдиний економічний простір) для цих країн [8]. За прогнозами авторів, розвиток торговельних зв'язків, кооперація виробництва та вирівнювання технологічного рівня розвитку в умовах поглиблення інтеграції усередині ЄСП призведе до кінця прогнозного періоду (2030 р.) до зростання сукупного річного ВВП цих країн приблизно на 2,5 % [5]. Неучасть України у цих процесах призведе до консервації галузевої структури її економіки і як наслідок уповільнення темпів економічного зростання через неможливість прискороного нарощування обсягів експорту. Ми приєднуємося до думки про те, що вступ України у ЗВТ з ЄС може означати втрату деякого відсотка ВВП [8].

Нами систематизовано показники можливих ефектів інтеграції, які можуть виникати внаслідок вступу країни до регіональної інтеграційної угоди (РІУ) та підходів до їх оцінювання з урахуванням мети створення об'єднання та впливу ефектів інтеграції на добробут країни. Результати цього дослідження наведено у табл. 1.

Отже, поданий у таблиці аналіз ефектів створення міжнародних інтеграційних об'єднань вказує на різний вплив цих ефектів на добробут країн, що беруть участь в інтеграційних процесах. Цей факт обумовлює необхідність розроблення відповідних принципів і механізмів їх нівелювання або повного виключення негативних та збільшення позитивних наслідків.

Зведена таблиця можливих ефектів міжнародної економічної інтеграції та підходів до їх оцінювання¹

1	2	3	4	5	6
Ефекти інтеграції	Мета створення РІУ. Форми інтеграції	Економічні наслідки (зміст ефектів)	Методологічні підходи до оцінювання ефектів інтеграції	Показники для оцінювання ефектів інтеграції	Оцінювання впливу ефектів інтеграції на національні господарства
Ефект створення торгівлі (статичний)	Зняття митних бар'єрів між членами РІУ	Заміщення менш ефективних внутрішніх постачальників імпортом із країн-учасниць РІУ	Гравітаційні, міжгалузеві моделі, моделі загальної та часткової рівноваги	Частка експорту, імпорту у ВВП країни, індекс регіональної орієнтації торгівлі, коефіцієнт виявлених порівняльних переваг	Макроекономічні ефекти
Ефект відхилення торгівлі (статичний)	Зняття митних бар'єрів між членами РІУ	Витіснення імпорту за межі РІУ менш ефективними постачальниками країн-партнерів	Аналогічно до п. 1	Аналогічно до п. 1	Виграш (додагний)
Ефект сприяння конкуренції (створення інвестицій) (статичний, динамічний)	Зняття митних, тарифних та нетарифних бар'єрів між членами РІУ	Зменшення монополізації ринків, посилення конкуренції у рамках РІУ. Заміщення імпорту із решти країн прямими інвестиціями на територію РІУ	Порівняльний аналіз моделі множинної регресії	Показники галузевої, національної, міжнародної конкурентоспроможності та обсягів інвестицій	Виграш (додагний)
					Втрата добробуту (негативний)
					Виграш (додагний)

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6	7
Ефект відхилення інвестицій (статичний, динамічний)	Зняття митних бар'єрів між членами РГУ	Скорочення об'ємів ППП	Порівняльний аналіз, моделі множинної регресії	Аналогічно п.3	Втрага добробуту (негативний)	Програш (негативний)
Ефект масштабу (динамічний)	Зняття митних бар'єрів між членами РГУ	Економія або втрати внаслідок розширення масштабів виробництва	Порівняльний аналіз, моделі множинної регресії	Питомий показник ефекту масштаба	Додатний або негативний	Виграш або програш
Ефект конвергенції (динамічний)	Економічна та політична інтеграція	Вирівнювання динаміки макроекономічних показників країн РГУ	Порівняльний аналіз, моделі множинної регресії	Кореляція динаміки зміни показників з п. 9	Додатний	Виграш або програш
Ефект технологічного зближення (динамічний)	Економічна інтеграція	Приріст темпів зростання ВВП за рахунок доступу к новим технологіям	Порівняльний аналіз, моделі множинної регресії	Показники досліджуємого співробітництва	Додатний	Виграш або програш
Ефект кооперації (динамічний)	Економічна інтеграція	Приріст або замедлення темпів зростання ВВП	Моделі множинної регресії	Показники досліджуємого співробітництва	Додатний або негативний	Виграш або програш
Ефект структурних змін (динамічний)	Зняття митних бар'єрів між членами РГУ	Удосконалення структури економіки або витрати на структурну перебудову внаслідок неефективності в умовах конкуренції	Моделі множинної регресії, міжгалузеві моделі	Макроекономічні, показники галузевої і територіальної статистики	Додатний або негативний	Виграш або програш

Слід зазначити, що в економічній теорії та практиці не існує єдиних підходів до аналізу ефективності розвитку інтеграційних процесів, оскільки ефективність цих процесів є надзвичайно складною синтетичною економічною категорією. Загальний інтегральний ефект міжнародної економічної інтеграції як сукупність різноманітних ефектів оцінити досить складно. Це пов'язано з тим, що багато наслідків, як позитивних, так і негативних, мають довгостроковий характер і залежать від стану світової економіки.

На думку А. Філіпенка, кожна стадія і фаза інтеграції характеризуються іманентними критеріями і показниками щодо здобутків та втрат, які отримує окрема країна й інтеграційна спільнота в цілому внаслідок поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці, здійснення узгодженої, скоординованої економічної політики [4].

Проте у більшості досліджень з питань зростання добробуту країн СНД шляхом інтеграційних зусиль ефективність цього руху розглядається в напрямі секторальних угод. Наприклад, до таких секторів в Україні відносять ті, що володіють потенціалом конкурентоспроможної продукції на ринках пострадянського простору: авіабудування, суднобудування, енергетичне машинобудування, туристичні послуги [8].

Висновки. Аналіз доцільності участі країни в тому чи іншому інтеграційному об'єднанні за допомогою виявлення та вимірювання економічних ефектів потребує системного і комплексного підходу та значних зусиль дослідницьких колективів. Для вирішення цього завдання необхідно будувати систему основних економічних параметрів, які суттєво впливають на розвиток інтеграційних процесів у цьому об'єднанні та сектору економіки. Таке завдання можна вирішити, базуючись на аналізі основних теорій інтеграції з урахуванням їх еволюції, особливостей та суперечностей у підходах до оцінювання змісту і наслідків інтеграційних процесів шляхом визначення порівняльної ефективності моделей інтеграції залежно від економічних, інституційних та політичних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барбашова, Н. Моделирование влияния либерализации внешней торговли на благосостояние страны : автореф. дис. / Н. Барбашова. — М., 2004.
2. Голиков, А. П. Международные экономические термины: словарь-справочник : учеб. пособие / А. П. Голиков, П. А. Черномаз. — К. : Центр учеб. лит., 2008. — 376 с.
3. Точицкая, И. Региональная экономическая интеграция и обмен современными технологиями: опыт Беларуси / И. Точицкая // Ин-т приватизации и менеджмента. — 2003. — № 2. — С. 257–278.
4. Філіпенко, А. С. Міжнародні економічні відносини: теорія : підручник / А. С. Філіпенко. — К. : Либідь, 2008. — 392 с.

5. Економічна інтеграція як умова підвищення добробуту у країнах СНД : зб. наук. праць конф. ; за заг. ред. С. О. Якубовського. — Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2011. — 86 с.
6. Yeats, A. (2000) Does Mercosur's Trade Performens Raise Concerns About the Effects of Regional Trade Arrangements? World Bank Policy Reserch Working Paper, 1729.
7. Глоссарий по международной экономике [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www-personal.umich.edu/alandear/glossary>.
8. Комплексная оценка макроэкономического эффекта различных форм глубокого экономического сотрудничества Украины со странами Таможенного союза и Единого экономического пространства в рамках ЕврАзЕС. Итоговый научно-технический отчет. — СПб. : Центр интегр. исслед., 2012 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.evgazes.com>
9. Сергієнко, О. Соціальна політика в сучасному світі та в Україні / О. Сергієнко // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 1.

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ НА БЛАГОСОСТОЯНИЕ СТРАНЫ

Щелкунова М. С.

Раскрыты основные эффекты влияния интеграционных процессов на благосостояние страны. Обоснованы теоретические основы определения и оценивания эффектов интеграции. Доказана необходимость анализа сравнительной эффективности моделей интеграции в зависимости от экономических, институциональных и политических условий как основы исследования интеграционных эффектов.

Ключевые слова: экономическая интеграция, благосостояние страны, мировое хозяйство, эффекты интеграции.

THE IMPACT OF ECONOMIC INTEGRATION THE WELFARE OF THE COUNTRY

Shelkunova M.

The main effects of the influence of integration processes on the welfare of the country are covers. The theoretical basis for the identification and assessment of the effects of integration are substantiated. The necessity of analysis of comparative efficiency of models of integration depending on economic, institucional and political terms as basis of research of integration effects is well-proven.

Key words: economic integration, the welfare of the country, the world economy, effects of integration.

УДК 346:347.721

КОНЦЕНТРАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*Д. В. Задихайло, кандидат юридичних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Стаття присвячена з'ясуванню сутнісних властивостей процесів концентрації капіталу як у розвинутих країнах, так і в Україні. Створення національних корпорацій олігархічного типу створює нову топографію розподілу економічної влади в національній економіці і вимагає розробки економічної й зокрема господарсько-правової політики держави щодо модернізації законодавчого забезпечення зазначених процесів.

Ключові слова: *транснаціональні корпорації, холдингові компанії, економічна влада, концентрація суб'єктів господарювання.*

Актуальність проблеми. Враховуючи складний історичний досвід розвитку української економіки і в цілому суспільства, тенденції до концентрації економічної влади з боку суб'єктів господарювання та їх інвесторів доцільно ілюструвати зарубіжними прикладами та узагальненнями, хоча за двадцять років незалежності у цій сфері українські олігархи досягли нечуваних результатів.

Стосовно світової практики, то умови для виникнення сучасних транснаціональних компаній (ТНК) та окремі властивості, що їм притаманні, формувалися протягом останніх кількох століть. Технічні революції, зокрема науково-технічна, а також створення світової колоніальної системи, стали чинниками виникнення технологічних ланцюгів організації масового виробництва з використанням конкурентних переваг від транснаціонального характеру розміщення такого виробництва та організації збуту товарів. Але подібні до сьогоднішніх транснаціональні компанії виникли у країнах Заходу на межі XIX–XX ст. Особливим етапом розвитку сучасних ТНК дослідники називають 80–90 рр. XX століття, коли з розпадом СРСР та входженням Китаю в ринковий еконо-

мічний простір глобалізація набула сучасного вигляду та була посилена сплеском інформаційно-комунікаційних технологій, що суттєво пришвидшили і бізнесові, і виробничі процеси у світовому масштабі. У цілому кількість сучасних ТНК сягає 80 тисяч. Однак із хвилею процесів злиття та поглинання, що була характерною для кінця 1990 — початку 2000 рр. було створено близько 800 надзвичайно великих ТНК, сумарна економічна активність яких сягає 33 % світового ВВП [1]. Слід зазначити, що в той же час на 200 з них припадає 25 % світового ВВП. Частка зазначених 800 надзвичайно великих ТНК складає 60 % загального обсягу біржової капіталізації світової економіки [2]. На думку дослідників, саме такі компанії повинні оцінюватись як кінцеві структуруючі сили світової економіки та реальні рушійні фактори глобалізації [3]. Фактично в сучасних умовах серйозний аналіз стану не тільки глобального, але в першу чергу національних ринків неможливий без з'ясування ролі, інтенсивності, характеру та наслідків впливу таких надзвичайно великих ТНК, що здійснюється як через дочірні компанії, так і через загальну стратегію усієї холдингової групи, як у межах можливостей тільки власного економічного впливу, так і з застосуванням такого за допомогою політики держав базування та політики держав прийому інвестицій, тобто із залученням ресурсу публічної влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що створення в межах національної економіки України потужних груп підприємств, пов'язаних відносинами холдингового типу, та їх роль в економічному розвитку країни давно обговорюється в загальнополітичній літературі. Однак правових і, зокрема, господарсько-правових досліджень цього економічного феномену явно недостатньо.

Метою статті є з'ясування господарсько-правових особливостей виникнення відповідних холдингових об'єднань підприємств та наслідків їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. У цілому надзвичайно великі ТНК є цікавими як суто економічні структури, що концентрують у собі надзвичайно потужну економічну владу. Принциповим є також і те, що подібні ТНК самі визначають характер і напрями її використання. Це може збігатися або не збігатися з національними економічними інтересами. Однак часто трапляється, що одні аспекти діяльності ТНК на певних етапах розвитку національної економіки можуть отримувати позитивну оцінку, а інші (або частина наслідків такої діяльності), — суспільно негативну оцінку. Саме тому є вкрай необхідною економіко-правова характеристика процесів концентрації капіталу, підтримання єдності внутрішньопідпорядкованої виробничої системи організації економічних активів, але з відносно автономізованими її елементами — підприємствами, що функціонують у визначених законодавством правових формах.

Враховуючи концентрований характер властивостей, що притаманні надзвичайно великим ТНК, доцільно з'ясувати їх особливості саме як суб'єктів макроекономічної влади глобального масштабу. По-перше, такі структури характеризуються транснаціональністю, тобто наявністю пов'язаних підприємств щонайменше у двох країнах, але з економічною та організаційною єдністю, що дозволяє реалізовувати спільну економічну політику власного розвитку. По-друге, про ступінь економічної потужності таких структур свідчить, як правило, про олігополісний характер їх становища на ринках. Дійсно, світові ринки, наприклад, з виробництва автомобілів, телекомунікаційного обладнання, мобільних телефонів, тобто це ринки від декількох до десяти основних виробників, якими і є надзвичайно великі ТНК. По-третє, за своєю правовою формою організаційна структура надзвичайно великої ТНК із відповідною світовою мережею дочірніх підприємств є об'єднанням холдингового типу. А саме — це структура, що очолюється центральним холдингом, якому у свою чергу підпорядкована низка субхолдингів за регіональною або предметною ознакою діяльності. Саме така правова форма дозволяє кожній ТНК знайти власний баланс між централізацією щодо проведення єдиної економічної політики розвитку й забезпечення конкурентоспроможності, з одного боку, та необхідною тактичною свободою дочірніх підприємств, що мають використовувати достатньо специфічні правові, політичні, ринкові, інфраструктурні та інші умови функціонування на регіональних та національних ринках — з іншого. По-четверте, важливою особливістю зазначеного типу економічних структур є об'єднання в їх межах промислового та фінансового капіталу, включення до складу таких ТНК підсистем, що уособлюють транснаціональний фінансовий капітал. Отже, за характером капіталу такі структури здебільшого перетворюються на фінансово-промислові групи. По-п'яте, надзвичайно великі ТНК, як правило, активно проводять науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, адже інноваційність самої продукції та/або її виробництва є безумовним фактором підтримання високої конкурентоспроможності поряд з економією на масштабі виробництва, використанням конкурентних переваг на кожному ринку дислокації елементів виробничих ланцюгів тощо. Так, витрати на наукові розробки окремих надзвичайно великих ТНК перевищують державні витрати багатьох країн світу. Такі світові ТНК, як Ford, Pfiser, Siemens AG, Toyota motor Corporation, General motors витрачають на наукові дослідження та розробки більше ніж по 5 млрд доларів США кожна.

І надзвичайно великі світові ТНК, і ТНК, що не належать до названої групи, — усі вони є носіями економічної влади, ця влада використовується в приватних інтересах домінуючих інвесторів та менеджменту компаній шляхом реалізації відповідних стратегій розвитку таких структур. Слід зважити також і на вельми великий досвід входження на національні ринки дочірніх

компаній, таких як ТНК, та співпраці з відповідною державною й місцевою публічними владами.

Разом з тим слід констатувати, що в Україні за часів незалежності в економічній сфері склалася досить специфічна ситуація. Адже у процесі приватизації цілісних майнових комплексів великих державних підприємств національної економіки, що супроводжувалась *de facto* дискримінаційними умовами участі, зокрема, іноземних інвесторів — ТНК (Акселор Міттал як виняток) в Україні сформувалося більше десяти основних домінантних економічних груп. Важливо підкреслити, що названі групи розподіляють між собою основний виробничий потенціал країни, значну частку її банківського капіталу та активів у сфері послуг, будівництва тощо. Серед названих груп слід зазначити «СКМ» з головним акціонером Рінатом Ахметовим, «Eastone» — Віктора Пінчука, «Приват» — Ігора Коломойського та Геннадія Боголюбова, «Group DF» — Дмитра Фірташа, «Укрпромінвест» — Петра Порошенка, «ИСД» — Сергія Тарути, «Фінанси та кредит» — Костянтина Жеваго. До названих груп слід додати ще низку дещо менших за масштабом концентрації — групу «ТАС» Сергія Тігіпка, групу DCH — Олександра Ярославського, «Донецьксталь» — Віктора Нусенкіса та декілька потужних галузевих груп, що спеціалізуються на аграрному виробництві і представлених основними інвесторами в особі Юрія Косюка, Андрія Веревського, Олега Бахматюка та Олексія Вадатурського.

Так, група СКМ, розбудована на холдингових засадах, включає в себе цілу низку підпорядкованих галузевих холдингів — управляючих компаній, таких, як «МЕТІНВЕСТ», «ДТЕК», «UMBH Limited» тощо. Група СКМ консолідує активи в наступних сферах: металургійні комбінати, гірничозбагачувальні комбінати, обленерго, шахти, генеруючі компанії, машинобудівні підприємства, телекомунікаційні підприємства, мережі роздрібної торгівлі, у тому числі нафтопродуктами, готелі, пивні заводи, засоби масової інформації (телеорганізації та друковані засоби) тощо. Важливе місце у структурі активів групи посідає сфера фінансових послуг, представлена банками, страховими та інвестиційними компаніями. Для віднесення групи СКМ до транснаціональних компаній, важливо акцентувати увагу на зарубіжних дочірніх підприємствах групи, зокрема в металургійній сфері, представлених «Ferriera valsider s.p.a.» та «Trametal spa» в Італії, «Spartan UK» у Великій Британії тощо.

Група «Приват», що виникла навколо фінансових активів представлених у першу чергу банком «Приватбанк» з його дочірніми банками в Росії, Грузії, Латвії та цілою низкою виробничих підприємств, зокрема у сфері металургії, включаючи підприємства за кордоном «Highlanders alloys LLC» (США), «Feral SA» (Румунія), «Nsuta Gold mining Limited» та «Ghana manganese company Limited» в африканській Гані, та «Consolidated minerals Ltd» в Австралії, а також декілька дочірніх підприємств у Грузії.

Група «Приват» включає в себе цілу низку підприємств у сфері нафтопереробки, харчової промисловості, машинобудування, хімічної промисловості, будівництва, транспорту, торгівлі тощо. Групі належать окремі активи в аграрному виробництві та, що важливо, в засобах масової інформації, зокрема телерадіокомпанія, телеканал, друковані засоби масової інформації, інформаційне агентство «Уніан» тощо.

Група «Укрпромінвест» Петра Порошенка консолідує активи в харчовій промисловості, автомобілебудуванні, машинобудуванні та металургії. Слід підкреслити, що керуючими компаніями в названих галузях є саме корпорації як форма об'єднання підприємств. Так, у харчовій промисловості — корпорація «Рідна марка», у кондитерському виробництві — компанія «Roshen», в автомобілебудуванні — корпорація «Богдан» тощо.

У складі підприємств, що пов'язані відносинами контролю — підпорядкування групи «Укрпромінвест», є підприємства, що знаходяться за межами України і таким чином підтверджують транснаціональний її статус. До таких підприємств зокрема належать Липецька кондитерська фабрика «Ликонф» у Росії, Клайпедська кондитерська фабрика «Klaipedos conditerija» у Литві тощо. Група «Укрпромінвест» також має у своєму складі засоби масової інформації, зокрема телерадіокомпанію «НБМ» (5 канал, радіо «Ніко фм»).

Таким чином, стосовно створення центрів приватної макроекономічної влади в Україні можна зробити наступні висновки:

1. Такі центри створені у процесі приватизації шляхом консолідації виробничих активів, що залишилися з радянських часів. Основними сферами виробничої діяльності таких економічних груп слід назвати: металургію, машинобудування, паливно-енергетичний сектор, хімічну промисловість, аграрне виробництво та харчову промисловість. У цілому їх об'єднує низький технологічний рівень виробництва та приналежність до 3 і частково 4 технологічних виробничих укладів.

2. Названі промислові групи формувалися в умовах довготривалої відносно стабільної сприятливої світової кон'юнктури на продукцію металургії та машинобудування, що активізувалися завдяки масштабному будівництву житла, об'єктів інфраструктури, трубопроводів тощо в нових індустріальних країнах, та аналогічної кон'юнктури на товари аграрного виробництва та харчової промисловості, що в умовах зростання населення планети і головне — зростання платоспроможного попиту в країнах Східної Азії, арабських країнах призвело до підвищення світового рівня споживання. Названа кон'юнктура створила стабільний попит також і на продукцію хімічної промисловості, зокрема на мінеральні добрива. Таким чином, консолідація виробничих активів сучасними економічними групами в Україні відбувалась в умовах швидкого включення їх у структуру світової економіки, що сформу-

вало відверте експортне спрямування основного виробництва і відповідно залежність від коливань світової кон'юнктури на визначених ринках.

3. Важливою особливістю такої швидкої інтеграції вітчизняних економічних груп до світової економічної системи в умовах технологічно застарілих виробничих фондів та відповідно низького рівня продуктивності праці є також привласнення ними гірничої та земельної ренти, що незважаючи на існуюче ресурсне та земельне оподаткування, в умовах фіксації у ст. 13 Конституції України переліку відповідних об'єктів права власності Українського народу, створювало прийнятний рівень рентабельності металургійного та аграрного виробництва, навіть за умов достатньо гострої світової конкуренції. Слід погодитися з тим, що рівень сучасних ставок плати за користування надрами для видобування корисних копалин не враховує їх реальну вартість як фактора виробництва. Нормативи плати розраховуються виходячи з виробничих витрат на розвідку та підготовку родовищ до розробки. При цьому не враховується роль природних ресурсів як незамінного фактора виробництва, їх дефіцитність та не відновлюваний характер, рівень попиту на такі ресурси на світовому ринку та багато інших аспектів [4]. Дійсно, згідно із ст. 263.9.1 Податкового Кодексу України залізна руда для збагачення оподаткування за ставкою 2,7 % від вартості видобутих обсягів, а залізна руда багата — 3,5 %, марганцева, титанова, цирконієва — 5 % тощо. Саме за таких ставок та за умов подальшого розповсюдження в бюджетах коштів від оподаткування бенефіціарами від використання, точніше — від розпорядження, об'єктами права власності Українського народу стають зазначені носії макроекономічної влади. Але цих коштів, як бачимо, недостатньо, щоб тільки компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу від самої технології видобування вугілля, руди, нафти тощо.

Отже, специфічні умови надрокористування, а слід визнати, що не всі групи спроможні їх використовувати, наприклад, у сфері металургійного виробництва, у цілому гальмують мотивацію до створення нових технологічно передових виробничих фондів, до інноваційного оновлення існуючих. За винятком останніх кількох років, необхідно констатувати процес експлуатації радянських виробничих фондів, що чим далі, тим складніше та затратніше модернізувати.

4. Вітчизняні економічні групи — носії гіпертрофічної, у масштабах національної економіки, приватної макроекономічної влади були сформовані в умовах приватизації 90-х років, що проводилась без участі іноземних ТНК в інтересах приватних впливових груп за допомогою їх власного представництва у вищих органах державної влади. Таким чином, у процесі приватизації існуючий на той час її механізм не був спрямованим на пошук найбільш ефективного приватного власника, за необхідності додержання інвестиційних умов, що балансували б приватні та публічні інтереси навколо постприватизаційного функціонування визначених приватизованих великих підприємств. (Привати-

зація Криворіжсталі ТНК Арселор Міттал знову ж таки є винятком.) Разом з тим слід зазначити, що «кінцевими власниками активів» названих економічних груп як правило є офшорні компанії, тобто юридично більшість, а можливо — абсолютна більшість корпоративних прав щодо підприємств об'єднаних у групи належить «іноземним інвесторам», а названі підприємства формально і відповідно до статей 116 та 117 Господарського кодексу України мають статус іноземних підприємств або підприємств з іноземними інвестиціями. Такий статус означає, що суб'єкти відповідних корпоративних прав, згідно із Законом України «Про режим іноземного інвестування» та численними двосторонніми й багатосторонніми міжнародними договорами про захист іноземних капіталовкладень (інвестицій), мають право на міжнародний порядок розгляду інвестиційних спорів, міжнародний захист інвестиційних прав та зокрема легальну можливість виведення прибутків, а у разі необхідності і самої інвестиції за кордон. За даними міжнародної організації Tax justice Network, що здійснює боротьбу з офшорним бізнесом, із початку 90-х років з України виведено приблизно 167 млрд дол. США, або приблизно чотири річних бюджети країни. За експертними даними активно використовують офшори від 50 до 80 % українських корпорацій [5]. За іншими даними, за період з 2010 по 2011 рр. з України виведено на офшорні банківські рахунки приблизно 53 млрд дол. США, що еквівалентно 80 млрд гривень податкових відрахувань [6].

5. Названі особливості приватизації великих промислових підприємств в Україні, зокрема за умов фактичного усунення від конкурсів іноземних ТНК, можна було б вважати свідомим напрямом інвестиційної політики держави, спрямованим на створення національних великих компаній з метою розподілу корпоративних прав, прямо або через інституційних інвестиційних посередників — спеціально створених фінансових установ, серед громадян України, практично залучаючи їх до корпоративної форми реалізації права власності та інвестиційних прав (організаційно-установчих тощо). У літературі такому варіанту розвитку подій кореспондує поняття «народного IPO» як окремої мети приватизації цілісних майнових комплексів державних підприємств на шляху до розбудови економічної моделі народного капіталізму. Слід зазначити, що моделі функціонування інвестиційного ринку і зокрема механізми його поєднання з ефективним корпоративним управлінням через ринок акцій є досить складним питанням, яке набуває того чи іншого вирішення в різних країнах шляхом певного історичного розвитку, під впливом особливостей національної психології економічної поведінки. Так, антиподами до певної міри є США, де половина населення є власниками корпоративних цінних паперів, та Німеччина, де саме банки в сукупності володіють 82,6 % усіх акцій 32 найпотужніших компаній та концернів [7].

Разом з тим топографія приватної макроекономічної влади в Україні полягає в надзвичайній концентрації економічних активів у руках кількох десятків осіб, які ні за своєю чисельністю, ні за місцем проживання, ні за економічною стратегією розвитку власних активів, ні за характером та масштабом виявів корпоративної суспільної відповідальності тощо лише дуже умовно можуть бути ідентифіковані як національна буржуазія, хоча і є окремі винятки. Більше того, у процесі приватизації, що триває і сьогодні, та у процесі перерозподілу вже раніше приватизованих цілісних майнових комплексів, як окремих, так і груп, внутрішньотехнологічно та логістично пов'язаних підприємств, створюються холдингові утворення, що спрямовані на виробництво кінцевої продукції для задоволення попиту на неї на іноземних ринках. У їх межах формується такий склад активів, що забезпечують власними факторами виробництва — сировиною, енергією, обіговими коштами процес спільного виробництва кінцевої експортної продукції та її транспортування і постачання безпосередньо на ринки споживання. Таким чином створюються умови для потенційної реалізації зазначених корпоративних стратегій, коли окремі частини національної економіки у разі зміни своїх офшорних власників можуть перейти до реальних іноземних інвесторів без будь-якої можливості держави вплинути на такий розвиток подій. (Адже один «іноземний» інвестор може змінитися на іншого, вже реально іноземного і не тільки російського або західного. Ним може стати інвестор із країн Східної Азії з відповідними економічними стратегіями та бізнесовою ментальністю, у тому числі і щодо забезпечення виробничих процесів власними національними багатотисячними працюючими та дисциплінованими трудовими ресурсами тощо). Таким чином, питання виникає в площині національної економічної і не тільки економічної безпеки.

6. Однією з особливостей вітчизняної концентрації суб'єктів господарювання є створення у цілій низці галузей економіки фактично олігополістичної структури розподілу виробничих потужностей, а в окремих сферах і монополістичної. Найбільш виразним прикладом є концентрація хімічних підприємств у межах групи Дмитра Фірташа «Group DF». Очевидною є також і тенденція до монополізації в майбутньому всієї металургійної галузі, зокрема — чорної металургії. Слід погодитись, що рівень стандартів світової конкурентоспроможності вимагає надзвичайної концентрації активів, хоча б для того, щоб економія на обсягах виробництва дозволяла мати прийнятний рівень рентабельності, а також для фінансування інноваційних розробок, та, кінець-кінцем, для диверсифікації поставок продукції на світові ринки. І така концентрація в умовах відкритої, згідно із вимогами численних угод у межах ГАТТ/СОТ економіки, не дозволяє монополізувати остаточно внутрішній ринок, залишаючи його вільним для імпорту.

Утім зрозуміло, що за рахунок логістичних переваг збутової мережі та «режиму найбільшого сприяння» з боку державних органів, названі монополісти — олігополісти спотворюють дію ринкової конкуренції, поширюючи на вітчизняних споживачів реалізацію власної макроекономічної влади. Важливими є також і ті ризики, з якими пов'язане управління цілими галузями національної економіки, адже їх доля залежить від вузького кола осіб, що приймають владні рішення і саме від них фактично залежить подальша перспектива найпотужніших кластерів та сегментів національної економіки, а отже і майже всієї економіки. Мова йде про зміст та спрямування менеджменту компаній. Чи спрямований він на модернізацію виробничих активів, підвищення частини доданої вартості у складі товарів та послуг, що виробляються, чи інноваційні розробки для підвищення конкурентоспроможності тощо. Так і навпаки — чи не є експлуатація приватизованих виробничих фондів до повного зношення без створення амортизаційних потенцій для їх відновлення з перспективою їх подальшого продажу будь-кому. І хоча відповідно до цитованої ст. 13 Конституції України «власність зобов'язує», слід визнати, що дієвого й ефективного правового механізму, який зобов'язав би економічні групи надзвичайної концентрації активів скажімо до масштабної модернізації активів або до запровадження високих стандартів умов та охорони праці тощо, не існує.

7. Слід зазначити, що для забезпечення суспільного миру в державі вкрай важливим є визнання тієї чи іншої конфігурації розподілу майнових прав на основні економічні активи між їх власниками — громадянами суспільно справедливою. Правові позиції матеріального та процесуального обґрунтування формальної законності приватизації державних підприємств, що вже відбулася, й термінів виконання інвестиційних зобов'язань, що вже сплинули, не можуть визнаватися правовими в їх вищому розумінні, в суспільстві, де набуті права власності на суспільно-психологічному рівні не визнаються справедливими, легітимними, тобто такими, що потребують поваги й охорони. Разом з тим самі нові власники, незважаючи на надприбутки від експлуатації приватизованих активів, не поспішають демонструвати власну високу суспільну відповідальність за результати економічної діяльності в усіх її суспільно значимих аспектах. І хоча сфера суспільної психології піддається впливу професійних політичних технологій із задіянням для цього засобів масової інформації, будь-який перерозподіл колишньої державної власності зараз або в майбутньому, будь-яка можлива націоналізація цілісних майнових комплексів, що є зараз у власності названих економічних груп, не викличе помітного суспільного обурення, не кажучи вже про масовий супротив. Відсутність політичних гарантій права власності на приватизовані активи продукує особливий за змістом їх менеджмент з боку відповідних суб'єктів

господарювання. А це також питання суспільно-економічної важливості та економічної безпеки країни.

8. Консолідація економічних активів, що на певному етапі концентрації призводить до трансформації економічного впливу з боку таких суб'єктів у властивості економічної влади, відбувається, в цілому, у встановлених законом правових формах. Вони викладені у гл. 12 Господарського кодексу України «Об'єднання підприємств». Такими формами економічної консолідації є створення системи суб'єктів господарської діяльності, що за рахунок встановлених між ними правовідносин «контролю-підпорядкування», здійснюють узгоджену економічну діяльність на ринку, спрямовану на зміцнення та використання набутого рівня економічного впливу, є власне як таке об'єднання підприємств, зокрема господарські об'єднання у загальновідомих формах асоціації, корпорації, консорціуму та концерну, та передбачені ст. 126 Господарського кодексу України холдингові компанії, що об'єднують асоційовані підприємства. Щодо холдингових компаній, то слід зазначити, що загальні особливості їх створення та внутрішньоструктурних відносин врегульовані Законом України «Про холдингові компанії в Україні». У той же час слід прямо вказати, що використання у приватному секторі економіки такої форми, як господарське об'єднання підприємств, а також промислово-фінансова група не отримали в Україні широкої практики застосування, на відміну від об'єднань холдингового типу. (Симптоматично, що Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» було скасовано у 2010 році).

Таким чином, в основі такої ситуації лежить суттєва різниця у правовій природі відносин контролю-підпорядкування. Адже в об'єднаннях підприємств такий зв'язок має зобов'язальний характер, адже згідно із змістом ст. 118 Господарського кодексу України — об'єднання підприємств утворюються підприємствами на добровільних засадах, згідно із ст. 119 Господарського кодексу України — діють на основі установчого договору та/або статуту, а згідно із ст. 121 Господарського кодексу України — підприємство-учасник господарського об'єднання має право добровільно вийти з об'єднання.

Правова природа відносин між учасниками промислово-фінансової групи (ПФГ) також мала зобов'язальний характер, адже згідно із п. 8 ст. 2 Закону України «Про промислово-фінансові групи України», що втратив чинність, взаємні зобов'язання головного підприємства ПФГ і учасників ПФГ щодо виробництва кінцевої продукції ПФГ, а також взаємні зобов'язання учасників ПФГ щодо виробництва проміжної продукції ПФГ оформлялись генеральною угодою про спільну діяльність щодо вироблення кінцевої продукції ПФГ і двосторонніми угодами про поставки проміжної продукції (або надання відповідних послуг). Цими угодами, згідно із цитованим Законом України, визначалась також і взаємна відповідальність сторін за порушення зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черников, Г. П. Очень крупные транснациональные корпорации и современный мир / Г. П. Черников, Д. А. Черникова. — М. : Экономика, 2008. — С. 9.
2. Черников, Г. П. Очень крупные транснациональные корпорации и современный мир / Г. П. Черников, Д. А. Черникова. — М. : Экономика, 2008. — С. 10.
3. Дембински, П. Х. Экономическая власть и социальная ответственность очень крупных корпораций: факты и проблемы // Предоставления информации о влиянии корпораций на общество. Текущие тенденции и вопросы. — Нью-Йорк ; Женева : UNCTAD, 2004. — С. 43.
4. Воронцов, С. О некоторых подходах к формированию социально-экономической модели государства / С. Воронцов, А. Сменковский // Зеркало недели. — № 3 (51). — 2012. — С. 8.
5. Корреспондент. — 2012. — 27 июля. — С. 8.
6. Бироваш, М. Туда уходят деньги // Корреспондент. — 2012. — 15 июня. — С. 36–37.
7. Международные экономические отношения / под ред. А. И. Евдокимова. — М., 2004. — С. 69.

КОНЦЕНТРАЦИЯ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ И ПРОБЛЕМА ЕЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Задыхайло Д. В.

Статья посвящена уяснению сущностных свойств процесса концентрации капитала как в развитых странах, так и в Украине. Создание национальных корпораций олигархического типа создает новую топографию распределения экономической власти и требует разработки экономической и хозяйственно-правовой политики государства в этой сфере.

Ключевые слова: транснациональные корпорации, холдинговые компании, экономическая власть, концентрация субъектов хозяйствования.

CONCENTRATION OF BUSINESS ASSETS ON THE MODERN STAGE AND PROBLEM OF THE LEGAL SUPPORT OF IT

Zadykhylo D. V.

Article is devoted to problem concentration of business assets by holding groups in Ukraine, and legal estimate of this process. The author draws attention to the fact of absent special economical policy in this field.

Key words: transnational company, holding company, economical power, concentration of business assets.

ПРО ПОЗАСУДОВЕ ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

*Д. В. Лученко, кандидат юридичних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Присвячено питанням позасудового оскарження в адміністративному праві України. Проаналізовано основні альтернативні судовому способи розгляду спорів між органами публічної влади і приватними особами. Визначено їх правову природу і перспективи засосування в умовах України.

Ключові слова: *оскарження, позасудове оскарження, адміністративне оскарження, адміністративний спір, суб'єкт владних повноважень, адміністративні акти.*

Постановка проблеми. Можливість оскарження у суді рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є, безумовно, головним, але не єдиним способом захисту прав, свобод і законних інтересів приватних осіб у відносинах з державою. Не викликає сумнівів, що ефективність функціонування судового оскарження (а так само і результативність захисту прав) на пряму залежить від наявності у законодавстві засобів позасудового оскарження, завдяки яким фізичні і юридичні особи отримують можливість вирішити спір з органом управління, не звертаючись до суду. Тим самим більш швидко відновлюються порушені права, а також знижується навантаження на судову систему. З огляду на це вивчення проблеми позасудових механізмів оскарження становить актуальну проблему адміністративно-правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасну наукову думку зосереджено в основному на дослідженні питань адміністративного оскарження (цим питанням присвячено, зокрема, праці В. Авер'янова, І. Грибка, Л. Іванової, Л. Кисіль, М. Костеннікова, В. Полуховича, Я. Рябченко, В. Тимощука та ін.). Інші можливі позасудові засоби оскарження практично не розглядаються або досліджуються на рівні постановлення питання.

Формулювання цілей. Метою статті є аналізування механізмів позасудового оскарження в адміністративному праві в аспекті розвитку та вдосконалення законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що деякі дослідники вживають вираз «досудове оскарження» на позначення розглядува-

ного явища [7, с. 18]. Такий підхід видається не зовсім коректним, адже прикметник «досудовий» вказує на нібито нерозривний зв'язок судового і досудових засобів оскарження, тоді як останні, хоча і можуть передувати судовому розгляду адміністративного спору, становлять окремих спосіб захисту прав, використання якого далеко не завжди тягне за собою судовий розгляд і тим більше не впливає на перебіг останнього. З урахуванням цього правильним, на нашу думку, є застосування саме терміна «позасудове оскарження» як сукупності механізмів оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, не пов'язаних зі зверненням до суду.

Як уже зазначалося, наука адміністративного права приділяє увагу в основному проблемі адміністративного оскарження. Наскільки такий підхід є виправданим?

Дійсно, адміністративне оскарження є основним позасудовим способом розв'язання адміністративно-правового спору. Як слушно зазначає Н. Хаманьова, цей спосіб у поєднанні із судовим оскарженням становить єдиний механізм захисту прав особи [8, с. 75]. Саме адміністративне оскарження частіше за все розглядається як засіб захисту прав, який або є альтернативним судовому оскарженню, або передує йому.

Разом з тим у літературі можна зустріти думку про те, що до засобів позасудового (чи досудового) оскарження належать й інші засоби [7, с. 18–19]. Прихильники такого підходу зазвичай посилаються на Рекомендацію Res (2001)9 Комітету Міністрів державам-членам про альтернативні методи врегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами від 05.09.2001 р. (надалі — Рекомендація Res (2001)9). У Рекомендації Res (2001)9 зазначається, що судова процедура на практиці не завжди є найбільш доцільним способом врегулювання адміністративних спорів, а широке застосування альтернативних способів може допомогти врегулюванню адміністративних спорів і наблизити адміністративні органи до населення. Серед таких альтернативних способів виокремлюються внутрішній розгляд справ (тобто, по суті, адміністративне оскарження. — *Д. Л.*), примирення, посередництво, договірне врегулювання та арбітраж. Розглянемо положення Рекомендації Res (2001)9 у контексті розвитку інституту оскарження в адміністративному праві України.

Слід урахувати, що положення Рекомендації Res (2001)9 не можна сприймати лише у контексті їх нормативного порівняння із законодавством України. У розділі 2 цієї рекомендації вказується, що засоби, які є альтернативними відносно судового розгляду, мають бути дозволені або в цілому, або стосовно певних типів справ, коли це видається доцільним, особливо щодо таких справ, які стосуються індивідуальних адміністративних актів, контрактів, цивільної відповідальності і в цілому грошових вимог. Беручи це по-

ложення до уваги, можна дійти висновку про те, що при оперуванні поняттям «адміністративний спір» у Рекомендації Rec (2001)9 розуміються під ним будь-які спори, в яких стороною є адміністративний орган, незалежно від того, чи виник цей спір із цивільно-правових (стягнення заборгованості за цивільним договором), адміністративно-правових (оскарження адміністративного акта, під яким європейські юристи розуміють правомірні і протиправні акти-документи та акти-дії [1, с. 9–15]), чи інших відносин.

Таке надто широке розуміння адміністративного спору є неприйнятним для нашого дослідження, оскільки виводить його за межі суто адміністративної, управлінської проблематики. Ми погоджуємося з Л. Бринцевою, яка під адміністративно-правовим спором розуміє юридичний конфлікт, що виникає в публічних управлінських правовідносинах, спричинений таким, що зачіпає публічні інтереси, порушенням (або невизнанням) прав і інтересів однієї сторони спору рішеннями, діями чи бездіяльністю іншої сторони — суб'єкта владних повноважень [3, с. 91]. Відповідно деякі із альтернативних методів, указаних у Рекомендації Rec (2001)9, апіорі не є придатними для вирішення спорів, що виникають у сфері державно-управлінської діяльності. Зокрема, це стосується договірного врегулювання. За визначенням цей спосіб вирішення спорів може застосовуватися тільки тоді, коли йдеться про відносини приватно-правового характеру. Подібні відносини виникають частіше за все на підставі договору, угоди сторін, яка має юридичні наслідки і є виявом диспозитивного методу правового регулювання. У такій ситуації, дійсно, є виправданим використання договірного врегулювання чи інших подібних механізмів розгляду конфліктів, які сторони для себе попередньо встановили. Однак коли йдеться про здійснення державно-владних повноважень, подібні механізми є не тільки неефективними, а й такими, що створюють можливості для ігнорування органами державної влади, а також фізичними і юридичними особами вимог закону через певні «договірні» домовленості. Останній момент визнається і в самій Рекомендації Rec (2001)9, де у розділі 3 зазначається, що, якщо інше не передбачено законом, адміністративні органи не повинні використовувати договірні угоди для того, аби уникати виконання своїх обов'язків. Крім того, договірне врегулювання не є самою процедурою оскарження, оскільки у цьому разі відсутнє звернення до незалежного суб'єкта, вповноваженого розглядати спори між зацікавленими сторонами.

Так само не є процедурою оскарження і примирення. Воно виступає одним із результатів, яким може закінчуватися процедура оскарження. В Україні формою примирення є примирення у процесі розгляду адміністративної справи. Відповідно до ч. 3 ст. 51 Кодексу адміністративного судочинства України сторони можуть досягнути примирення на будь-якій стадії адміністративного

процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі. При цьому Кодекс допускає примирення і на етапі підготовчого засідання (ст. 113), і під час судового розгляду (ст. 136), і під час апеляційного засідання та оскарження (статті 194, 219), у процесі виконання рішення (ст. 262). Важливим моментом затвердження судом примирення сторін є те, що умови примирення не порушують вимог закону, а також прав, свобод та інтересів осіб (ч. 4 ст. 51). Такий підхід, поєднаний з повноваженнями суду щодо сприяння примиренню сторін (статті 111, 135 Кодексу адміністративного судочинства України) є виправданим, оскільки надає сторонам адміністративного спору більш широкі можливості для його врегулювання і прискорює процес захисту прав і свобод, порушених суб'єктом владних повноважень (наявна судова практика, в якій розгляд справ закінчується укладенням мирової угоди, це також доводить: див., наприклад, ухвалу Вищого адміністративного суду України від 20.04.2006 р.). Вважаємо, у порядку постановлення питання, що процедуру примирення (наприклад, у вигляді існуючої у Франції процедури врегулювання розбіжностей у певних категоріях адміністративних відносин [2, с. 60]) можна було б поширити і на адміністративне оскарження, що розширило б можливості останнього і тим самим збільшило кількість адміністративних спорів, які б вирішувалися без звернення до адміністративного суду. На користь висловленої пропозиції свідчить і Рекомендація Rec (2001)9, в якій встановлюється, що примірювальна процедура може ініціюватися зацікавленими сторонами, суддею чи бути обов'язковою відповідно до законодавства. Такий перелік суб'єктів, а також посилення на можливу обов'язковість цієї процедури дозволяють дійти висновку про те, що вона можлива і на досудовій стадії вирішення адміністративного спору.

Досить спірними є й спроби розглядати як форму позасудового оскарження в адміністративному праві посередництво (медіацію). Навряд чи можна погодитися з думкою Л. Сало про необхідність застосування медіації (альтернативного способу вирішення спору шляхом досягнення взаємоприйняттого рішення із залученням незалежного медіатора) саме у сегменті публічно-правових спорів [6, с. 140]. Як і договірне врегулювання, медіація є доцільною конструкцією позасудового вирішення цивільних, господарських, трудових та інших подібних конфліктів, однак поширення подібних процедур на адміністративно-правові спори неможливе саме через приватноправову сутність цього інституту. Показово також, що проект Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 7481 від 17.12.2010 р.), який перебував на розгляді Верховної Ради України, передбачав заходи медіації лише у цивільному і кримінальному судочинствах, залишаючи поза увагою справи, що впливають з оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Дещо складніша ситуація з арбітражем, тобто з оскарженням до обраного сторонами третейського суду. Річ у тім, що у розділі 4 Рекомендації Rec (2001)9 передбачено таке: представники арбітражу повинні мати можливість перевіряти законність акта як попередню умову для вивчення можливості досягнення рішення по суті справи, навіть якщо їм не надано повноваження ухвалювати рішення щодо законності акта з метою його анулювання. Іншими словами, Рекомендація передбачає наявність у третейського суду повноваження скасувати оскаржуваний акт (вираз «навіть якщо їм не надано повноваження ухвалювати рішення щодо законності акта з метою його анулювання» свідчить про те, що такі повноваження можуть надаватися) і у будь-якому разі можливість встановити незаконність акта у процесі вирішення спору з іншим предметом розгляду. В такому контексті, на думку Е. Талапіної, третейський розгляд може бути альтернативним судовому способом оскарження дій та рішень органів виконавчої влади [7, с. 19], щоправда, сама авторка відмічає, що арбітраж допустимий лише по окремих категоріях адміністративних справ (по яких саме, вона не конкретизує, а всі наведені нею приклади стосуються господарських справ за участю державних органів) [7, с. 19].

В Україні, як відомо, діяльність третейських судів урегульовано Законом України від 11 травня 2004 р. № 1701-VI «Про третейські суди». Відповідно до ч. 1 ст. 5 цього Закону юридичні та/або фізичні особи мають право передати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Відповідно адміністративні справи до юрисдикції судів не належать. Крім того, у п. 6 ч. 1 ст. 6 Закону прямо встановлено, що третейські суди не розглядають справи, однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство. Зазначимо, що відповідно до ч. 1 ст. 109 Водного кодексу України спори з питань використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів розглядаються державними органами охорони навколишнього природного середовища, водного господарства, геології, місцевими радами, судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством. При цьому в ч. 2 цієї статті згадується про позивачів у таких спорах, якими є спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань водного господарства та їх органи на місцях. Аналогічний припис міститься у ст. 64 Кодексу України про надра. Звичайно, зважаючи на положення Закону України «Про третейські суди», ці норми фактично не діють, однак наявність подібних приписів у цих

кодексах свідчить про неоднозначність позиції законодавця щодо юрисдикції третейських судів. Тим не менш, на сьогодні в Україні немає законодавчих підстав розглядати арбітраж як позасудовий спосіб оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Оцінюючи перспективи впровадження інституту арбітражу в адміністративне законодавство України, зазначимо, що, на наш погляд, цьому перешкоджає низка причин як соціального, так і суто юридичного характеру. Серед соціальних причин можна назвати проблему корумпованості сфери надання публічних послуг, а також неоднозначний досвід функціонування системи третейських судів у нашій країні (як відомо, діяльність третейських судів зараз викликає серйозні нарікання). Серед юридичних перешкод слід виокремити невідповідність арбітражу (як договірної форми вирішення правових конфліктів) правовій природі адміністративних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією публічного інтересу і в яких договірні форми регулювання є другорядними. Навіть за умови значного делегування державою низки публічних повноважень недержавним структурам (наприклад, професійним об'єднанням, створеним як юридичні особи публічного права, публічним корпораціям та агентствам) оскарження рішень, дій або бездіяльності цих суб'єктів не може відбуватися у вигляді звернення до третейського суду. Крім того, не можна не згадати, що в європейських країнах часто забороняється застосування арбітражу при вирішенні не тільки адміністративних справ, а й будь-яких справ за участю державних органів, установ, підприємств взагалі (зокрема, така заборона діє у Франції).

Таким чином, серед названих у Рекомендації Rec (2001)9 альтернативних методів урегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами до позасудових способів оскарження можна віднести саме внутрішній розгляд, тобто адміністративне оскарження. Рекомендація виокремлює декілька засадничих моментів адміністративного оскарження: 1) закріплення можливості внутрішнього розгляду щодо всіх адміністративних актів, що стосується і строків ухвалення такого акта, і його законності; 2) у певних випадках адміністративне оскарження може бути обов'язковою умовою переходу до юрисдикційного розгляду; 3) підсумки внутрішнього розгляду мають бути вивчені компетентними органами.

У цілому законодавство України відповідає наведеним засадам (аналіз якості та ефективності правозастосовної практики, яка виникає на основі такого законодавства, є предметом окремого дослідження і у цій статті не розглядається). Право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів передбачено ст. 40 Конституції України. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, орга-

нів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Окремі процедури адміністративного оскарження врегульовано у спеціальних актах податкового, антимонопольного, соціального та іншого законодавства.

При цьому зараз використання засобів адміністративного оскарження не є обов'язковим етапом звернення до адміністративного суду. В цілому погоджуючись з доцільністю такого підходу, вважаємо, що у майбутньому зі зміцненням демократичних засад діяльності органів публічної влади в Україні з метою зменшення навантаження на судову систему і прискорення вирішення адміністративних спорів можна буде повернутися до концепції обов'язковості використання засобів адміністративного оскарження при зверненні до суду з адміністративним позовом, яка позитивно сприйнята у багатьох країнах Європи (Австрія, Латвія, ФРН та ін.).

Суб'єктами, що вповноважені розглядати скарги, подані у порядку адміністративного оскарження, є або керівники органу, посадова особа якого ухвалила оскаржуване рішення, вчинила дію чи бездіяльність (наприклад, при оскарженні дій державного виконавця скарга подається його керівникові), або вищі органи відповідної галузі державного управління (наприклад, при оскарженні постанов інспекції державного архітектурно-будівельного контролю скарга подається до центрального органу виконавчої влади з питань будівництва, містобудування та архітектури), або спеціальні апеляційні структури, які по суті є квазісудовими установами (наприклад, у системі Державної податкової служби створено відділи апеляцій, а у структурі Державної податкової адміністрації України діє департамент апеляцій). Таке розмаїття підходів до того, який орган має розглядати скарги, подані у порядку адміністративного оскарження, зумовлене, зокрема, і тим, що єдиних світових чи європейських стандартів у цій сфері не існує. О. Іващенко на прикладі розгляду скарг, поданих проти поліції, звертає увагу на велику кількість механізмів розгляду цих скарг по всьому світу (цей розгляд здійснюють і самі поліцейські органи, і незалежні органи, наявні також певні гібридні форми) [5, с. 151].

Крім того, своєрідною формою позасудового оскарження виступає звернення особи, чий права, свободи чи інтереси порушено суб'єктом владних повноважень, до прокуратури. Стаття 22 Закону України «Про прокуратуру» надає можливість прокурору при отриманні відповідного звернення особи винести припис органу чи посадовій особі, які припустилися порушення,

якщо останнє має очевидний характер і може завдати істотну шкоду інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуте. Ця форма оскарження не є провідною. Нагадаємо, що Конституція України у чинній редакції не передбачає такої функції прокуратури, як загальний нагляд, у межах здійснення якої виносяться приписи. Отже, розвиток практики позасудового оскарження має бути пов'язаний з послабленням ролі прокуратури у цій сфері (остання має скоріше зосереджуватися на нагляді за дотриманням законності при розгляді скарг [4, с. 15]) за умови посилення ефективності інституту адміністративного оскарження.

Крім того, відповідно до статей 21, 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор може винести протест і подання, які за своєю сутністю є оскарженням рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. У цій ситуації прокурор виконує роль скаржника, який, відстоюючи публічний інтерес, прагне відновити режим законності і поновити порушені права.

Висновки. 1. Основним видом позасудового оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є адміністративне оскарження. Пропозиції щодо впровадження в українське законодавство таких альтернативних способів вирішення адміністративних спорів, як договірне врегулювання, медіація та арбітраж, не можна визнати обґрунтованими через їх невідповідність правовій природі зазначених спорів.

2. Важливим аспектом розвитку позасудового оскарження є впровадження процедур примирення не тільки на рівні судового розгляду адміністративних справ, а й в адміністративному оскарженні (наприклад, у вигляді процедури врегулювання розбіжностей у певних категоріях адміністративних відносин).

3. Своєрідною формою оскарження виступає звернення особи, чії права, свободи чи інтереси порушено суб'єктом владних повноважень, до прокуратури. Причому прокурор може виступати як суб'єкт, котрий розглядає скаргу і вповноважений зобов'язати суб'єкта владних повноважень відновити порушені права шляхом винесення припису у визначених законом випадках, так і суб'єкт, який виконує роль скаржника — у разі винесення за наслідками розгляду звернення протесту чи подання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративні процедури і адміністративне судочинство в Німеччині : збірник матеріалів : пер. з нім. — К., 2006. — 167 с.
2. Административные процедуры и контроль в свете европейского опыта / под ред. Т. Я. Хабриевой. — М. : Статут, 2011. — 320 с.
3. Бринцева, Л. В. Адміністративно-правовий спір: сутність, поняття, ознаки : монографія / Л. В. Бринцева. — Х. : ФІНН, 2010. — 112 с.

4. Грибок, І. О. Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / І. О. Грибок; Ін-т держави і права НАН України. — К., 2005. — 19 с.
5. Іващенко, О. Ю. Робота зі скаргами на поліцейську службу як гарантія довіри суспільства щодо діяльності поліції (на прикладі Великої Британії) / О. Ю. Іващенко // Митна справа. — 2011. — № 4, ч. 2. — С. 148–154.
6. Сало, Л. Медіація як спосіб альтернативного вирішення окремих публічно-правових спорів / Л. Сало // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. 8–9 лют. 2010 р. — Львів : Юрид. фак-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2010. — С. 140–141.
7. Талапина, Э. В. Новые институты административного права / Э. В. Талапина // Государство и право. — 2006. — № 5. — С. 14–21.
8. Хаманева, Н. Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти / Н. Ю. Хаманева. — М. : ИГП РАН, 1997. — 214 с.

О ВНЕСУДЕБНОМ ОБЖАЛОВАНИИ В АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРАВЕ И ПЕРСПЕКТИВАХ ЕГО РАЗВИТИЯ В УКРАИНЕ

Лученко Д. В.

Посвящено вопросам внесудебного обжалования в административном праве Украины. Проанализированы основные альтернативные судебному способы разрешения споров между органами публичной власти и частными лицами, определены их правовая природа и перспективы применения в условиях Украины.

Ключевые слова: обжалование, административный спор, субъект властных полномочий, административные акты.

ABOUT EXTRAJUDICIAL APPEAL IN ADMINISTRATIVE LAW AND PERSPECTIVES OF ITS DEVELOPMENT IN UKRAINE

Luchenko D. V.

The article devoted to the questions of extrajudicial appeal in administrative law of Ukraine. Main extrajudicial mechanisms of resolving legal controversies between public authorities and private persons are analyzed. Perspectives of their improvement in Ukraine are defined.

Key words: appeal, extrajudicial appel, legal controversies, public authority, administrative acts.

ЕКОНОМІКА І ПРАВО: ІННОВАЦІЙНА ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ

УДК 330.113.:340.11

ПРАВО І ЕКОНОМІКА: ПЕРСОНАЛІЇ НАУКИ

І. І. Сікора

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Проаналізовано роль видатних представників світової економічної думки — юристів за фахом у становленні та розвитку економічної теорії. Обґрунтовано висновок, за яким взаємозв'язок економіки і права слід всебічно враховувати при підготованні юристів у сучасних умовах формування економіки знань.

Ключові слова: *економічна наука, історія економічної науки, економіка, право.*

Постановка проблеми. Важливим напрямком дослідження становлення і розвитку економічної науки та її окремих галузей є вивчення наукової спадщини вчених, які працювали у різні історичні періоди. Характеристика персоналій економічної науки дає змогу суттєво поглибити знання не тільки теоретичного матеріалу, а й історії економічної науки як складного та суперечливого шляху накопичення економічних знань.

Рушійною силою розвитку економічних вчень були представники різних наук, починаючи від філософів і закінчуючи лікарями та інженерами. Значний внесок у розвиток цієї прогресивної та суспільно важливої науки зробили юристи. Тому актуальним є вивчення наукових здобутків представників економічної науки — фахівців з права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам та періодам історії світової економічної думки присвячено праці багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких фундаментальні роботи В. Базилевича, С. Бартенева, А. Блауга, М. Лисовицького, П. Леоненка, Р. Соколова, П. Юхименка, Ч. Ядгарова та ін. Але вплив юристів на розвиток економічної думки ще не отримав необхідного рівня наукового аналізу.

Формулювання цілей. Метою статті є розкриття внеску юристів у становлення і розвиток економічної теорії та обґрунтування на цій основі взаємозв'язку розвитку економічної і юридичної наук, ролі економічної освіти у підготованні фахівців з права.

Виклад основного матеріалу. У стародавню добу найвищого рівня економічна думка досягла в античній Греції, мислителі якої не тільки дали розгорнуту характеристику полісного рабовласницького господарства, а й намагалися осмислити загальноекономічні процеси того часу. Найзначнішими представниками античної економічної думки були Платон і Арістотель.

На думку відомого філософа й історика філософії В. Асмуса, *Платон* — один з учителів людства. «Не будь його книг, ми не лише гірше розуміли б, ким були давні греки, що вони дали світу, ми гірше розуміли б самих себе, гірше розуміли б, що таке філософія, наука, мистецтво, поезія, натхнення, що таке людина, в чому труднощі її шукань і звершень, в чому їх заманююча сила» [1, с. 4]. У сфері економічної думки Платон став першим з античних мислителів, хто запропонував державне регулювання цін, установивши їх розумний рівень, який забезпечуватиме «розумний» прибуток. Досліджуючи сутність грошей, Платон визначив такі їх функції: міра вартості, засіб обігу товарів та засіб нагромадження. Він уперше виділив повноцінні (всезагальні) і неповноцінні (внутрішні, місцеві) гроші. Платон був пристрасним прихильником натурального господарства, тому засуджував торгівлю, лихварство та кредит, грошові доходи, які призводять до майнової нерівності і соціальної несправедливості, проти чого він усе життя вів теоретичну боротьбу.

На багато століть ім'я *Арістотеля* стало незаперечним авторитетом у науці. Його твори охоплюють майже всю царину доступного у ті часи знання. Йому належать праці «Фізика» (у 8 книгах), «Метеорологіка» (у 4 книгах), «Про виникнення тварин» (у 5 книгах), праці з логіки, етики, поетики. Закони ведення домашнього господарства (економіку) розглянуто в працях «Нікромасова етика», «Політика», «Економіка». Досліджуючи природу багатства та закономірності його нагромадження, Арістотель увів поняття «економіка» — заняття ремісництвом, сільським господарством, військовою справою та дрібною торгівлею і «хрематистика» — велика торгівля (заморська) з метою збагачення [2, с. 52–53; 3, с. 11–12]. Аналізуючи закономірності товарного обігу, він підійшов до розуміння двох сторін товару — як споживчої і як мінової вартості, тобто його корисності та цінності. Арістотель виявив також розуміння того, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін. Він вивчав розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар, а згодом і за посередництвом грошей.

Слід підкреслити, що наукова спадщина Платона і Арістотеля є джерелом як економічних, так і правових наук.

На зміну рабовласницькому устрою прийшов феодальний, який ґрунтувався на приватній феодальній власності на землю і позаекономічному примушуванні кріпосних селян до праці з метою привласнення земельної ренти у формі панщини, натурального або грошового оброку.

Видатний представник економічної думки Середньовіччя — *Тома Аквінат*, або, як його називають, Тома Аквінський, — монах, богослов, юрист з Італії. У своїх економічних поглядах він орієнтувався на Арістотеля, тому в тлумаченні таких категорій, як «натуральне господарство», «справедлива ціна» та ін., можна помітити їх схожість. Майже усі економічні явища Тома Аквінський розглядав як поєднання суперечностей. Він визнавав необхідність грошей як міри матеріального життя у торгівлі та обігу, розрізняв внутрішню і номінальну вартість золотих монет, засуджував практику їх «псування» державою (випуск неповноцінних грошей).

Меркантилістські ідеї сформулював юрист *Жан Боден* — французький політичний мислитель, теоретик природного права. Його економічні погляди викладено у творі «Відповіді на парадокси п. Малеструн стосовно подорожчання всіх товарів і грошей» (1568).

Особливий внесок у економічну науку зробив *Адам Сміт*. Він читав лекції з природного права, яке у XVIII ст. включало юриспруденцію, політичне вчення, соціологію і економіку, а з 1759 по 1763 р. посилено вивчав право і одержав ступінь доктора права. По суті А. Сміт є творцем економічної науки. Його історична заслуга полягає у тому, що він узагальнив і систематизував нагромаджені до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки, що дало змогу виявити систему економічних категорій і принципів, а наступним поколінням економістів створити власні системи економічних вчень. Книга А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів», на думку французьких економічних дослідників історії економічної думки Ш. Жіда і Ш. Ріста, просякнута високою ідеєю про «очевидну і просту систему економічної свободи», викладеної Смітом як теорія природного самочинного механізму, котрий постійно пристосовує виробництво товарів до дійсного попиту на них, і стала чи не найважливішою теорією в усій політичній економії [2, с. 131].

А. Сміт розкрив роль ринку і ринкового механізму ціни, попиту та пропозиції в організації економічного життя, вперше в історії в остаточному вигляді виклав теорію економічного розвитку на основі ринкових механізмів. Він дослідив систему мотивів та стимулів господарської діяльності, показав роль і значення особистого інтересу як рушійної сили економічного прогресу за умов вільної конкуренції.

А. Сміт уперше системно виклав концепцію економічного лібералізму як у виробництві, так і у міжнародній торгівлі, приділивши особливу увагу інституціональним засадам ефективного функціонування ринкової економіки.

Обґрунтування принципу абсолютних переваг у зовнішній торгівлі дало поштовх до розвитку теорії міжнародної торгівлі.

Економічні ідеї А. Сміта стали основою, на якій у подальшому розвивалася політична економія. Значення економічного вчення А. Сміта не зменшується з роками, а все нові й нові послідовники постійно відкривають у ньому невідомі раніше грані.

Під впливом багатьох чинників у Німеччині виникла «історична» школа в економічній теорії, яка згодом переросла із історичного методу економічних досліджень, заснованого також у Німеччині.

Внесок німецького правознавця, соціолога, економіста *Макса Вебера* у розвиток економічної теорії полягає в тому, що він пов'язав генезу капіталізму з радикальною зміною типу суспільних зв'язків. Він також виділив «природну спільність» — суспільство, що будується на основі общинних, родоплемінних та патерналістських відносин, тобто традиційних зв'язків, і «громадянське суспільство» — суспільство, що будується на основі добровільного формування зв'язків між людьми, вільними від тиску громади або роду. Капіталізм як господарська система можливий лише у громадянському суспільстві. Тому його генеза пов'язана з руйнуванням природної спільності.

Становлення марксистської політичної економії належить до 40-х років XIX ст. *Карл Маркс*, який у Берлінському університеті деякий час вивчав юридичні науки, залишив дуже глибокий слід в історії економічної думки. Його ідеї часто виходять за рамки власне економічних проблем, поєднуючись з філософськими, соціологічними та політичними. Найвизначніший твір марксистської політичної економії — «Капітал» К. Маркса. Однією з ключових у «Капіталі» стала трудова теорія вартості, спираючись на яку, К. Маркс розробив теорію додаткової вартості та сформулював висновки про антагоністичну і експлуататорську сутність капіталізму. Теоретичний спадок К. Маркса надзвичайно багатий і значущий. Сучасні дослідники вважають марксистську економічну теорію одним із найважливіших напрямків світової економічної думки.

Великого значення для розвитку неокласичної економічної теорії набули дослідження німецького юриста та фахівця страхової справи *Германа Генріха Госсена*. У праці «Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають» (1854) Г. Госсен сформулював економічні принципи, засновані на маржинальному економічному аналізі поведінки споживача, які в сучасній економічній літературі називають «законами Госсена» [2, с. 261].

Серед економістів австрійської школи (маржиналістська теорія) найбільш відомими стали *Карл Менгер* — засновник школи, а також його учні та послідовники *Ейген фон Бьом-Баверк* та *Фрідріх фон Візер*, які вважаються фундаторами теорії граничної корисності благ.

Свої оригінальні погляди К. Менгер, який навчався на юридичних факультетах університетів у Відні і Празі, виклав у книзі «Підвалини політичної економії» (1871), над якою працював більшу частину свого життя. У ній він розкрив теорію цінності, яка визначається граничною корисністю, сформулював принцип спадкової граничної корисності.

З точки зору теорії маржиналізму найбільш важливою у теоретичному спадку Ейгена Бьом-Баверка, який отримав юридичну освіту у Віденському університеті та певний час посідав посаду міністра фінансів, стала праця «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), в якій розкрито поняття субстанційної граничної корисності, викладено «теорію очікування», центральною ідеєю якої стало психологічне пояснення виникнення прибутку на грошовий капітал, тобто процента. Фрідріх фон Візер, який отримав юридичну освіту у Віденському університеті, пропагував, удосконалював та популяризував вчення «австрійської» школи у своїх основних працях: «Про походження та основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1899), «Теорія суспільного господарства» (1914).

Світову економічну думку неможливо уявити без лауреата премії імені Альфреда Нобеля з економіки *Фрідріха Августа фон Хайєка* — найвпливовішого теоретика неолібералізму ХХ ст. і найвидатнішого представника неоавстрійської традиції в сучасній економічній науці. Його ім'я стало синонімом захисту ліберальних цінностей, ідеології індивідуалізму, непримиренності у боротьбі з будь-якими виявами соціалістичного світогляду.

Наукову скарбницю Ф. фон Хайєка, якому у 1921 р. було присуджено ступінь доктора юридичних наук, а у 1923 р. — ступінь доктора економічних наук, становлять 18 книг, серед яких «Дорога до рабства», «Чиста теорія капіталу», «Використання знання у суспільстві», «Контрреволюція науки», «Структура сприйняття» та «Конституція свободи», трилогія «Право, законодавство і свобода», дві збірки лекцій і статей «Дослідження в філософії, політиці, економіці та історії ідей», «Безробіття і грошова політика», «Уряд як генератор “ділового циклу”», до якої включена його нобелівська лекція, «Згубна самовпевненість» (1988) та ін., а також десятки статей.

У 1974 р. Ф. фон Хайєк одночасно з Г. Мюрдалем (також юристом за освітою) одержав Нобелівську премію з економіки. У такий спосіб було відзначено його внесок у розвиток теорії грошей і економічних коливань, порівняльний аналіз ефективності різних економічних систем, дослідження в галузі правових основ економічної системи, а також глибокий аналіз взаємозалежності економічного, соціального та інституційного феноменів.

Для отримання повної картини розвитку світової економічної думки та ролі юристів у ній треба відзначити теорію суспільного вибору, авторами якої є *Дж. Б'юкенен* та *Г. Таллок* — юрист за освітою. Теорію суспільного вибору

інколи називають новою політичною економією, оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Її представники, критикуючи кейнсіанців, поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму та методи мікроекономічного аналізу, вони зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес ухвалення урядових рішень.

Важливо підкреслити значний внесок видатного українського вченого *Михайла Туган-Барановського* у світову науку. В 1888 р. він склав екстерном у Харківському університеті іспити на ступінь кандидата юридичного факультету, в 1894 р. отримав у Московському університеті ступінь магістра політичної економії за дисертацію «Промислові кризи», у 1898 р. — ступінь доктора за дисертацію «Російська фабрика у минулому та сучасному». Вдало висловився з цього приводу його учень — відомий економіст М. Кондратьєв: «... в остаточному аналізі М. Туган-Барановський не був одностороннім послідовником жодної наукової течії. Він починав з ними, та, маючи творчий розум і талант, намагався йти далі, ніж вони, вносячи багато свого» [3, с. 76–77]. Дослідження українського економіста були високо оцінені в працях Й. Шумпетера, Дж. М. Кейнса, Е. Хансена. Праці М. Туган-Барановського неодноразово перевидавалися і перекладалися іноземними мовами. Прикладом цьому є «Промислові книги в Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894). Отже, теорія циклів і криз, соціальна теорія розподілу, а також теорія кооперації і монетарна теорія, досліджені М. Туган-Барановським, свідчать про вагомий вплив української економічної думки на розвиток світової економіки на початку ХХ ст.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що юристи за фахом і сферою практичної діяльності відіграли одну з визначальних ролей у формуванні та розвитку світової економічної науки. Їхній науковий доробок заклав фундамент багатьох сучасних наукових течій і шкіл економічної теорії. Зацікавленість юристів економікою пояснюється багатьма причинами. По-перше, економічним відносинам і правовідносинам притаманні взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємодія. З одного боку, правовідносини є правовою формою існуючих економічних відносин, їх юридичним оформленням, а з другого — норми права можуть бути джерелом (творцями) як правовідносин з приводу економічних об'єктів, процесів і явищ, так і суто економічних відносин. Виходячи з цього, фахівець у сфері права повинен володіти системою економічних знань. «Особливо зростає значення історико-економічних знань у сучасних умовах ринкової трансформації української економіки. Вони значно підвищують культуру економічного мислення, дають змогу розглядати проблеми у значно ширшому аспекті» [4, с. 9].

По-друге, юрист за своїм соціальним призначенням є двигуном суспільства, оскільки жодна економічна реформа не відбувається без участі правознавців.

Отже, для юриста економіка є предметом особливої професійної уваги, об'єктом наукового пізнання та юридичної практики.

Взаємозв'язок економіки і права треба всебічно враховувати при підготовці юристів у сучасних умовах формування економіки знань. В юридичній освіті економічні і правові навчальні дисципліни повинні бути тісно взаємопов'язаними, що забезпечить досягнення високого рівня фахового підготовки юристів, діяльність яких буде безпосередньо пов'язана з тим чи іншим аспектом або напрямком правового регулювання економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмус, В. Платон / В. Асмус. — М. : Мысль, 1969. — 247 с.
2. Ковальчук, В. Ретроспектива світової економічної думки : навч. посіб. / В. Ковальчук, М. Сарай. — Тернопіль : Астон, 2006. — 541 с.
3. Соколов, Р. История экономических учений : учеб. пособие / Р. Е. Соколов. — М. : Маркет ДС, 2007. — 144 с.
4. Леоненко, П. М. Історія економічних учень : підручник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. — К. : Знання, 2008. — 639 с.

ЭКОНОМИКА И ПРАВО: ПЕРСОНАЛИИ НАУКИ

Сикора И. И.

Проанализирована роль выдающихся представителей мировой экономической мысли — юристов по образованию в становлении и развитии экономической теории. Обоснован вывод о том, что взаимосвязь экономики и права необходимо всесторонне учитывать при подготовке юристов в современных условиях формирования экономики знаний.

Ключевые слова: экономическая наука, история экономической науки, экономика, право.

ECONOMY AND RIGHT: PERSONALITIES OF SCIENCE

Sikora I. I.

The role of the prominent representatives of the world economic thought — lawyers for education in the formation and development of economic theory is analysed. The conclusion that intercommunication of economy and right must be comprehensively taken into account at preparation of lawyers in the modern terms of forming of the economy of knowledges.

Key words: economic science, history of economic science, economy, right.

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: СУТНІСТЬ, МОДЕЛІ, ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ:

навчальний посібник / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко,
Т. М. Камінська та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко)

ПЕРЕДМОВА

Конституція України визначає нашу державу як демократичну, соціальну, правову (ст. 1). Найвищою соціальною цінністю в Україні проголошено людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпеку (ст. 3). Держава повинна спрямовувати свою діяльність на забезпечення прав, свобод і самореалізацію людини, гарантувати кожному громадянину високі стандарти матеріальної життєдіяльності. Отже, соціальній державі внутрішнє притаманне виконання соціальних функцій, а її домінантою є людський розвиток.

У широкому розумінні соціальна роль держави — це поведінка держави стосовно суспільства, її суспільна роль: держава спрямовує суспільний вибір і розвиток, створюючи для цього необхідні правові умови та здійснюючи певні заходи, використовуючи інструментарій державної влади. Держава безпосередньо впливає на суспільний вибір напряму, цілей, моделей, форм та заходів розвитку і його реалізацію. Це *фундаментальна* соціальна роль держави.

У вузькому розумінні соціальна роль держави — це система соціальних функцій держави як напрямів її діяльності у соціальній сфері, що зумовлені її суспільною роллю та конкретизують її у певних історичних, соціально-економічних, інституціональних, політичних, міжнародних та інших умовах суспільного розвитку. В цьому виявляється *актуальна* соціальна роль держави. Причому суспільна роль держави визначає її соціальні функції, реалізація яких є основою та чинником впливу держави на суспільний вибір і розвиток.

Виходячи з таких методологічних позицій, автори навчального посібника — викладачі кафедри економічної теорії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» розкрили умови та напрями становлення соціальної держави в Україні.

У розділі I навчального посібника «Соціальна держава: реалізація суспільного вибору» розкрито економічні передумови становлення соціальної держави та соціальну роль держави в умовах економіки знань, визначено ознаки нормального суспільства як основи соціальної держави, охарактеризовано основні засади і базові принципи захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Розкрито низку соціально-економічних факторів, що ускладнюють реалізацію головної ідеї соціальної держави в Україні: несприятливі зміни у відносинах власності; індустріальна деградація, закріплення технологічного відставання; слабка інституціональна самоорганізація усередині різних соціальних груп, роз'єднаність найманої праці. Нейтралізація зазначених факторів та пом'якшення їх негативної дії є необхідною умовою соціально-економічної модернізації суспільства, створення матеріальних передумов для розширення ступеня економічної свободи.

У розділі II навчального посібника «Соціально відповідальна держава: пріоритети та напрями діяльності» розкрито комплексну систему заходів щодо формування соціальної відповідальності держави перед тими, на кого рішення, які ухвалюються державними органами управління, їх дії та наслідки можуть прямо чи опосередковано вплинути. Соціальна відповідальність держави має реалізовуватися у сферах вищої освіти, охорони здоров'я, формування доходів населення та боротьби із соціальною бідністю, модернізації страхового захисту, у процесі включення національної економіки в глобальний економічний простір. Особливої актуальності набуває недопущення або подолання провалів держави у соціальній сфері — випадків, коли держава не в змозі забезпечити ефективний розподіл і використання ресурсів, відсутні чіткі критерії ефективності її діяльності, немає узгодження приватних витрат і вигод тих, хто ухвалює політичні рішення, з витратами і вигодами суспільства в цілому.

Навчальний посібник може бути корисним викладачам, науковцям, фахівцям у галузі управління соціально-економічними процесами, студентам економічних і юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться сучасними проблемами формування соціальної держави в Україні.

РОЗДІЛ I

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

О. В. Овсієнко, кандидат економічних наук, доцент

Перша теоретична концепція соціальної держави з'являється у науковому обігу в середині ХІХ ст. у працях Лоренца фон Штейна. Йому ж належить і «класичне» визначення соціальної держави [1, с. 73–74]. Хоча деякі автори (В. Постніков [2]) вважають, що тлумачення соціальної держави вперше надав Р. фон Моль у роботі «Наука поліції». Соціальна держава, за Штейном, «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх різних суспільних класів, для окремої особистості, яка самовизначається завдяки своїй владі. Вона має сприяти економічному та суспільному прогресу всіх її громадян, адже у кінцевому підсумку розвиток одного є умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу» (цит. за [3, с. 82]).

Звісно, ідея соціальної держави, висунута Л. фон Штейном, не була абсолютно новою. В античній філософії, теоріях Т. Гоббса, Дж. Локка та інших уже здійснювалися спроби відшукати ідеальний державний устрій, який би забезпечував загальне благо для всіх громадян. Але розвиненого вигляду ця ідея починає набувати лише в 30–40 рр. ХІХ ст.

Поняття «соціальна держава» не має однозначного тлумачення. Так, Б. Кістяківський фактично ототожнював соціально справедливу та соціалістичну держави. На його думку, головна мета соціально справедливої держави — «замінити анархію, що панує в суспільному капіталістичному виробництві, організованістю виробництва, яка буде здійснена разом із встановленням справедливих соціальних відносин» [4, с. 482–483]. С. Калашніков підкреслював тісний зв'язок соціальної держави із соціалістичною ідеологією, вбачаючи у першій реалізацію соціалістичної ідеї [5, с. 65]. Схожа точка зору висловлювалася і С. Алексєєвим, який визначав соціальну державу як «сором'язливий аналог соціалістичної держави» [6, с. 793–795].

Л. Кочеткова, навпаки, наполягає на нетотожності «соціальної» і «соціалістичної» держав [7]. Основні розбіжності між цими поняттями, на її думку, полягають у такому. По-перше, соціальна держава спрямована на

збереження існуючої класової структури, хоча і використовується як засіб пом'якшення гостроти класових суперечностей, тоді як соціалістична держава орієнтується на розбудову безкласового суспільства. По-друге, соціальна держава спрямована на врівноваження праці і капіталу, на відміну від соціалістичної, де і капітал, і праця знаходяться у повній залежності від держави. По-третє, соціальна держава завжди демократична та гарантує громадянські права, які дають можливість добиватися виконання взятих на себе державою зобов'язань. А в соціалістичній державі стверджується пріоритет трудових, суспільних, політичних та інших колективів. По-четверте, соціальна держава орієнтується на мирні способи пом'якшення міжкласових суперечностей, тоді як розбудова соціалістичної держави передбачає жорстоку класову боротьбу [7, с. 14].

В. Постніков уважає, що соціальна держава — це насамперед інструмент регулювання відносин між різними соціальними групами, який забезпечує необхідний для стійкого та незалежного розвитку рівень добробуту населення [2]. Існують й інші підходи [8, с. 526–528; 9]. Не зупиняючись на їх докладному порівняльному аналізі, зазначимо лише спільні риси, притаманні соціальній державі:

– забезпечення рівності та реальності соціально-економічних прав для всіх громадян (права на працю, соціальне забезпечення, доходи не нижче прожиткового мінімуму). Оскільки реалізація цього завдання передбачає певну матеріальну основу, держава активно втручається в процеси перерозподілу суспільного продукту, створює системи соціального забезпечення і захисту. За таких умов неодмінно обмежуються економічні інтереси деяких, частіше за все панівних, класів, а державна влада є засобом їх обмеження;

– надкласовість, яка спрямовує діяльність соціальної держави на організацію нормального життя і розвитку суспільства в цілому та є інструментом зняття міжкласової конфліктності і соціальної напруги. Водночас слід зазначити, що концепція соціальної держави — передусім консервативний проект і тому не має на меті досягнення соціальної рівності, а лише передбачає створення умов для вільного міжкласового переходу. Такими умовами називають: надання однакових прав у набутті власності, вирівнювання балансу економічної влади між найманою працею і капіталом, реалізацію суспільних потреб як підґрунтя особистісного розвитку;

– перехід від відносин «держава — суспільство» до відносин «держава — особистість», при цьому потреби особистості сприймаються державою як власні, а людина стає вищою суспільною цінністю. У зв'язку з цим дослідники вказують на нормативно обов'язкову природу соціальної держави [5; 7, с. 11; 9, с. 138]. Держава не просто підтримує абсолютну рівність у правах,

а зобов'язана це робити; не просто сприяє економічному та суспільному прогресу всіх громадян, а має цьому сприяти;

– наявність розвиненого громадянського суспільства. Добровільно покладаючи на себе певні зобов'язання, соціальна держава водночас наділяє особистість правом вимагати їх реалізації, що сприяє активному розвитку та подальшому вдосконаленню інститутів громадянського суспільства.

Окремо слід зазначити розбіжності у тлумаченні зв'язку між поняттями «соціальна» та «правова» держави. О. Лукашева, досліджуючи генезу соціальної держави, доходить висновку про те, що правова держава передуює соціальної: «правова держава в її класичному ліберальному варіанті спиралася передусім на принципи індивідуальної свободи, юридичної рівності, а також невтручання держави у справи громадянського суспільства. А це призвело до глибокої фактичної нерівності, кризового стану в економіці та класової боротьби. Все це вимагало від держави переходу до нового якісного стану і виконання нею нових функцій» [10, с. 79].

Л. Кочеткова стверджує, що соціальна держава не може бути неправовою [7, с. 13], оскільки має обов'язкову природу та активно використовує державний примус. Проте правова держава з цієї точки зору може і не бути соціальною. На суперечливому характері єдності правового і соціального елементів у тлумаченні соціальної держави наполягають З. Гафуров та І. Ніколаєнко [11]. На їх думку, «постійне взаємопроникнення та взаємовідштовхування правового та соціального, тобто по суті капіталістичних та соціалістичних елементів, виробництва благ для суспільства та виробництва самого суспільства, власності і влади, ринку і плану... призводить до поступового розкриття поняття соціально-правової держави з необмеженим числом її комбінацій» [11].

Слід зазначити, що в науковій літературі питання про передумови формування соціальної держави теж залишається відкритим. Більшість дослідників погоджуються з тим, що основними передумовами її становлення були зміни в суспільних відносинах, які відбувалися внаслідок індустріалізації, а саме:

– загострення соціально-економічних суперечностей між найманою працею і капіталом, формування безземельного робітничого класу, зростання циклічного безробіття, посилення експлуатації, масове зубожіння — усе це зумовило необхідність превентивної реакції на загрозу мобілізації робітничого класу та упередження його політичного інкорпорування. Ініціативи держави у сфері соціальної політики, зокрема реформи О. Бісмарка, стали відповіддю на виникнення робітничого руху та реалізовувалися у такій послідовності: страхування від професійного травматизму, страхування здоров'я і материнства, пенсії для інвалідів та літніх людей, страхування на випадок

безробіття. Для країн пізньої індустріалізації, на думку К. Пірсона [12, с. 75], була притаманна аналогічна послідовність становлення систем соціального захисту, яка охоплювала спочатку робітників ключових, а потім усіх інших галузей, у тому числі сільського господарства, утриманців, самозайнятих. Причому державні службовці, військові, подекуди лікарі й вчителі потрапляють у привілейоване становище;

– різке зниження ролі традиційних інститутів (гільдій, цехів, родин), які надавали соціальну допомогу, збільшували кількість населення старшого віку, особливо у містах, що змусило шукати нові форми соціального забезпечення [13]. Одночасно швидке економічне зростання і підвищення доходів уможливили доступність соціальної підтримки для усіх членів суспільства, створення державних систем соціального захисту та забезпечення.

До загальних причин становлення соціальної держави слід додати фактор дифузії — запозичення досвіду перших держав загального добробуту. Особливо помітним його вплив стає у період 1908–1923 рр. [12, с. 60]. У невеликих за розміром соціальних держав розвинена система соціального страхування розглядалася як компенсаторний захід їх високої відкритості міжнародному ринку.

Прийнято виділяти такі етапи розвитку соціальної держави (Г. Ахінов, С. Калашніков [14]):

– соціалістичний (із 70-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст.) — відповідальність за добробут громадян уперше покладено на державу, яка забезпечує доступність соціальної підтримки всім членам суспільства, створює державні системи соціального забезпечення та захисту, вводить бюджетне фінансування соціальних програм та нові механізми соціальної політики у вигляді державного соціального страхування;

– правова соціальна держава (із 30-х рр. — кінець 40-х рр. XX ст.) — введення принципів соціальної держави у правове поле. Соціальні функції стають провідними для держави;

– держава соціальних послуг (кінець 40-х рр. — 60-ті рр. XX ст.) — до традиційних функцій соціальної держави додаються нові, зміст яких полягає не у компенсації неможливості досягнення певних життєвих стандартів, а у створенні умов для їх досягнення: забезпеченні повної зайнятості, соціальному патронажі, започаткуванні програм державної підтримки окремих соціальних груп та територій;

– держава загального добробуту (кінець 50-х рр. — середина 80-х рр.) — відмова від бісмарківської моделі соціальної держави, побудованої на принципах комутативної справедливості (рівність прав, використання правил справедливої винагороди — залежно від внеску) та перехід до принципу роз-

подільчої справедливості, спрямованої на забезпечення економічної рівності. Із середини 70-х рр. ідея держави загального добробуту активно критикується через фінансові труднощі в її реалізації;

– деструкція та криза держави добробуту (початок 80-х — середина 90-х рр. ХХ ст.) — посилення суперечностей між зростаючими соціальними виплатами та необхідністю зниження податкового навантаження; ліквідація системи соціальної опіки у формі політики повної зайнятості внаслідок прискореної модернізації виробництва у 80–90 рр.;

– ліберальна соціальна держава (із середини 90-х рр. ХХ ст.) — відмова від патерналістської ролі, орієнтація на подолання соціального утриманства, створення умов для діяльності й розвитку громадян та їх об'єднань. Водночас соціальна держава, побудована на принципах субсидіарності, залишила за собою право втручатися тоді, коли люди не можуть подбати про себе власними зусиллями [15].

Соціальна держава — явище історичне. І сам процес її виникнення, і набір притаманних їй функцій тісно пов'язані зі змінами в суспільному виробництві. Оскільки останнє має циклічний характер, обумовлений технологічними змінами і закономірностями руху капіталу, ритміка циклів (особливо кондратьєвських) суттєво позначається на інтенсивності соціальної активності держави та її змісті. Так, держава соціальних послуг та її подальша модифікація у державу загального добробуту в IV К-циклі уможливили реалізацію зростаючих вимог до робочої сили, висунутих IV технологічним укладом, створили необхідні соціальні умови для підвищення ступеня готовності суспільства до впровадження інновацій. Технологічна основа наступного, V К-циклу (ІТ-технології) потребувала лібералізації соціальної держави, зміщення акцентів на підтримку самоорганізації та саморозвитку як окремих індивідів, так і їх об'єднань, розширення економічної, соціальної та духовної свободи.

В сучасних умовах розвиток соціальної держави теж пов'язаний зі змінами у суспільному виробництві. Головною закономірністю нового, постіндустріального, способу виробництва та його відмінністю від попереднього, індустріального, стає використання інтелектуальних компонентів — знань, інформації, науково-технічних досліджень — як самостійних, подекуди вирішальних факторів господарського розвитку. Невід'ємність цих компонентів від людини суттєво посилює її роль у суспільстві, перетворює творчі можливості особистості, її здатність опановувати, генерувати та використовувати нові знання на основне суспільне багатство.

За таких умов людський потенціал є не просто рушійною силою сучасного виробництва, а й його головною метою. Вперше в історії людства критерієм суспільного прогресу стають не накопичення матеріального багатства,

збільшення випуску та вдосконалення продукції, а розвиток людини та її здібностей, постійне розширення можливостей задоволення фізичних та духовних потреб. Підвищення ролі загальнокультурних, освітніх характеристик людини в господарському розвитку посилює соціальну спрямованість пріоритетів економіки, розширює межі діяльності держави. Слова Й. Шумпетера: «Капіталістична система не загине від економічного краху, проте сам її успіх підриває суспільні інститути, що її захищають, та “неминуче” створить умови, в яких вона не зможе вижити та поступиться місцем соціалізму» [16, с. 439], — також вказують на безальтернативність соціалізації економічного розвитку та використання принципів соціалізму в державному устрої.

Загальна ідея соціальної держави, напевно, є надзвичайно привабливою. Зважаючи на успіхи її практичного втілення у розвинених країнах — забезпечення гарантій гідного існування для кожної людини, створення необхідних умов людського розвитку, високий рівень життя, менший рівень соціальної напруги, — вона стає орієнтиром, еталоном соціально-економічного розвитку для багатьох країн світу.

Водночас соціальна держава — далеко не ідеальний суспільний устрій, а сама теоретична концепція її розбудови не позбавлена низки суперечностей. Головною з них, на нашу думку, можна вважати суперечність між метою соціальної держави (підтримка абсолютної рівності у правах, сприяння економічному і суспільному прогресу всіх громадян) та методами її реалізації. Із самого початку соціальна держава виникає як консервативний проект, спрямований на збереження існуючого соціально-економічного порядку — ринкової системи, невід’ємними складовими якої є економічна свобода та зумовлена нею соціальна нерівність. Тому проголошення рівності домінантним принципом організації суспільства неодмінно викликає низку питань.

Питання перше. Як співвідносяться свобода та рівність і чи можливе їх одночасне досягнення? Усе розмаїття існуючих точок зору з цього приводу зосереджене навколо двох полярних підходів. З одного боку, теоретики лібералізму вважають, що свобода і рівність можуть співіснувати, зумовлюючи одна одну. За таких умов розширення особистої рівності та рівності можливостей збільшує свободу, а відсутність економічної свободи, навпаки, посилює нерівність [17, с. 84]. «Ніде у світі не існує настільки глибокої безодні між багатими і бідними, ніде багаті так не багатіють, а бідні — не бідніють, — пише М. Фрідмен, — як при тих соціальних системах, де на вільний ринок накладено заборону» [17, с. 103]. З другого боку, відмічається суперечливий характер взаємодії свободи і рівності, що призводить до їх взаємовиключення. Так, Р. Дворкін слушно зазначав, що «іноді забезпечити рівність можливо тільки ціною обмеження свободи, а наслідки свободи інколи виявляються згубними для рівності» [18].

Дійсно, орієнтація на ліберальний варіант держави, що спирається на принципи індивідуальної свободи та рівності можливостей, спричинила розвиток протистояння між найманою працею і капіталом, а також глибоку соціальну нерівність. Держава змушена була обмежити економічні інтереси тих членів суспільства, що володіють більшою економічною владою, втручаючись у процеси розподілу та перерозподілу виготовленого продукту. З часом, у міру зростання вимог до робочої сили, зумовлених науково-технічною революцією, втручання держави дедалі більше активізується. З'являється необхідність забезпечити рівні права у доступі до навчання, охорони здоров'я, соціального захисту та у розвитку території.

Економічні методи, спрямовані на реалізацію цих завдань, — прогресивні системи оподаткування, податкове стимулювання соціальної відповідальності бізнесу, визначення пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, — передбачають державний примус та діють таким чином, що обмежують права одних соціальних груп на користь інших. Отже, рівність у правах як генеральна мета соціальної держави самозаперечується способами її досягнення — примусовим, свідомим обмеженням з боку держави прав одних на користь інших.

Питання друге. *Який зміст слід вкладати у поняття «рівність»?* Проблеми рівності та нерівності стали актуальними для суспільства ще з часів переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького. Це була реакція на соціальне розшарування як на несправедливість, коли родоплемінна верхівка почала інституціоналізувати свої привілеї та передавати їх у спадщину. Причому негативне ставлення до майнової нерівності іноді переростало у негативне ставлення до нерівності загалом [19, с. 197]. Так, ще Арістотель зазначав, що «...люди вступають у розбрат не тільки внаслідок майнової нерівності, а й через нерівність в отриманих почестях» [20, с. 232]. За Арістотелем, рівність може бути подвійного роду — рівність за кількістю та рівність за гідністю. Справедливою є тільки рівність за гідністю [20, с. 345].

Існують різні підходи до розуміння рівності. Наприклад, соціалістичний підхід передбачає рівність людей по відношенню до засобів виробництва при збереженні відмінностей у характері праці та розподілу предметів споживання [21, с. 455]. Комуністичний підхід — повну соціальну рівність, розподіл за принципом «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами» [21, с. 206–207]. Ліберальна концепція рівності (Р. Дворкін) заснована на праві громадян на рівну частку соціального добробуту [18]. Однак ці підходи меншою мірою відповідають природі соціальної держави, яка не ставить за мету забезпечення тотальної рівності.

У соціальній державі принцип рівності швидше за все означає правову рівність громадян перед законом, забезпечення економічної свободи людини

та можливості вільно обирати вид діяльності, захист від різних форм дискримінації, добробут усіх громадян шляхом гарантування певних соціальних стандартів життя. Таким чином, концепції соціальної держави відповідає *принцип рівності умов*: для всіх громадян незалежно від походження, віросповідання, соціального статусу держава вирівнює умови щодо досягнення мети. Методами реалізації цього принципу стають забезпечення рівного доступу до освіти, медичного забезпечення, соціального страхування, єдність культурних і освітніх стандартів, а також зобов'язання з боку держави компенсувати деяким категоріям громадян наслідки їх несприятливого становища (підтримка сиріт, інвалідів, учасників бойових дій, матерів-одиночок та інших груп населення).

Проте перетворення принципу рівності умов стосовно досягнення мети на базовий принцип рівності у соціальній державі є далеко не беззаперечним. Як правило, суспільне виправдання і підтримку цей принцип знаходить у випадках вирівнювання матеріальних умов, підтримки гідного рівня життя для всіх. Наприклад, народжені у бідних родинах теж повинні мати право на гарну освіту, а безробітні з об'єктивних причин — на фінансову допомогу. Але у випадках немайнової нерівності використання принципу рівності умов є набагато складнішим. Його реалізація майже завжди передбачає економічну дискримінацію окремих категорій населення. Наприклад, надання податкових пільг підприємствам при прийманні на роботу молодих фахівців дискримінує їх конкурентів на ринку праці. Реалізуючи принцип рівності умов, держава змушена свідомо і послідовно вдаватися до порушення рівності, що зайвий раз підкреслює наявність суперечності між метою соціальної держави і методами її досягнення.

Питання третє. Якщо прийняти рівність за найбільш загальну мету соціальної держави, то яким чином її слід забезпечувати? Реалізація принципу рівності умов потребує не тільки правового закріплення, а й надання державі певних економічних повноважень щодо участі у процесах розподілу та перерозподілу створеного продукту. Без цих повноважень матеріальне і моральне підтягування нижчих класів через широкі соціальні реформи є неможливим. Історично у розвитку соціальної держави змінилися декілька концепцій перерозподілу, кожна з яких ґрунтувалася на різних уявленнях про соціальну справедливість.

У моделі соціальної держави Отто фон Бісмарка розподіл здійснювався на принципах солідарності та комутативної справедливості. Комутативна справедливість передбачає розподіл «по заслугі» та є ідеалом справедливої винагороди, коли кожний отримує відповідно до власного внеску. Як зазначають Г. Ахінов та С. Калашніков, основну ідею комутативної справедливості ви-

ражає давній принцип *lex talionis* (з лат. — закон рівної відплати), який лише посилює природну нерівність людей [22].

У державі загального добробуту втілено інший принцип розподілу — розподільчу або компенсаторну справедливість. У теорії розподільчої справедливості (Дж. Ролз) компенсація нерівності має забезпечити більшу порівняно зі зрівняльним розподілом вигоду найменш процвітаючим, тобто блага перерозподіляються між багатими і бідними таким чином, аби максимізувати корисність останніх. Рівність за таких умов сприймається не як однаковість кінцевих результатів або надання рівної кінцевої частки, а як справедливий розподіл. На думку Дж. Ролза, «соціальні і економічні нерівності мають бути організовані таким чином, аби вони одночасно а) вели до найбільшої вигоди найменш процвітаючих і б) робили відкритими для усіх посади та положення в умовах чесної рівності можливостей» [23, с. 267].

Важливою відмінністю розподілу на основі комутативної та компенсаторної справедливості є те, що перший може здійснюватися і в умовах самоорганізації суспільства, на контрактній основі без участі держави (наприклад, страхові угоди, недержавні пенсійні фонди), тоді як розподіл, що має на меті компенсаторну справедливість, є неможливим без примусу влади. Іншою відмінністю є те, що орієнтація на комутативну справедливість у розподілі при формальній рівності прав може посилити майнову нерівність. А розподільча справедливість неодмінно обмежує чийсь права, що знов повертає нас до суперечності між метою соціальної держави та методами її досягнення.

Розвиток цієї суперечності зумовлює численні економічні труднощі стосовно реалізації ідеї соціальної держави, до яких зазвичай відносять: «пастку бідності» (підвищення доходів бідних домогосподарств призводить або до втрати пільг, наданих державою, або до підвищення оподаткування, яке «з'їдає» підвищення доходу); поширення утриманства, втрату трудової мотивації, пов'язану з гарантованим забезпеченням певного рівня доходів і життя [24, с. 187–191]; втрату гнучкості ринком праці через встановлення мінімальної заробітної плати [25, с. 113–114]; витіснення приватних інституціональних схем соціального страхування [26, с. 20, 57]; витіснення недержавних суб'єктів з ринку. З позицій критиків соціальної держави розширення соціальної активності держави веде до заперечення економічної й політичної свободи — головної умови стійкого розвитку. Соціальні досягнення, підриваючи власну матеріальну основу, набувають нестійкого та тимчасового характеру.

Ще однією суперечністю соціальної держави, тісно пов'язаною з попередньою, є *суперечність між формально надкласовою сутністю соціальної держави та фактично класовою формою втілення влади*. Уже йшлося про

те, що за своєю сутністю соціальна держава не є ні безкласовою, ні класово антагоністичною. По-перше, її діяльність не спрямована на примусове забезпечення рівності, зрівняльний розподіл, ліквідацію приватної власності. По-друге, вона зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів. Однак саме підтримка рівності прав зумовлює необхідність користуватися владою на користь одних груп за рахунок інших.

Ще Дж. С. Мілль відмічав, що «законои і умови виробництва багатства мають характер істин, притаманний природничим наукам. У них немає нічого, залежного від волі, нічого, що можна було б змінити... Інакше з розподілом багатства. Розподіл багатства цілком є справою людського закладу. Як тільки речі з'являються, люди, нарізно або колективно, можуть вчиняти з ними так, як заманеться. Вони можуть надавати їх у розпорядження кого завгодно і за будь-яких умов» (цит. за [27, с. 89]). І хоча Дж. С. Мілль вбачав у цьому засіб збільшення сукупного суспільного добробуту шляхом впливу держави на процес розподілу (в його розумінні державу зведено до комітету «платонових» стражів [27, с. 90]), такий підхід принципово не виключає можливості зворотного впливу.

Неоптимальний вплив держави на сукупний добробут підтверджується в теорії суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Ф. Хайєк, Г. Таллок), згідно з якою люди використовують урядові заклади в особистих економічних інтересах, тим самим підриваючи спроможність держави втілювати ідею загальної рівності та максимізації суспільного добробуту. Традиційними прикладами цього в теорії суспільного вибору є: лобіювання, коли концентрований бізнес-інтерес перемагає розпилені інтереси суспільства; лоґролінг, під час якого загальнонаціональні інтереси приносяться у жертву регіональним, галузевим, а процес ухвалення рішень перетворюється на обмін привілеями [28, с. 160–161]; отримання економічної ренти за допомогою політичного процесу [29, с. 463].

Економічними наслідками неоптимального впливу держави на сукупний добробут стає постійне збільшення державних потреб (закон А. Вагнера) та «вторинна злочинність», породжена державою (наслідок обмежувального регулювання і пов'язаних з цим повноважень державної бюрократії (Л. Бальцервич [30]). Як слушно зазначив Д. Лал, «держава має хижацьку природу — навіть держава демократична, де у ролі хижаків виступають «медіанний» виборець та групи інтересів, — та опікується не стільки максимальним підвищенням сукупних доходів, скільки максимальним збільшенням обсягів соціального забезпечення» [27, с. 83]. З точки зору неомарксистів соціальна держава виступає як інструмент класового контролю над економічним і соціальним життям нації заради збільшення приватного прибутку та забезпе-

чення інтересів корпорацій. Надання матеріальних благ нужденним відбувається в обмін на визнання «морального» порядку, який викликає зuboжіння [24, с. 28].

Зі зміною способу виробництва розвиток згаданих суперечностей набуває нових форм, спричиняючи постійну трансформацію не тільки функцій, а й моделі соціальної держави:

— по-перше, зміни у відносинах власності, розповсюдження її асоційованих форм, зниження порівняної значущості приватної власності, а також поява засобів виробництва, принципово невідчужуваних від працівника, значно підвищує потенціал добровільного співробітництва між людьми (ринкова кооперація, схеми взаємодопомоги). Так, А. Бузгалін, підкреслює, що одним з найбільш динамічних секторів світового господарства стає «економіка солідарності» [31, с. 18], заснована на різних формах суспільного розпорядження і привласнення. Відповідно відбуваються подолання індивідуалізму, активне відтворення коопераційних зв'язків у системі «індивід — група — суспільство», а завданням держави стає вдосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні соціальних проблем;

— по-друге, нові характеристики людського розвитку, зумовлені оновленням технологічної основи виробництва, а саме: можливість свідомо змінювати власну природу, якість та тривалість життєвого циклу і його окремих фаз; розширення доступу до раніше існуючих в обмеженій кількості благ; звільнення від матеріальної та речової залежності, — потребують розширення свободи вибору, що виявляється сумнівним в умовах прив'язки економічних прав до громадянства. Модель відносин «держава — особистість», як і економічний спосіб її втілення — перерозподіл матеріального багатства, мають еволюціонувати у напрямі іншої моделі — «держава — громадянське суспільство — особистість» та іншого способу її реалізації — вдосконалення соціальних і інституціональних обмежень;

— по-третє, в умовах поступового звільнення від матеріальної залежності змінюватиметься зміст функцій соціальної держави, пов'язаних із забезпеченням рівності прав. Можна припустити, що оскільки основне багатство нового суспільства (знання та здібності) є невідчужуваним від працівника, досягнення рівності значно ускладниться, а зусилля держави зосереджуватимуться не на перерозподілі матеріального багатства, а на забезпеченні рівності доступу до нематеріальних благ.

Слід підкреслити, що у суспільства існує можливість дати адекватну відповідь на виклики постіндустріального способу виробництва і без участі держави, що послаблюватиме її інститути. Адже, як зазначав І. Бентам: «Чим сильніше суспільство, тим слабкіша держава, і навпаки».

Формально Україна проголошена соціальною державою [32, ст. 1]. Але, як говорить китайська народна мудрість, «у бджоли також спина у смужечку, хоча тигром її не назвеш». Де-юре усе виглядає доволі благополучно: існує розвинена система соціального забезпечення і захисту, багато років поспіль приймаються «соціальні» бюджети (за співвідношенням соціальних і капітальних видатків), значними є правові гарантії найманої праці. Де-факто ефективність соціальної діяльності держави вкрай низька. Вона не рятує від значного майнового розшарування, високої питомої ваги населення за межею бідності (22, 6 % населення у першому півріччі 2011 р. отримували доходи нижче прожиткового мінімуму [33]), поширення спадкової бідності, бідності працюючого населення, а головне — характеризується нерівністю та обмеженістю реальної реалізації соціально-економічних прав (доступу до освіти, медичного забезпечення, справедливого прожиткового мінімуму).

За даними соціологічних опитувань, 51,1 % наших громадян вважають, що для досягнення високого соціального статусу необхідні впливові родичі, 36,5 % — заможні батьки, 33,1 % — уміння діяти в обхід закону, тоді як високі здібності, інтелект, освіта мають порівняно меншу значущість [34, с. 11]. Свідченням розбіжності у формальному і фактичному статусах соціальної держави в Україні є також прихована експлуатація робочої сили, яка відбувається за безпосередньою участю держави. Починаючи з 2009 р., в Україні фактично існують дві мінімальні заробітні плати: одна — для усіх працюючих, інша (менша майже на 30 %) — для зайнятих у бюджетній сфері.

Причини розбіжностей у формальному і фактичному статусі соціальної держави в Україні, на нашу думку, мають економічну природу, в основному пов'язану зі спотвореним характером відносин власності. Трансформація командно-адміністративної системи на ліберальних засадах спричинила концентрацію багатства у відносно невеликій привілейованій групі населення, одночасно відчуживши колишню суспільну власність від основної маси населення країни. За даними джерела [35, с. 368], лише 2 % українців належать до великих власників, 6 % — до середніх. Ці пропорції склалися наприкінці 90-х років ХХ ст. і відтоді майже не змінювалися. У 2011 р., за оцінкою журналу «Фокус», сумарні статки 200 найбагатших людей України перевищили 93 млрд дол., що дорівнює трьом річним бюджетам країни [36]. Водночас, за даними Держстату, у середньому по країні за перше півріччя 2011 р. середньомісячний дохід одного члена домогосподарства складав 1371 грн/особу [33].

Економічна нерівність і майнове розшарування, які супроводжують трансформацію відносин власності, могли б сприйматися як стимулюючий фактор економічного розвитку. Ефективне використання власності, збільшення сукупного продукту мали б сприяти накопиченню суспільного багатства та скороченню частки нужденних. Проте, як зазначається у багатьох джерелах,

власники великих капіталів не схильні до їх соціальної легітимації [34, с. 12–13; 35, с. 648]. Вони прагнуть показового споживання, інвестицій в іноземну, а не вітчизняну економіку, ухилення від оподаткування, від участі у модернізації виробництва. Подібні орієнтації суперечать таким суспільним інтересам, як забезпечення людського розвитку, подолання відсталості та бідності, формують протестні настрої у суспільстві.

Оскільки власність — наріжний камінь будь-якої правової системи, зміни у відносинах власності мають викликати відповідні зрушення у державно-правовій формі суспільства. Державна влада дедалі частіше перетворюється на спосіб легітимації приватної власності та стає заручником приватних інтересів великого капіталу. Непоодинокими є приклади використання суспільних ресурсів на користь окремих бізнес-груп. Так, у IV кварталі 2008 р. — II кварталі 2010 р. за рахунок державного бюджету та інших галузей здійснювалася штучна підтримка гірничо-металургійного та хімічного комплексів. Для них було знижено граничну ціну природного газу (без ПДВ, цільової надбавки та транспортних виплат) і скасовано деякі надбавки до ціни. І це тоді, коли у Стратегії реформування економіки на 2010–2015 рр. наголошується, що домінування сировинної складової в умовах високої відкритості економіки обертається тенденцією «збіднюючого розвитку» [37, с. 121–122]. У роботі [35, с. 662] відмічається, що представницька влада в Україні стає ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола політико-економічних холдингів. За таких умов держава стає джерелом нерівності, поширення асоціальних практик.

Ще Л. фон Штейн відмічав, що держава може пом'якшити соціальне питання шляхом створення такого соціального устрою, який дозволив би праці самій призвести до накопичення власності-капіталу [1, с. 71]. В Україні ж спроба здійснити накопичення власності-капіталу відбувається у такі способи:

– формування значного прошарку «капіталістів без капіталу», які з'явилися в результаті безоплатної приватизації деяких видів майна [35, с. 644]. «Капіталісти без капіталу» виступають амортизаторами назріваючого соціального невдоволення. Їх мовчазна згода стає гарантією незасудження перерозподілу капіталу як власності, легітимації незаконно отриманих капіталів;

– спроби остаточної легітимації приватної власності, необхідність якої обґрунтовується таким. По-перше, наголошується, що право власності встановлено тіньовими засобами на майже усі економічні об'єкти країни, тому подальше утримання власності у тіні лише посилює корупцію [35, с. 644]. По-друге, як зазначається у Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні 2010–2015», «наслідки руйнівної приватизації неможливо виправити зворотним шляхом відбору отриманої поза правовим полем власності». Легалізація майна має здійснюватися на прийнятних для власника і суспільства правових і фінансових засадах [37, с. 12];

– завершення приватизаційних процесів, у тому числі підприємств державного сектору і державних земельних ресурсів. Причому основна ставка має робитися на власників дрібного і середнього бізнесу як фактора, що забезпечує чималу кількість робочих місць та економічну стабільність внутрішнього ринку [35, с. 645].

Ці заходи мають подвійні суперечливі наслідки. З одного боку, за умов належного правового забезпечення вони дійсно унеможливають використання державної влади як інструменту незаконного перерозподілу власності, здатні зменшити утриманські настрої у суспільстві, підвищити відповідальність за власний добробут, забезпечити соціальну мобільність. З другого боку, легалізація отриманої поза правовим полем власності, навіть на прийнятних для власника і суспільства засадах, суперечить змісту соціальної держави — забезпечення рівних соціально-економічних прав, адже вона є безпосередньо спрямованою на закріплення нерівності та розшарування у суспільстві.

Ще однією причиною розбіжностей у формальному і фактичному статусах проголошеної в Україні соціальної держави є структурні диспропорції вітчизняної економіки, її індустріальна деградація, закріплення технологічного відставання. Відтворення економічного зростання в Україні тривалий час відбувається за рахунок галузей сировинного спрямування. Доволі низькою залишається питома вага продукції, спрямованої на задоволення потреб людини. Промислове виробництво переважно орієнтоване на експорт. Це значно розширює поле експлуатації: адже промисловий капітал не зацікавлений у підвищенні внутрішньої купівельної спроможності населення, розглядаючи його як джерело дешевої, хоча й малоефективної робочої сили.

Модель сировинного розвитку закріплюється не тільки суто ринковими чинниками (спрямування інвестицій у надрентабельні сировинні сектори), а й державною економічною політикою. Пільгові податкові та цінові умови діяльності мають галузі, які відтворюють енергосировинну орієнтацію економіки. У табл. 1.1 показано дисбаланс між внеском окремих секторів у валову додану вартість, валовий прибуток та їх часткою у податках і субсидіях. Так, добувна промисловість, сектор виробництва та перерозподіл електроенергії, газу і води отримують лівову частку субсидій за доволі незначних внесках в оподаткування і валову додану вартість. Звернемо увагу на те, що внесок торгівлі, діяльності транспорту і зв'язку у ВВП значно нижчий, ніж їх частки у валовому прибутку. Цікаво також зазначити, що на сектори, орієнтовані на відтворення людського капіталу (освіта й охорона здоров'я), які забезпечують у сукупності 7,7–9,2 % ВВП, припадає лише 1,8–5 % валового прибутку.

Таблиця 1.1

**Структура виробництва та розподілу ВВП України
за видами економічної діяльності, % (розраховано за даними [38])**

Вид економічної діяльності	Рік	Питома вага виду економічної діяльності, %					
		у випуску продукції	у валовій доданій вартості	в оплаті праці найманих працівників	у податках, пов'язаних з виробництвом	у субсидіях, пов'язаних з виробництвом	у валовому прибутку, змішаному доході
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2002	12, 6	12, 9	4, 9	1, 9	12, 1	25, 3
	2008	7, 1	6, 9	3, 0	0, 2	12, 3	14, 9
	2009	7, 6	7, 2	3, 1	0, 5	5, 0	14, 9
Добувна промисловість	2002	4, 6	4, 4	6, 2	0, 7	32, 0	4, 7
	2008	4, 2	5, 7	5, 8	0, 5	28, 6	9, 3
	2009	3, 8	4, 4	6, 0	0, 5	29, 9	5, 4
Переробна промисловість	2002	36, 2	17, 9	22, 7	5, 5	3, 8	16, 1
	2008	34, 2	17, 4	20, 5	3, 8	26, 6	19, 3
	2009	30, 1	15, 5	18, 1	3, 1	18, 9	17, 3
Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	2002	5, 3	5, 0	5, 1	0, 9	6, 0	6, 4
	2008	3, 5	3, 0	4, 3	0, 4	8, 8	2, 8
	2009	4, 1	3, 5	4, 8	0, 5	12, 0	3, 4
Будівництво	2002	3, 6	3, 4	4, 7	2, 1	2, 1	2, 8
	2008	5, 3	3, 1	4, 9	0, 5	0, 4	1, 5
	2009	3, 7	2, 4	3, 2	0, 3	0, 3	1, 9
Торгівля; ремонт	2002	8, 1	10, 9	10, 3	3, 5	-	13, 6
	2008	10, 9	13, 8	10, 6	2, 3	-	21, 6
	2009	11, 5	14, 2	10, 3	2, 4	-	23, 1
Діяльність транспорту та зв'язку	2002	8, 9	12, 2	13, 6	1, 5	3, 6	13, 8
	2008	7, 8	9, 2	10, 7	1, 3	3, 8	10, 0
	2009	8, 8	10, 6	10, 8	1, 4	3, 8	13, 6
Освіта	2002	2, 8	4, 8	7, 7	0, 1	0, 4	2, 9
	2008	2, 8	4, 6	8, 4	0, 05	-	1, 0
	2009	3, 4	5, 4	9, 8	0, 05	-	1, 3
Охорона здоров'я, надання соціальної допомоги	2002	2, 3	3, 3	5, 2	0, 1	1, 2	2, 1
	2008	2, 1	3, 1	5, 6	0, 07	0, 09	0, 8
	2009	2, 6	3, 8	6, 4	0, 08	0, 1	1, 6
Інші види економічної діяльності	2002	11, 0	15, 6	19, 4	0, 2	11, 0	15, 5
	2008	16, 3	24, 0	26, 1	2, 2	9, 4	28, 8
	2009	18, 4	25, 7	27, 5	2, 0	14, 0	31, 9

Усе це свідчить про те, що діяльність держави не орієнтована на організацію нормального життя і розвитку суспільства у цілому, а сама держава не виступає як інструмент зняття соціальної напруги. По-перше, блокується

перехід до такого способу виробництва, який потребує підвищення якості праці не за рахунок посилення експлуатації, а за рахунок підвищення якості робочої сили. По-друге, закріплюється ситуація, у якій капітал безпосередньо не зацікавлений у розширенні купівельної спроможності основної маси населення.

За умов поглиблення суперечностей між найманою працею і капіталом можна було б чекати на прискорення процесів соціалізації, але цього не відбувається. Формування соціальної держави ускладнюється слабкою інституціональною самоорганізацією усередині різних соціальних груп, асиметрією доступу до інститутів державної влади. За роки реформ закріпилася роз'єднаність найманої праці (значні розбіжності в оплаті праці, пенсійному забезпеченні за галузевою та регіональною ознаками, високий рівень тіньової зайнятості). Показовим прикладом є система соціального захисту, яка посилює соціальне розшарування [39, с. 125]. Низьку результативність демонструє і податкова реформа, яка майже не спрямована на мінімізацію вторинного перерозподілу доходів (надання соціальної допомоги, пільг, субсидій тощо). Усе це знижує потенціал самоорганізації і консолідації суспільства, яке дедалі частіше втрачає довіру до влади, ухиляється від правозастосування.

Незважаючи на те що Україна офіційно проголошена соціальною державою, реалізація головної ідеї соціальної держави — підтримки абсолютної рівності у правах, зобов'язань сприяти економічному і суспільному прогресу всіх громадян — ускладнюється низкою економічних факторів. Серед них — несприятливі зміни у відносинах власності, які уможливають використання державної влади як інструменту нагромадження, а не як інструменту балансування соціально-економічних інтересів; індустріальна деградація, несприятливі структурні зміни в економіці, закріплення технологічного відставання; слабка інституціональна самоорганізація усередині різних соціальних груп, роз'єднаність найманої праці. Нейтралізація зазначених факторів та пом'якшення їх негативної дії є необхідними умовами соціально-економічної модернізації суспільства, створення матеріальних передумов для розширення ступеня економічної свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочеткова, Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // *Философия и общество*. — 2008. — № 3. — С. 69–79.
2. Постников, В. Г. Становление социального государства, его конституционно-правовые и политические характеристики / В. Г. Постников // *Журн. рос. права*. — 2005. — № 1. — С. 34–42.
3. Милецкий, В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России / В. П. Милецкий // *Политические про-*

- цессы в России в сравнительном измерении / под ред. М. А. Василика, Л. В. Сморгунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. — С. 82–97.
4. Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Политология: хрестоматия / составители М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М. : Гардарики, 2000. — С. 473–484.
  5. Калашников, С. В. Функциональная теория социального государства / С. В. Калашников. — М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2002. — 190 с.
  6. Алексеев, С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. — 810 с.
  7. Кочеткова, Л. Н. Философский дискурс о социальном государстве [Электронный ресурс] / Л. Н. Кочеткова // Ценности и смыслы. — 2009. — № 3. — С. 6–15. — Режим доступа : <http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221151237file.pdf>.
  8. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — 584 с.
  9. Пищуліна, О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 3(12). — С. 136–142.
  10. Лукашева, Е. А. Социальное правовое государство. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 79.
  11. Гафуров, З. Социально-правовое государство: генезис, объективная основа, социальная природа [Электронный ресурс] / З. Гафуров, И. Николаенко / Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования Российской Федерации. — Режим доступа : <http://www.rusrand.ru/Dokladi/Gafurov1.pdf>.
  12. Пирсон, К. Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния [Электронный ресурс] / К. Пирсон // SPERO. — 2010. — № 12. — С. 53–90.
  13. Торлопов, В. А. Социальное государство в России: идеалы, реалии, перспективы / В. А. Торлопов. — СПб. : Изд-во РПТУ им. А. И. Герцена, 1999. — 362 с.
  14. Ахинов, Г. Социальная политика : учебное пособие [Электронный ресурс] / Г. Ахинов, С. Калашников. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 272 с. — Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=5
  15. Кудюкин, П. Наиболее реалистичный вариант для России — субсидиарное государство [Электронный ресурс] / П. Кудюкин // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». — Режим доступа : <http://www.hse.ru/news/1163619/1096378.html>
  16. Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер. — М. : ЭКСМО, 2007. — Вып. II. — 864 с.
  17. Фридмен, М. Свобода, равенство, эгалитаризм / М. Фридмен // Философия свободы. — М. : Социум, Три квадрата, 2003. — С. 73–106.

18. Дворкин, Р. Либерализм [Электронный ресурс] / Р. Дворкин (публикується по: Dworkin Ronald. Liberalism // Dworkin R. Matter of Principle. Harvard Univ. Press, London, 1985, Ch. 8, p. 181–204.) — Режим доступа : <http://kant.narod.ru/dworkin.htm>.
19. Шевелев, А. А. Элитарность и эгалитаризм в современном российском обществе: теоретико-методологические основы трактовки / А. А. Шевелев // Известия Алт. гос. ун-та. — 2010. — № 2-2(66). — С. 195–199.
20. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. — М., 1983. — 830 с.
21. Философский словарь / под ред. И. Т. Фрлова. — 5-е изд. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
22. Ахинов, Г. Социальная политика : учебное пособие [Электронный ресурс] / Г. Ахинов, С. Калашников. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 272 с. — Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=1.
23. Ролз, Дж. Теория справедливости : пер. с англ. / Дж. Ролз. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
24. Бурджалов, Ф. Экономическая роль социальной деятельности государства : монография / Ф. Бурджалов. — М. : ИМЭМО РАН, 2009. — 251 с.
25. Шевченко, Л. С. Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко. — Харків : ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. — 336 с.
26. Грин, Д. Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; пер. с англ. / Д. Дж. Грин. — М. : Новое изд-во, 2009. — 220 с.
27. Лал, Д. Возвращение «невидимой руки». Актуальность классического либерализма в XXI веке ; пер. с англ. / Д. Лал. — М. : Новое изд-во, 2009. — 426 с.
28. Хайек, Ф. Либерализм / Ф. Хайек // Философия свободы. — М. : Социум, Три квадрата, 2003. — Вып. II. — С. 129–167.
29. Нуреев, Р. М. Курс микроэкономики : учебник для вузов / Р. М. Нуреев. — 2-е изд., изм. — М. : НОРМА, 2005. — 576 с.
30. Бальцерович, Л. Навстречу ограниченному государству [Электронный ресурс] / Л. Бальцерович. — Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/study/353/>
31. Бузгалин, А. В. Частная собственность устарела / А. В. Бузгалин // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Економічна теорія та право. — 2011. — № 3. — С. 5–19.
32. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EА%2F96-%E2%F0>.
33. Витрати і ресурси домогосподарств України у I півріччі 2011 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступа : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/gdn/vrd/dg06_2011.zip.
34. Лібанова, Е. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства / Е. Лібанова // Вісн. НАН України. — 2010. — № 8. — С. 3–14.
35. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського та ін. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.

36. 200 самых богатых людей Украины 2011 года : рейтинг журнала «Фокус» [Электронный ресурс] // Фокус. — 17. 03. 2011. — Режим доступа : <http://focus.ua/charts/174865>.
37. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015 : національна доповідь / В. Б. Авер'янов, Б. М. Ажнюк, Т. П. Богдан та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
38. Виробництво та розподіл валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm.
39. Черенько, Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення / Л. М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 2. — С. 118–127.

ТЕМА 2. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

О. С. Марченко, доктор економічних наук, професор

Формування економіки знань і становлення та розвиток соціальної держави у сучасному її розумінні — це тісно взаємопов'язані процеси постіндустріальної трансформації суспільства. З одного боку, економіка знань породжує фундаментальні зміни у продуктивних силах, соціально-економічних відносинах, суспільній структурі, політиці, культурі та ін., що обумовлюють об'єктивну необхідність формування нової моделі держави, адекватній природі суспільства, заснованого на знаннях. Це модель соціальної держави, пріоритетами якої є права, свобода і самореалізація людини. З другого боку, саме соціальна держава, діяльність якої спрямована на створення необхідних умов накопичення й реалізації людського потенціалу суспільства як основи суспільного добробуту, сприяє розвитку економіки знань.

Якщо звернутися до визначення соціальної держави у сучасних наукових джерелах, то «це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину достойних умов існування, прав на соціальний захист, на участь в управлінні виробництвом... Компетенція сучасної соціальної держави набагато ширша і поширюється на такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, ринок праці, система соціального страхування від таких класичних ризиків, як хвороба, безробіття, вік тощо» [1]; «це держава, яка гарантує кожному громадянину стандарти матеріальної життєдіяльності, що дозволяють йому реалізувати своє право на приватну і публічну автономію» [2]. Тобто домінантою соціальної держави є людський розвиток, що якнайповніше відповідає природі економіки знань. «Економіка знань — це економіка, у якій головною продуктив-

ною силою є наука, а відповідає такій економіці суспільство знань, що характеризується найвищим рівнем розвитку творчого потенціалу людської особистості як носія і генератора знань» [3, с. 55–56].

На нашу думку, слід розрізняти соціальну роль держави у широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні соціальна роль держави — це поведінка держави стосовно суспільства: держава спрямовує суспільний вибір та розвиток, створюючи для цього необхідні правові умови та здійснюючи певні заходи, використовуючи інструментарій державної влади. У цьому контексті соціальна роль держави — це її суспільна роль. Держава безпосередньо впливає на суспільний вибір напряму, цілей, моделей, форм та заходів розвитку і його реалізацію (а в умовах тоталітаризму держава визначає суспільний вибір, «підмінюючи» його корпоративним, олігархічним, клановим тощо).

У вузькому розумінні соціальна роль держави — це система соціальних функцій держави як напрямів її діяльності у соціальній сфері, що зумовлені її суспільною роллю та конкретизують її у певних історичних, соціально-економічних, інституціональних, політичних, міжнародних та інших умовах суспільного розвитку. До них належать: «регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентація умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (у тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою); розв'язання проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості; розподіл і перерозподіл доходів населення; формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці і надання соціальних гарантій економічно активній частині населення; створення системи соціального захисту населення; забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства і т. ін.); захист навколишнього середовища тощо» [4, с. 160]. Слід підкреслити, що суспільна роль держави визначає її соціальні функції, реалізація яких є основою та чинником впливу держави на суспільний вибір та розвиток. На нашу думку, доцільним було б визначити соціальну роль держави у широкому і вузькому розумінні як відповідно фундаментальну — реалізація суспільного вибору; і актуальну — діяльність держави у соціальній сфері.

Суспільству, заснованому на знаннях, притаманні нові явища та процеси у всіх сферах його життєдіяльності, серед яких основоположними щодо змістовної трансформації соціальної ролі держави, на нашу думку, є перетворення у структурі зайнятості, бізнесу, власності, капіталу, економіки, соціуму, влади. Зазначені трансформації обумовлюють необхідність визначення нових пріоритетів, напрямів та заходів реалізації соціальної ролі держави. Розглянемо це детальніше щодо змін актуальної соціальної ролі держави в економіці знань.

І. Для економіки знань характерним є зростання, а за певного рівня її розвитку і домінування в структурі зайнятості працівників, діяльність яких безпосередньо пов'язана з продукуванням, передаванням і використанням знань як головного ресурсу їх професійної діяльності. Це працівники інтелектуальної праці, до яких належать: а) працівники знань (knowledge worker); б) професіонали знань (knowledge professionals); в) адміністратори знань (knowledge executives).

Працівники знань — це працівники, головним засобом праці яких є специфічні знання, що використовуються в їх професійній діяльності. Зміст праці knowledge worker складають такі характеристики, як професійність, індивідуалізованість і персоніфікованість процесу інтелектуальної праці та її результату, творчість, спроможність працювати у команді. П. Друкер підкреслює такі особливості працівників знань: по-перше, на відміну від усіх інших учасників трудового процесу вони самі, причому неподільно, володіють власними засобами виробництва: інтелектом, пам'яттю, знаннями, ініціативою, особистим досвідом, що належать їм нерозривно та є неявними, «прихованими». По-друге, працівники знань незалежно від кваліфікації є гвинтиками деякого виробничого процесу, спроможні ефективно працювати тільки в складі колективу. На думку П. Друкера, працівник знань — це не який-небудь вчений-одинак, унікальний творець або керівник, це звичайний співучасник загальної корпоративної справи, продуктом якої є знання [5]. Вважаємо, що працівникам знань притаманна ще одна особливість — відносна автономія, що забезпечується їх власністю на знання як ресурс професійної діяльності. Як підкреслює В. Іноземцев, «висококваліфікований сучасний фахівець, який на відміну від економічних стимулів надає перевагу можливості підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень, вже не має тієї жорсткої залежності від компанії, оскільки може вироблювати свій інформаційний продукт і поза її структур, маючи необхідні засоби виробництва в особистій власності» [6].

Професіонали знань — це фахівці, діяльність яких безпосередньо пов'язана з продукуванням, передачею (обміном), накопиченням та використанням знань (вчені, викладачі, консультанти). Для цієї групи зайнятих знання є не тільки ресурсом, а й об'єктом, предметом і результатом професійної діяльності.

Професіонали знань є їх інтеграторами. Інтеграція знань — це комплексний багатостадійний процес руху знань, результатом якого є їх втілення: а) у продукти та послуги; б) інновації; в) нові знання. Характер, цілі, напрями і рівні інтеграції знань визначаються моделлю виробничого, господарського, наукового, інноваційного процесів, основу яких складають знання. Інтеграцію знань можливо представити як знанневий ланцюжок (ланцюжок інтеграції знань) — певної послідовності стадій руху знань з моменту їх створення до моменту

трансформації у продукти і послуги (інноваційні продукти та послуги). Його головними складовими є створення, залучення (передавання й отримання), оволодіння (засвоєння), перетворення (явних знань на неявні і навпаки, індивідуальних на організаційні), накопичення, зберігання, обмін, трансформація знань. Процес інтеграції знань забезпечують учасники ланцюжка — інтегратори знань, серед яких значна роль належить професіоналам знань. У ланцюжку знань головними функціями knowledge professionals як інтеграторів знань є такі: а) вчені продукують нові знання; б) викладачі передають нові знання у процесі навчання; в) консультанти сприяють поширенню та впровадженню у господарську практику нових знань. При цьому всі професіонали знань здійснюють накопичення, обмін, зберігання знань на основі їх кодифікації та об'єктивації, а викладачі і консультанти, як і науковці, можуть бути і творцями нових знань.

Адміністратори знань — це фахівці, що здійснюють функції управління знаннями. Треба підкреслити, що працівники і професіонали знань є адміністраторами власних знань, оскільки керують своїм пізнавальним процесом, навчанням, оволодінням, накопиченням і використанням знань. Але є і професійні адміністратори знань, для яких управління знаннями — це професійна діяльність, спрямована на створення техніко-технологічних, організаційно-економічних, мотиваційних умов і чинників ефективного здійснення ланцюжка знань, накопичення і реалізації потенціалу інтеграторів знань. На думку Дж. Стоунхауза, завданнями управління знаннями є: 1) генерація знань — індивідуальне або організаційне навчання; 2) формалізація знань — розробка принципів, правил і процедур; 3) збереження знань — визначення відповідного типу носіїв для збереження, які допускають розподіл знань; 4) дифузія знань — розподіл знань у межах організації; 5) координація й контроль знань — забезпечення того, що організаційне знання точно й постійно використовується [7]. М. Румізен визначає управління знаннями як систематичні процеси, завдяки яким знання, необхідні для успіху організації, створюються, зберігаються, розподіляються та застосовуються [8, с. 10].

Зрушення у структурі зайнятості зумовлюють необхідність формування та здійснення *нової політики зайнятості*. По-перше, важливого значення набуває формування *національної освітньої інфраструктури ринку праці*, спрямованої на створення умов для участі працівників у певних формах безперервної освіти, забезпечення необхідного рівня їх навчання, перенавчання та самонавчання, підвищення їх кваліфікації, оволодіння новими професіями. По-друге, державна допомога працівникам повинна включати заходи щодо компенсації у різних формах їх витрат на навчання. У цьому аспекті ефективним може бути *державне страхування певних індивідуальних чи організаційних освітніх програм*. По-третє, не менш важливими є державні заходи щодо

стимулювання і страхування інвестицій роботодавців у підвищення освітнього рівня працівників. Національна освітня інфраструктура, державна допомога і державне страхування освітніх програм і інвестицій — це ті соціальні стабілізатори, що сприяють подоланню суперечностей, обумовлених розбіжностями у структурах попиту на працю і пропозиції праці в умовах економіки знань.

Докорінної зміни потребує система підготовки професіоналів та адміністраторів знань. По-перше, зараз у вищих навчальних закладах практично відсутня системна цілеспрямована підготовка майбутніх науковців та викладачів вищої школи. Вважається, що університетська освіта автоматично є гарантією ефективної наукової і викладацької діяльності фахівців. Але це не так. Сучасна магістратура неспроможна вирішити цю нагальну для постіндустріальної трансформації національної економіки проблему, оскільки не має такої спрямованості. Магістри повинні отримувати системні знання і навички наукової та викладацької діяльності, оскільки саме ці фахівці знань забезпечують створення, накопичення та ефективне використання знань як головного ресурсу економічного розвитку. По-друге, підготовка фахівців знань, що надають знаннємісткі послуги (консультантів), взагалі залишається поза увагою держави. Необхідним є впровадження магістерських програм з підготовки фахівців з консультування з проблем інноваційної, науково-технічної діяльності тощо. Наприклад, визначення державою стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку повинно супроводжуватися розробкою заходів щодо підготовки консультантів з певних інноваційних програм. По-третє, важливим є оновлення системи підготовки управлінців різних рангів, які повинні бути адміністраторами знань, що забезпечують ефективне використання знанневих ресурсів суспільства. По-четверте, на нашу думку, сучасний стан підготовки та реалізації у суспільних інтересах потенціалу фахівців знань в Україні можливо охарактеризувати як «розтрату умів», що знаходить свій прояв у таких негативних явищах, як еміграція knowledge professionals, їх праця не за фахом і кваліфікацією, безробіття. «Розтрата умів» свідчить про значні втрати знанневого ресурсу розвитку національної економіки, породжує соціальні суперечності та конфлікти, що вимагає від держави здійснення системних заходів щодо їх подолання. *Необхідна спеціальна державна програма підготовки, працевлаштування та соціального захисту фахівців знань.*

II. Економіка знань характеризується інтелектуалізацією бізнесу, формуванням та розвитком інтелектуального підприємництва, суб'єктом якого є підприємці знань (knowledge entrepreneurs). Важливо підкреслити, що бізнес у будь-якій галузі економіки є двовекторним, становить поєднання інтелектуальних і підприємницьких характеристик. Особливістю інтелекту-

ального бізнесу є те, що фундаментом його успіху є інтелектуальна діяльність, головним чинником — знання та досвід підприємців, продуктом — інтелектуальний продукт. Тобто інтелектуальний бізнес характеризується вирішальною роллю інтелектуального вектора у забезпеченні його ефективності і конкурентоспроможності. Роль підприємницького вектора полягає в забезпеченні комерціалізації (маркетизації) знаннємісткої продукції інтелектуального бізнесу, її визнання ринком.

Сутнісною рисою інтелектуального бізнесу є інновативність — здатність підприємців знань чітко й адекватно реагувати на найменші зміни на ринку шляхом випуску нової або вдосконалення старої продукції, впровадження нових технологій виробництва і збуту, реструктуризації, вдосконалення системи внутрішньофірмового управління і використання новітніх маркетингових стратегій [9, с. 11].

Інновативність бізнесу ґрунтується на потребі і здатності knowledge entrepreneurs сприймати, впроваджувати й використовувати інноваційні ідеї та продукти. П. Друкер у вступі до книги «Бизнес и инновации» пише, що ця книга представляє інновації і підприємництво як діяльність і галузь знань [10, с. 7]. Дійсно, інтелектуальне підприємництво й інновації — це єдина система, що базується на знаннях і забезпечує продукування нових знань та їх впровадження.

Сприйнятливість до нововведень, постійні пошуки нових ідей і рішень, їх продукування й втілення у господарську практику — фундаментальні умови конкурентоспроможності інтелектуального бізнесу як інтелектуального новаторства. Інтелектуальний бізнес є творчим, його ефективність безпосередньо залежить від ступеня його креативності.

Інтелектуалізація бізнесу зумовлює формування нових організаційних форм підприємництва, набуття фірмами рис інтелектуальної навчальної організації. Інтелектуальна організація (knowledge-based organizations) — це організація, де «...кожен індивідуум стає мікросвітом цілого, він відбиває ціле через свою поведінку. Кожен є індивідуальним віддзеркаленням мислення організації» [11, с. 30].

Інтелектуальна фірма є організацією, що навчається (learning organization), «у якій не можна не вчитися, тому що навчання влітається в тканину життя» [12, с. 33], організацією, що здатна створювати, набувати і поширювати знання, змінювати свою поведінку відповідно до нової інформації, оригінальними ідеями і сучасними системами мислення [13, с. 109]. П. Сенге, про якого М. Румізен пише як про основоположника теорії організацій, що навчаються, визначає останні як місце, «у якому люди постійно розширюють свої можливості створення результатів, до яких вони насправді прагнуть, у якому вирощуються нові широкомасштабні способи мислення, у якому люди

постійно вчаться тому, як навчатися разом» [8, с. 23]. Інтелектуальна фірма не тільки використовує, а й постійно продукує знання, забезпечує їх рух у внутрішньому й зовнішньому середовищі. Таким чином, фірму як організаційну форму інтелектуального бізнесу в економіці знань можливо визначити інтегратором знань — організацією інтелектуального бізнесу, що інтегрує знання та забезпечує їх ефективне (прибуткове) використання з метою виробництва знаньмістких продуктів (послуг). Як пише Р. Грант, головна функція фірми — інтегрування спеціалізованих знань у товари та послуги [14, с. 59].

Визначна роль інтелектуального бізнесу та *knowledge entrepreneurs* у розбудові засад економіки знань вимагає *нової політики держави щодо розвитку підприємництва*. Соціальна політика держави повинна сприяти формуванню та розвитку «підприємницького суспільства», у якому інтелектуальне підприємництво є системним явищем, охоплює усі галузі та сфери економіки. «У підприємницькому суспільстві перед усіма стоїть найскладніше завдання, від вирішення якого залежить, чи будуть використані усі існуючі можливості або ні: це необхідність постійного навчання і перекваліфікації» [10, с. 411]. Підприємницьке суспільство базується на інноваціях, що вимагає від бізнесу постійного навчання, а від держави — *створення необхідних умов розвитку інтелектуального підприємництва*.

III. Формування економіки знань обумовлює суттєві зміни у структурі власності, зокрема, за її об'єктним і суб'єктним критеріями. За об'єктним критерієм значної ролі набуває інтелектуальна власність — «матеріалізовані або нематеріальні нові знання, які належать юридичній чи фізичній особі» [15, с. 27]. «Звичайно, власність на знання називається інтелектуальною власністю» [16, с. 39]. Отже, знання — це об'єкт інтелектуальної власності, зміст якої — система економічних відносин з приводу привласнення цього специфічного об'єкта. Як зазначає Л. Федулова, інтелектуальна власність — це особливий вид власності, об'єктами якої є творіння людського розуму та інтелекту [3, с. 152].

На нашу думку, *інтелектуальна власність — це відносини привласнення — відчуження знань, що здійснюються між їх творцем (творцями) та користувачем (користувачами) з приводу їх продукування, передачі/залучення, обміну, розповсюдження, трансформації, накопичення та ін*. Відносини інтелектуальної власності складають основу їх інтеграції у виробничому та інноваційному процесах. Інтелектуальна власність — «пучок правомочностей» щодо знань, насамперед інноваційних, приймання-передавання яких складають фундаментальну умову економіки знань.

За суб'єктним критерієм інтелектуальна власність в економіці знань є власністю на знання (суб'єктивні, кодифіковані, об'єктивовані): а) працівників

знань; б) професіоналів знань; в) підприємців знань та організацій інтелектуального бізнесу; г) некомерційних недержавних організацій; г) держави.

Сучасна модель системного інтегрованого інноваційного процесу, урізноманітнення інтелектуальних продуктів обумовлюють *необхідність державного сприяння розвитку відносин інтелектуальної власності, удосконалення їх правового регулювання та захисту і в аспекті розширення її об'єктів та суб'єктів, і в аспекті специфікації й додавання часткових прав інтелектуальної власності, формування повних та часткових власників знань, створення правового поля економічної реалізації інтелектуальної власності*. На наш погляд, ці заходи є складовою нової соціальної ролі держави, оскільки формування, розвиток, захист та реалізація інтелектуальної власності є фундаментальною основою економіки знань.

IV. Постіндустріальна трансформація змінює структуру суспільного капіталу, у складі якого починає домінувати інтелектуальний капітал — капіталізовані знання, що забезпечують зростання вартості. Як пише С. Климов, «перетворення знання на капітал означає, що володіння ним дозволяє одержувати від його використання регулярний дохід» [13, с. 120]. О. Рязанова визначає інтелектуальний капітал як вартість людських знань [17, с. 36]. К. Кручині підкреслює, що знання — це капітал, цінність якого безпосередньо залежить від його інноваційного впливу та швидкості застарівання [18, с. 192].

Інтелектуальний капітал індивідуума є складовою *людського капіталу*, який виступає, по-перше, запасом здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, якими володіє людина і які сприяють зростанню продуктивності праці і впливають на зростання доходів. Так, С. Климов, крім інтелектуальних ресурсів особистості, виділяє такі компоненти людського капіталу: біофізичний капітал — життєві ресурси особистості, її фізичний і психологічний потенціал; соціальні ресурси особистості, тобто закладений у людині потенціал соціальної взаємодії, його включеність у певне соціальне середовище — соціальний капітал [13, с. 106–107]. По-друге, людський капітал — це вартість інвестицій у вигляді витрат із приводу формування, розвитку й використання здібностей і знань людини щодо створення доданої вартості» [19, с. 261].

В умовах економіки знань людський капітал, виступаючи як синергетичний фактор виробництва в межах окремого господарюючого суб'єкта, у народно-господарському плані виконує функцію генератора соціально-економічного розвитку [16, с. 153]. Це обумовлює доцільність *визначення розвитку людського капіталу як пріоритету соціальної політики держави*. По-перше, *завданням соціальної держави є створення умов та сприяння розвитку тих галузей, що є джерелами накопичення людського капіталу* (рисунок 2.1).

Рис. 2.1. Інституціональні джерела накопичення людського капіталу [20, с. 108]

Отже, *освіту, науку, охорону здоров'я, культуру і мистецтво, інформаційне обслуговування треба визнати як пріоритетні об'єкти соціальної політики держави, спрямованої на забезпечення умов накопичення людського капіталу*. По-друге, не менш важливим завданням соціальної держави є *сприяння ефективній реалізації людського капіталу, подолання ситуації «розтрати умів»*. По-третє, держава повинна створити *умови та стимули для таких інституційних інвесторів у людський капітал, як індивідууми (родини), бізнес, некомерційні недержавні організації*. Зараз в Україні активність цих інвесторів невисока. Наприклад, за даними Е. Лібанової, тільки 21 % міських і 17 % сільських жителів України спрямували б додаткові кошти, якби вони у них з'явилися, на одержання освіти й підвищення її рівня [21, с. 124]. Тобто в оцінці населення України освітні послуги не є капіталоутворюючими, оскільки витрати (коштів, часу, зусиль та ін.) на їх одержання не виступають, по своїй суті, інвестиціями, що забезпечують прийнятний рівень доходу і його зростання у майбутньому. Не є ефективним інвестором в освіту і український бізнес, низька інноваційна активність якого у теперішній час свідчить про перевагу обумовлених ринковою кон'юнктурою короткострокових цілей його розвитку над довгостроковими, досягнення яких спирається на інвестиції в людський капітал працівника. Інвестиційний потенціал недержавних некомерційних організацій взагалі не реалізується, хоча у розвинутих країнах ці організації займають значну питому вагу у сфері послуг, особливо це стосується медичної допомоги, освіти, дослідницьких робіт, соціальних послуг, мистецтва й культури, суспільного розвитку і релігії.

V. Новий зміст соціальної ролі держави зумовлено також змінами у структурі економіки, зокрема технологічній та галузевій. У технологічному аспекті формування економіки знань є процесом становлення й розвитку шостого та сьомого технологічних укладів за умов домінантної ролі п'ятого технологічного укладу, до якого належать такі галузі, як електротехнічна промисловість, верстатобудівна й інструментальна, приладобудування, виробни-

цтво побутових приладів і машин, авіаційна промисловість, хіміко-фармацевтична промисловість, поліграфічна промисловість.

До галузей шостого технологічного укладу належать біотехнології, зокрема клітинна біологія; аерокосмічна промисловість; нанотехнології; нові матеріали; оптоелектроніка; системи штучного інтелекту; мікроелектроніка; фотоніка; мікросистемна механіка; інформаційні супермагістралі; програмне забезпечення і засоби імітації; молекулярна електроніка; системи управління персоналом; промисловість медичної техніки. Матеріальною базою постіндустріальної технологічної революції є електроніка, робототехніка, телекомунікації, маловідходне виробництво, біотехнології. Пріоритетними є нанoeлектроніка, генна інженерія, нетрадиційні джерела енергії.

«Принциповою відмінністю сьомого технологічного укладу від всіх попередніх буде включення у виробництво людської свідомості. Можна сказати інакше: людська свідомість стане такою ж продуктивною силою, якою у свій час стала наука. Такі технології можна назвати когнітивними (англ. conscious — свідомість)» [22]. Треба підкреслити, що п'ятий уклад є вищим індустріальним укладом, а шостий і сьомий — це відповідно перший та другий постіндустріальні уклади.

Зараз у промисловості України третій технологічний уклад займає близько 46 %, четвертий — 50 %, п'ятий — 3 %. За різними оцінками тільки 0,1 % промислової продукції припадає на шостий технологічний уклад [23]. Як бачимо, майже 95 % промислової продукції забезпечують галузі третього і четвертого технологічних укладів — укладів індустріального суспільства. Технологічна та галузева структури економіки України не відповідають ні поточним завданням подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи, ні стратегічним цілям формування економіки знань. Як підкреслює Л. Федулова, практика багатьох успішних економік світу показує, що в умовах виведення суспільства з кризового стану найважливішим чинником, здатним нейтралізувати дії ресурсних обмежень, є технологічний прорив — освоєння і поширення технологій останніх поколінь — п'ятого і шостого технологічних укладів, посилення уваги до експериментальної бази сьомого технологічного укладу» [24, с. 16–17].

Технологічна відсталість гальмує соціальний розвиток, певним чином закріплює та поглиблює існуючі соціальні проблеми та суперечності, суттєво обмежує людський розвиток та можливості держави щодо його забезпечення.

Набуття Українською державою рис сучасної соціальної держави безпосередньо залежить від темпів та глибини технологічних змін у національній економіці. При цьому слід вказати ще на один важливий аспект цієї проблеми: технологічний розвиток породжує не тільки нові можливості суспільного розвитку, а й нові загрози суспільству, подолання яких, на нашу думку, стає

важливим напрямом соціальної політики держави. Йдеться про загрози неконтрольованого асоціального використання нових технологій. Автори монографії «Иновационная экономика» ставлять своєчасні запитання: «Як науковий прогрес та впровадження нових технологій узгоджений з етикою, з правами людини, з фізіологічними та іншими нормами і хто ці норми буде визначати? Як треба обмежити втручання наукового прогресу у фізіологію, соціологію, психологію та ін., тобто, що стосується безпеки людини як організму й особистості?» та наводять слова З. Бжезинського, що треба розмірковувати над цими питаннями, інакше прогрес науки буде змушений знайти власні відповіді. «Розвиток науки, що зірвалася з повода, може бути загрозою гуманістичним основам демократії — може знищити повагу до святенності людської індивідуальності» [25, с. 61].

Безпека людського розвитку в економіці знань — це насамперед безпека інтелектуального розвитку людини, інтелект якої є основою формування, накопичення і використання інтелектуальних ресурсів. Виходячи з цього, *інтелектуальна безпека як захищеність знань та їх носіїв, набуває значення пріоритетного напрямку діяльності держави з забезпечення людського розвитку.*

Економіка знань — це економіка, у структурі якої пріоритетного значення набуває сфера послуг (третинний сектор економіки). «Зазначена сфера, — пише Л. Демидова, — функціонально вкрай різномірна і включає найширший спектр галузей — від транспорту, зв'язку, торгівлі до фінансових, ділових і побутових послуг, освіти, науки, охорони здоров'я, культури. Проте вони поєднуються як формою кінцевого продукту у вигляді послуги, так і низкою загальних рис і закономірностей господарського розвитку» [26, с. 38]. Зараз достатньо поширеним у наукових джерелах [27, с. 47, 48] є запропонований у 70-х роках ХХ ст. Д. Беллом поділ зазначеного третинного сектору на суто третинний сектор — послуги матеріального характеру (транспорт, зв'язок, комунальні послуги, послуги складського господарства); четвертинний (трансакційний) — торгівля, фінанси, страхування, операції з нерухомістю; п'ятеринний — послуги особисті, професійні (освіта, охорона здоров'я), ділові і державного управління. П'ятеринний сектор представлений наукомістким сервісом — сукупністю інтелектуальних (професіональних) послуг у галузях науки, виробництва, інновацій, управління, ринкової діяльності тощо. Наукомісткий сервіс є невід'ємним елементом національних інноваційних систем, забезпечує продукування, накопичення та передачу спеціальних знань та інформації учасникам інноваційного процесу з моменту зародження інноваційної ідеї до моменту впровадження, використання, рутинізації та дифузії інновацій. До наукомісткого сервісу належать такі інтелектуальні послуги, як науково-технічні, інформаційні, інжинірингові, освітні, консалтингові. Вони становлять певні професійні дії фахівців різних галузей знань,

основними ресурсами здійснення яких виступають загальні і спеціальні (професійні, предметні) знання та інформація, а результатом (вигодою споживача) — накопичення й розвиток людського потенціалу (домогосподарств, фірм, суспільства).

Здійснюваний в умовах становлення економіки знань «перехід від панування матеріального виробництва до панування сфери послуг, від людини економічної до людини творчої» [28, с. 4] зумовлює *необхідність державного сприяння розвитку п'ятеринного сектору* — «сектору ідей і інформації» [27, с. 48].

Інтелектуальні послуги формують соціально-культурну сферу суспільства знань, що продукує саму людини, його особистісні якості [29, с. 282]. Окрім науки, освіти та інших наукомістких послуг, до цієї сфери належать культура і мистецтво. На нашу думку, *однією з найважливіших соціальних функцій держави є сприяння розвитку культури інтелектуальної праці, інтелектуальної професійної діяльності, інтелектуального бізнесу*, оскільки «інновація, позбавлена моральності, стає дуже небезпечною» [30, с. 25].

VI. Формування економіки знань обумовлює суттєві зміни у соціумі і владі, що безпосередньо впливає на зміст та напрями реалізації соціальної ролі держави. По-перше, змінюється суспільна стратифікація. У суспільстві знань провідна роль належить власникам головного ресурсу — знань. В. Іноземцев підкреслює: «Постіндустріальне суспільство, наголошуючи на принципах свободи, не утверджує принципів рівності... Нове суспільство може виявитися не менш жорстко розділеним на соціальні групи, ніж попередні, але критерієм подібного розподілу стане вже не власність на матеріальні блага, а особисті якості людини, і в першу чергу його здатність оперувати інформацією та знаннями, створювати нові інформаційні продукти або хоча б адекватно засвоювати вже наявні» [6].

По-друге, виникає нова еліта, яка є інтелектуальною. Велику роль у цьому процесі набуває освіта. «Підставою класового поділу сучасного соціуму стають освіченість людей, володіння знаннями. Слід погодитися з Ф. Фукуямою, який стверджує, що в розвинених країнах соціальний статус людини дуже великою мірою визначається рівнем її освіти» [6]. У цьому аспекті освіта може бути тим «соціальним ліфтом», який забезпечує людині, що її отримує, досягнення більш високого статусу у соціальній ієрархії суспільства. Н. Черниш зазначає, що освіта виглядає як соціальний ліфт, здатний перенести особу на вищі щаблі соціальної будови» [31, с. 305].

Але треба пам'ятати, що цей «соціальний ліфт» може мати і зворотний напрямок руху. У цьому разі зазначений інститут соціалізації особистості може бути для людини, яка не має соціально адекватного рівня освіти, «соціальним колодезем» — фактором падіння її соціально-економічного статусу.

Крім того, стратоутворююча функція освіти полягає також у тому, що вона може сприяти певним змінам у соціальній будові, соціальній мобільності особистості, руйнуванню (чи встановленню) соціальних бар'єрів між людьми, інтеграції (чи поглибленню розмежування) різних соціальних верств. Цей аспект змісту стратоутворюючої функції освіти особливо яскраво демонструють зміни у соціальній ієрархії, обумовлені становленням економіки знань.

По-третє, формується нова система економічної і політичної влади — меритократія (від англ. merit — заслуга, гідність). «Меритократія — структура влади, коли вищі соціальні групи формуються не за правом народження, не за майновим положенням, не за клановим принципом, а за заслугами, за інтелектуальним потенціалом і здатністю створювати нове знання» [25, с. 54].

По-четверте, в умовах новітніх інформаційно-комунікаційних технологій змінюється механізм влади. Уряд набуває рис електронного уряду (e-Government), що супроводжується певними змінами: 1) розмивання на базі мережних технологій меж між урядом і громадянським суспільством, оскільки поставка суспільних благ максимально наближується до їх споживачів; 2) раціоналізація уряду відповідно до вимог економіки знань; 3) «...зміни у громадянській позиції населення, як наслідок, якоюсь мірою спрощується перехід від формальної моделі демократії до так званої *цифрової, електронної або кібердемократії*» [32, с. 94]; 4) зміни у кадровому складі уряду: оскільки електронне управління вимагає високого рівня професіоналізму, в уряді повинні працювати професіонали й адміністратори знань.

Зазначені зрушення породжують *нові соціальні суперечності*, серед яких: розриви між технологічним і культурним компонентами інтелектуалізації суспільства; суперечності між інтелектуалізацією суспільства, що вимагає безперервного навчання та вільного доступу до знань, й елітарністю вищої освіти; між працівниками знань і роботодавцями, що знаходить свій прояв у зростанні трансакційних витрат, пов'язаних з опортуністичною поведінкою кожної з сторін; між інтелектуальною і рутинною працею, між інтелектуальною елітою і іншими стратами суспільства знань, між національними і елітарними інтересами, суперечності меритократії, пов'язані з тим, що «оскільки критерії просування у меритократіях чітко не визначені і не жорсткі, ми часто можемо спостерігати тут боротьбу за владу, інтриги і коаліції» [33, с. 209] та ін.

Завданням соціальної держави є здійснення системи заходів щодо подолання суперечностей інтелектуалізації суспільства в умовах постіндустріальних перетворень.

Таким чином, формування економіки знань характеризується суттєвими змінами у фундаментальній і актуальній соціальній ролі держави. П. Друкер підкреслює необхідність соціальних інновацій, що забезпечили б розвиток нової економіки: «Ще одна соціальна інновація, яка є і радикальнішою, і

складнішою щодо здійснення: це систематична відмова від напрямів соціальної політики, що себе віджили, і застарілих суспільних інститутів» [10, с. 404]. На його думку, «одна з фундаментальних змін у світосприйнятті і відчуттях останніх двадцяти років — воістину грандіозне зрушення — це усвідомлення того, що державна політика й державні установи мають людську, а не божественну природу і що, таким чином, можна бути впевненим лише у тому, що усі вони мають особливість швидко застарівати» [10, с. 405].

В умовах постіндустріальної трансформації фундаментальна соціальна роль держави полягає у сприянні розвитку економіки знань, створенню необхідних засад формування і функціонування суспільства знань, а її актуальна соціальна роль — це здійснення соціальних інновацій, що обумовлені структурними змінами занятості, бізнесу, власності, капіталу, економіки, соціуму, влади та спрямовані на реалізацію фундаментальної соціальної ролі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрій, М. Ф. Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. — К. : Дакор, 2006. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part4/905.htm
2. Кочеткова, Л. Н. Социальное государство: опыт философского исследования [Електронний ресурс] / Л. Н. Кочеткова. — Режим доступу: <http://www.famous-scientists.ru/list/4313>.
3. Федулова, Л. І. Економіка знань : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Федулова. — К. : НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. — 600 с.
4. Дідківська, Л. І. Державне регулювання економіки : навч. посібник / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. — К. : Знання-Прес, 2000. — 209 с.
5. Друкер, П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке / П. Ф. Друкер [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.zadachi.org.ru/?n=140556>.
6. Иноземцев, В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.meta.ua/book/2488/>.
7. Стонхаус, Дж. Управление организационным знанием / Дж. Стонхаус // Менеджмент в России и за рубежом. — 1999. — № 12. — С. 22–25.
8. Румизен, М. К. Управление знаниями / М. К. Румизен : пер. с англ. ; отв. ред. А. А. Подщеколдин. — М. : ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Изд-во Астрель», 2004. — XXVIII. — 318 с.
9. Хотяшева, О. М. Инновационный менеджмент : учеб. пособие / О. М. Хотяшева. — СПб. : Питер, 2005. — 318 с.
10. Друкер, П. Ф. Бизнес и инновации / П. Ф. Друкер ; пер. с англ. К. С. Головинского. — М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. — 432 с.
11. Рубинштейн, М. Ф. Интеллектуальная организация. Привнеси будущее в настоящее и преврати творческие идеи в бизнес-решения / М. Ф. Рубинштейн, А. Р. Фистенберг ; пер. с англ. С. А. Попов. — М. : ИНФРА-М, 2003.

12. Гарвин, Д. Создание научающейся организации / Д. Гарвин // Управление знаниями : хрестоматия ; пер. с англ. / под ред. Т. Е. Андреевой, Г. Ю. Гутниковой. — СПб. : Высшая школа менеджмента, 2009. — С. 109–133.
13. Климов, С. М. Интеллектуальные ресурсы общества : монография / С. М. Климов. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002. — 199 с.
14. Грант, Р. К знаниевой теории фирмы / Р. Грант // Управление знаниями : хрестоматия ; пер. с англ. ; под ред. Т. Е. Андреевой, Г. Ю. Гутниковой. — СПб. : Высшая школа менеджмента, 2009. — С. 37–64.
15. Гордієнко, С. Г. Понятійний апарат стосовно «Інтелектуальної власності» та класифікація сфер творчої особи / С. Г. Гордієнко // Матеріали Міжнар. конф. «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі: політика, законодавство, практика» Київ, 15-16 червня 2011 р. — К. : Фенікс, 2011. — 480 с.
16. Экономика знаний : монография / Л. Г. Белова, В. П. Колесов, В. Л. Макаров и др. ; отв. ред. В. П. Колесов. — М. : ИНФРА-М, 2008. — 432 с.
17. Рязанова, О. Интеллектуальный капитал в системе экономических категорий / О. Рязанова // Экон. науки. — 2011. — № 6 (79). — С. 36–47.
18. Управленческое консультирование. Индустрия знаний, символический капитал или новая мода / Верр А., Киппинг М., Энгвелл Л. и др. ; под ред. М. Киппинга, Л. Энгвелла; пер. с англ. П. К. Власова. — Х. : Гуманитарный центр, 2008. — 416 с.
19. Методология управления трудовыми ресурсами : монография / И. В. Гуськова, А. П. Егоршин, С. Н. Кулагина и др. ; под ред. И. В. Гуськовой, А. П. Егоршина. — Н. Новгород: НИМБ, 2008. — 352 с.
20. Нестеров, Л. Воспроизводство и национальное богатство (некоторые методологические аспекты) / Л. Нестеров, Г. Аширова // Вопр. экономики. — 2002. — № 10. — С. 103–110.
21. Лібанова, Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. — 2008. — № 10. — С. 120–136.
22. Прохоров, И. А. Начало 7-го технологического уклада / И. А. Прохоров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.energoinform.org/pointofview/prohorov/7-tech-structure.aspx>
23. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за ред. В. М. Гейця та ін. — К. : НВЦ, НБУВ, 2009. — 687 с.
24. Федулова Л. І. Технологічний імператив стратегічного управління національною економікою / Л. І. Федулова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Економічна теорія та право. — 2010. — № 2. — С. 16–27.
25. Инновационная экономика : монография / Л. Н. Ивин, В. М. Куклин, А. С. Захарченков и др. ; под ред. Л. Л. Товажнянского. — Х. : ЭДЕНА, 2010. — 716 с.
26. Демидова, Л. Сфера услуг США: факторы ускорения динамики / Л. Демидова // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 12. — С. 38–49.
27. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе / А. Бузгалин, А. Колганов, А. Овсянников и др. ; под ред. А. И. Колганова. — М. : Эконом. ф-т; ТЕИС, 1998. — 279 с.
28. Чухно, А. Институционализм: теория, методология, значение / А. Чухно // Экономика Украины. — 2008. — № 6. — С. 4–12.

29. Корнейчук, Б. В. Информационная экономика : учебн. пособие / Б. В. Корнейчук. — СПб. : Питер, 2006. — 400 с.
30. Інноваційний потенціал України: підприємство, галузь, регіон, країна : Круглий стіл // Економіст. — 2004. — № 5. — С. 15–26.
31. Черниш, Н. Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Й. Черниш. — 5-ге вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2009. — 468 с.
32. Стрелец, И. А. Новая экономика и информационные технологии / И. А. Стрелец. — М. : Экзамен, 2003. — 256 с.
33. Кихлер, Э. Психологические теории организации / Э. Кихлер, К. Майер-Пести, Е. Хофманн ; пер. с нем. П. А. Шепилова // Психология труда и организационная психология. — Х. : Гуманитарный центр, 2004. — Т. 5. — 312 с.

ТЕМА 3. НОРМАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор

Формування соціальної держави багато в чому нагадує процес соціалізації людини, за якого остання набуває соціального досвіду, засвоює інституційні правила та перетворюється на самоцінність власного життя. Але такий процес відбувається тільки на основі нормального біологічного, психологічного та соціального розвитку людини. Марно говорити про нормальну адаптацію людини до суспільних відносин, якщо вона недієздатна. Подібним чином відбувається соціалізація суспільства в цілому. Тільки нормальне суспільство на певному етапі свого розвитку може перетворити людину з природно-виробничого чинника на головну мету та цінність суспільного розвитку. Представники всіх соціальних дисциплін вирішують питання про закономірності, риси та характеристики нормального суспільства. Люди завжди мали потребу у визначенні ідеального образу свого суспільства, внаслідок чого в їх свідомості виникали уявлення про досконалі моделі людського існування. Такий стан суспільства, у межах якого людина сприймається не як носій певної форми власності або користувач технічних засобів виробництва, а як самоціль, «міра всіх речей», передбачає новий історичний етап соціально-економічного розвитку. На цьому етапі формується суспільний ідеал з конкретним гуманістичним змістом.

Пошук принципів побудови нормального суспільства актуалізується у двох випадках: по-перше, коли люди не задоволені життям в існуючому порядку; по-друге, коли змінюються орієнтири попереднього розвитку. Постановка питання ще більш загострюється, коли на зміну державно-централізованому

господарству приходять принципи ринкової економіки. Яке господарство більше відповідає стану нормального? Якою мірою те, що робиться, відповідає критеріям нормального суспільства? До ідеї нормального суспільства апелюють як науково-теоретична думка, так і публіцистичні роздуми при вирішенні питань про ціннісні орієнтири соціально-економічних реформ. Концепція нормального суспільства лежить в основі побудови політичних моделей модернізації сучасних систем усього світу, де найважливішим критерієм стають ціннісні аспекти людського існування. Визначення соціально-політичної стратегії модернізації повинно бути засновано на аналізі як об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, його історико-національних особливостей, так і уявлень про принципи побудови нормального здорового суспільства.

Нормальне суспільство близько співвідноситься із характеристикою здорового суспільства, основні ознаки якого намагався висунути Є. Фромм у праці «Здорове суспільство». На його думку, здорове суспільство побудоване на здібності людини любити людей, стимулюванні творчої праці, отриманні почуття власного «Я», побудованого на почутті своїх творчих сил [1].

Правомірність використання терміна «нормальне суспільство» обґрунтовується в роботі Е. Золотухіної та В. Золотухіна «Суспільство «нормальне» та «ненормальне». Автори аналізують принципи нормального суспільства, до яких відносять плюралізм, відкритість, динамізм, спрямування на досягнення компромісів та утвердження соціального партнерства, домінування прав індивідів над правами будь-якої спільноти, орієнтацію на еволюційні, а не революційні методи розв'язання виникаючих проблем. Спеціальну увагу вони привертають до таких характеристик нормального суспільства, як стійкість та самовідтворюваність суспільної системи, її висока життєздатність та гнучкість; адаптивність до умов сучасного світу, що швидко змінюються, високий еластичний зв'язок інновацій та традицій; зростання ролі особистісної, соціокультурної складової, яка стає в повному сенсі виробничою силою суспільства; провідна роль приватного інтересу та приватної ініціативи у створенні багатства, яке дозволяє людям підійматися над власними утилітарними інтересами і виявлять такі людські якості, як великодушність, щедрість, гуманність, що виникають не внаслідок колективного примусу, а як внутрішні стимули [2, с. 44–45].

Нормальне суспільство багато в чому асоціюється з уявленнями про нормальний людський організм. Порівняння людського організму з механізмами функціонування суспільства стало поширеним серед економістів-теоретиків. «Протягом тисячоліть люди спрямовували величезні матеріальні й інтелектуальні ресурси на вивчення людського організму, щоб краще та ефективніше управляти ним, долаючи недуги та продовжуючи життя. Але досьогодні, навіть маючи надсучасне обладнання та найчутливішу апаратуру, ми його

пізнали недостатньо. Ще складніше з економікою, «тіло» якої створює величезна маса підприємств, бірж, банків, всіляких організацій та невичерпаних зв'язків, що виникають між ними у процесі діяльності... Деякі західні представники еволюційного напрямку в економічній теорії проводили аналогії між господарськими та біологічними змінами» [3, с. 141]. Уподібнення економіки людському організму дозволяє краще зрозуміти природу багатьох явищ, у тому числі тих, що порушують загальний здоровий стан (інституційні та економічні хвороби) суспільства. Так само, як і в нормальному людському організмі в суспільному житті діють об'єктивні закономірні зв'язки (незалежні від бажань чи уподобань), що передаються століттями, відбуваються процеси, що виникають у разі недотримання основних умов життєдіяльності, порушується діяльність окремих частин суспільного тіла та ламаються його структурні скелетні частини.

Так само, як в людському організмі, в суспільстві існує тонке співвідношення норми та відхилення, що є важливим чинником регулювання життя. Норма в суспільстві визначає найбільш адекватний до стійких умов стан життєдіяльності людини, найкращий механізм її індивідуального збереження. У той же час соціальні аномалії та патології (у тому числі злочинність) є необхідними елементами нормального суспільства, оскільки саме вони створюють уявлення про можливість повного розкриття людської природи. Природа людини подвійна і несе в собі разом з творчими здібностями також деструктивні схильності. Тому суспільство, створюючи соціальний простір для перших, мимоволі забезпечує умови для існування інших. Так сталося, що історичні зміни в соціальному тілі цивілізації вестимуть до того, що зникнення одних видів злочинів стане супроводжуватися появою нових. Через це світ абсолютної досконалості, очищений від вад і злочинів, так і залишиться нездійсненою мрією. У будь-якій системі завжди присутнє деструктивно-дезінтегративне підґрунтя. Для соціальної системи одним з таких джерел дезінтеграції є злочинність. Вона примушує систему перебувати у стані робочої напруги. Для нормального розвитку суспільства потрібне існування простору свободи, усередині якого індивідам надано різні можливості для самовираження, у тому числі не тільки для спрямувань у височінь, до ідеалів, а й у протилежному напрямі, шляхом порушення соціальних заборон. Свобода не може існувати, якщо немає можливостей відхилень у різні сторони — і до ідеалу, і до аномії, що не відповідає нормі [4, с. 141].

Проте будь-які патології є послабленням здатності до самозбереження. Тому подібно людському організму в суспільстві розроблюють засоби проти цієї загрози. Але норма та відхилення від неї є достатньо відносними поняттями в загальному розумінні нормального суспільства, оскільки норма існує тільки у співвідношенні до аномалій та має суміжний характер, особливо коли йдеться про рушійні сили людського прогресу.

Взагалі норма сама по собі не існує. Це лише абстракція від патології, а остання є сутністю реальної норми. Немає абсолютної межі між нормою та ненормою, якщо це не стосується крайніх випадків, коли патологія руйнує існуючий організм. У всіх інших випадках має йтися про прийняття критерію розмежування. Відхилення (аномалії, патології, юродства) є нормальним явищем. Наявність патологій дозволяє людям усвідомлювати себе як нормальних. Патології завжди будуть у суспільстві, оскільки об'єктивно породжуються закономірностями історичного розвитку та специфічними рисами поведінки окремих людей. Ненормальним слід визначати таке суспільство, коли патології стануть звичайним явищем, починають домінувати над нормою, сприймаються більшістю людей як норма, тоді починається деградація, а суспільство в цілому стає соціально патологічним.

Стосовно людей більш-менш зрозуміло — здорові вони чи ні. Цьому навчають у спеціальних навчальних закладах. Однак часто об'єктивну картину стану людини можуть надати тільки патологоанатоми, коли вони визначають причину її смерті. Патологоанатомія — частина медичних знань, що вивчається майбутніми лікарями. Так само повинна існувати наука про патології суспільного життя. Цю науку можна назвати *соціальною тератологією*, предметом дослідження якої є закономірності виникнення та особливості будь-яких аномалій, ненормальностей, аномальності та патології суспільного організму. Перші кроки на цьому шляху здійснюються соціологами, кримінологами, психологами, що об'єдналися в такій галузі дослідження, як девіатологія, де поки що не знайшлося місця економістам, наукові принципи аналізу яких дозволило б збагатити пізнання патологічних соціальних явищ.

Лікарі починають своє навчання з вивчення анатомії та фізіології нормального людського організму, аби запобігати його хворобам та лікувати їх. Подібним чином повинні здійснювати суспільствознавці — починати свої дослідження з визначення структури, побудови, принципів функціонування здорового нормального суспільного організму. Це значно складніше зробити, оскільки ознаки нормального суспільства стають більш наочними, коли з'являються ознаки аномального розвитку суспільства. Наприклад, інфляція сама по собі є нормальним явищем для економіки, однак її високі темпи свідчать про порушення грошово-кредитного механізму. Визначення структури нормального суспільства, принципів його здорового функціонування є об'єктивною умовою запобігання аномальним та патологічним явищам і процесам.

Нормальне суспільство в жодному разі не збігається з ознаками ідеального суспільства, реальність якого може існувати тільки як абстракція наукового дослідження. В той же час нормальне суспільство повинно мати як всезагальні, так і специфічні ознаки, що залежать від стадії його розвитку, так само як і

нормальний стан людини залежить від її віку, соціального статусу та умов життя. Безумовно, те, що є нормальним для ринкової економіки XVI ст. не може бути нормальною ознакою соціально-ринкової економіки XXI ст.

Суспільство — складний організм, «у якому всі системи та частини взаємопов'язані та взаємодіють. Їх зміст та вплив нерідко випускається з уваги. Нескладно прослідкувати, як зміни в політиці впливають на економіку, а потім за законом зворотного зв'язку впливають на політику. Складніше виявити їх прямий та зворотний зв'язок з управлінськими та адміністративними змінами, станом культури, науки, моралі, суспільної думки. Проте у недооцінюванні цього взаємовпливу приховується причина невдач економічних переворень» [5, с. 32].

Загальне уявлення про нормальне тіло суспільства подано на рис. 3.1 [6, с. 30]. Клітиною суспільства є людина із сукупністю її потреб, інтересів, бажань, знання, досвіду, волею. Ця клітина пронизує всі суспільні відносини, де людина набуває ознак певного соціального (статеві-вікові ознаки, професія, національність), економічного (ставлення до ресурсів, рівень багатства), політичного (становище в ієрархічній піраміді влади), правового (наявність прав та обов'язків), духовного (дотримання морально-ціннісних орієнтирів) статусів. Умови людського функціонування пов'язані з існуванням соціально-політичних відносин, економічного та технологічного способів відтворення. Якщо технологічний уклад та сформовані на його основі економічні відносини можна визначити як суспільний скелет, хребтом якого є відносини власності, то соціально-політичні взаємозв'язки визначають суспільну мускулатуру, а душевні якості суспільства продукуються духовною сферою. Саме в останній формується та передається від покоління до покоління система загально визнаних цивілізаційних цінностей, тобто те, що виокремлює людину як носія певних цивілізаційних ознак та відрізняє одну людську спільноту від іншої. Духовний стан суспільства багато в чому є критерієм нормального або ненормального стану країни. Країни з приблизно однаковим технологічним та економічним розвитком залежно від наголошених цінностей по-різному розуміють нормальний стан свого суспільства. Так, європейські країни з християнськими цінностями не вважають мусульманські країни нормальними людськими цивілізаціями.

Духовна сфера включає *культуру* як спосіб використання природи (технологія), оволодіння умовами свого спільного життя на основі розроблених правил, оцінок (етика), сприйняття оточуючого світу на принципах прекрасного чи потворного (естетика), *науку*, що визначає рівень пізнання закономірностей природи та суспільства, вміння їх використовувати для розвитку технологічного, економічного укладу, соціально-політичного облаштування суспільства, *освіту*, що дозволяє передавати соціальний генотип (накопичений

досвід, знання, культурні навички) від покоління до покоління, *релігію*, яка формує загальні світоуявлення людини про себе, суспільство в цілому на принципах віри.

В основі піраміди нормального суспільства лежать *цінності*, що визначають значущість певних явищ, цілей та ідей для кожної людини та її соціального оточення. Система цінностей відіграє провідну роль у генотипі нормального суспільства. Подібно до людського організму нормально функціонуючі органи не завжди асоціюються з нормальним станом здоров'я, якщо людина поводиться відповідно до тих цінностей, що в цьому суспільстві не прийняті як загально визнані. З точки зору формування соціальної держави цивілізаційні цінності відіграють найважливішу роль. Соціальна держава — це суспільство, найвищою цінністю якого є людина, котра одночасно виступає як жива істота (елемент біосфери), сукупність всіх суспільних відносин (елемент соціуму) та унікальна духовно-моральна індивідуальність. Саме цивілізаційні цінності формують мотивацію, цільові настанови людей, сприяють творчій активності, особливо в кризових ситуаціях, коли виникає потреба в мобілізації духовних сил усього народу.

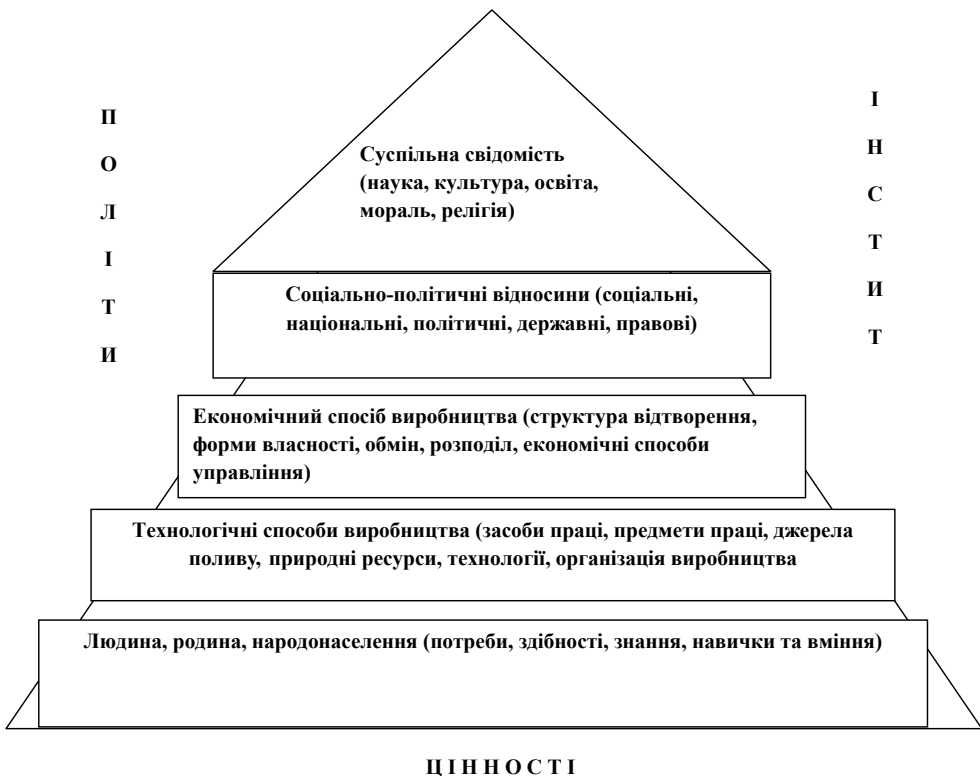

Рис. 3.1

Цінності закріплюються у певних *інститутах*, які подібно до шкірного покриву людського організму природно виникають, з одного боку, як результат функціонування внутрішніх органів (забезпечують їх нормальне функціонування), а з другого — інституції є захисним бар'єром між внутрішніми та зовнішніми умовами життєдіяльності людини. Людський організм завжди функціонує як упорядкована система взаємопов'язаних органів. Це забезпечує людині можливість існувати, виживати та відтворюватися. Всі природні інстинкти людини спрямовані на її збереження, захист та розвиток. Входячи в соціальну спільноту, людина намагається зберегти та підтримати впорядкованість своїх взаємин з іншими людьми. В перебігу такого процесу інстинкти перетворюються на інститути — усвідомлено розроблені правила та норми поведінки, які створюють межі індивідуальної діяльності з метою координування та регулювання взаємин між людьми, а також систему заходів, що забезпечують виконання ними певних прав та зобов'язань. Інститути захищають спільне суспільне тіло від деформуючих чинників. Інститути є результатом тісного спільного існування людей, завдяки яким вони розуміють один одного та дізнаються, чого бажають від них оточуючі. Інститути виникають на основі довіри людей до інших, тим самим вони починають довіряти тим правилам, які створюються не окремими суб'єктами, а певним соціальним угрупованням. Люди розуміють, що дотримання інституційних правил не зашкодить їх індивідуальному життю, оскільки розраховують та очікують від інших такої самої узгодженої поведінки. З розвитком суспільства змінюються як формальні, так і неформальні норми, а також способи їх ефективного примусу до виконання правил та обмежень.

Нормальний стан інститутів продукує довіру як гормон розвитку, що формує певний рівень упевненості в позитивних наслідках дій інших людей, надає усвідомлення ймовірності негативних наслідків, дозволяє прийняття рішення в умовах невизначеності або ризику як оціненої ймовірності втрат. Довіра дає змогу очікувати, що члени певної спільноти поводитимуться більш-менш передбачувано, чесно і з повагою ставитимуться до потреб один одного відповідно до встановлених загальних норм. У книзі Лі Куан Ю «Сингапурская история: 1965–2000 гг. С третьего мира — в первый» лейтмотивом розповіді є посилення на довіру як на умову грандіозних перетворень, що були здійснені в соціально-економічному розвитку Сінгапуру. «Якби ми зрадили довіру людей, вони нехтували б нас» [7, с. 117] — ця думка пронизує всю книгу. Процес розвитку довіри передбачає зміну її форм — від довіри до людей, побудованої на особистісних зобов'язаннях, до довіри до відчужених систем (грошей, законів, політичних символів тощо). Суб'єкти в більш довірчих суспільствах використовують менше ресурсів на захист своїх прав власності через економію податкових платежів, хабарів, тримання приватних

служб охорони. Низький рівень довіри ставить перепони інноваціям, оскільки інвестиції стають менш дохідними та більш ризикованими, а доступ до банківських ресурсів значно вищим. Висока норма довіри, встановлена в суспільстві, та владні повноваження кожної людини, побудовані на довірі, визначаються суспільством як соціальний капітал. Його розмір визначає міру поєднання суспільної активності та економічного зростання [8, с. 17].

Цінності, що перетворюються на інститути, реалізуються через *політику* — сукупність усвідомлених дій, спрямованих на впорядкованість суспільних дій у будь-якій сфері відносин. Погана політика може зруйнувати як нормальні цінності, так і інститути. Серед різноманітних моделей розвитку люди обирають найкорисніші та найефективніші варіанти політичних рішень. Такий відбір здійснюється двома шляхами. Перший — це усвідомлений та цілеспрямований відбір, на основі моделювання цих процесів та їх відтворення в реальному житті, що роблять новатори політичного розвитку. Другий — це стихійний відбір, що робиться в результаті конкурентної боротьби, у якій перемагають інноватори, що змогли здійснити більш ефективні інновації. Взагалі формування нормального суспільства можливе за умови спеціального соціального конструювання, проектний початок якого побудовано відповідно до ідеї справедливості [9, с. 34]. Такий процес зараз набув цивілізаційного виміру, функцію якого виконують країни, що лідирують у глобальному світі. Наприклад, свого часу в глобальному масштабі цей вимір зробила Велика Британія в період промислової революції. Зараз цю місію виконують країни, що знаходяться у фарватері цивілізаційного розвитку.

Нормальний стан людини багато в чому залежить від здорового харчування. Подібним чином життєві сили кожного нормального суспільства базуються на створенні *добробуту*, який складається із сукупності приватних та суспільних благ, призначених для реалізації різних інтересів особи, а суспільні блага повинні задовольняти потреби відповідних публічних структур відповідно до їх цілей. Приватні блага створюються індивідуальними чи корпоративними виробниками для задоволення потреб індивідів та їх добровільних угруповань. Ці блага обертаються на вільному ринку, де переважно панують індивідуальні, егоїстичні інтереси та користь. Здається, що на ринку немає місця альтруїзму, однак виживання товаровиробника стає можливим тільки на основі урахування суспільно необхідних витрат праці та відповідності платоспроможному попиту певного кола споживачів. Егоїстичне свавілля виробників та торговців обмежені діями конкурентів, покупців, нормативно-правовими заходами. На це спрямовані професійні кодекси честі та корпоративні регламенти. В ринковій економіці альтруїзм — це не добродійність, а внутрішній необхідний зародок спільного існування, який дозволяє нормально функціонувати економічній системі.

По-іншому створюються суспільні блага, які споживаються на принципах спільності споживання, неподільності на окремі частини, несуперництва між споживачами, невиключеності певного кола індивідів щодо їх привласнення, несводимості до індивідуальних потреб [10, с. 207]. Стосовно цих благ ринок втрачає свою здатність до саморегулювання. Деякі суспільні блага мають квазіподільність, коли кожен індивід визначає міру свого споживання блага шляхом сплати його певної кількості, наприклад, автомобільні дороги використовуються шляхом придбання палива залежно від кількості кілометрів, що їх долає автомобіль. Серед суспільних благ виокремлюються такі, що мають винятково соціальний ефект, тобто призначені для споживання суспільства як такого. Прикладом такого блага є законодавство, споживчий ефект якого — організована взаємодія людей в соціумі.

Винятково важливе місце у функціонуванні соціального суспільства посідають *мериторні блага* — це товари та послуги, попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством, а тому стимулюється державою. Економісти часто звертаються до такого специфічної недуги суспільства, як «хвороба Баумоля», за ім'ям відомого економіста Вільяма Баумоля, який довів доцільність патрунування соціальної сфери внаслідок недостатнього приватного інтересу до її розвитку. Природа цієї недуги обумовлена тим, що потреби в товарах та послугах, які виробляються в соціальній сфері, не зводяться до індивідуальних переваг, а сукупний попит на зазначені блага формується під впливом потреб окремих індивідів і суспільства в цілому. Не завжди окремі індивіди зацікавлені в підтриманні свого здоров'я, а тим паче здоров'я інших людей із хронічними захворюваннями (особливо якщо ці хвороби пов'язані із неправильним способом життя). Тому існує суперечність між індивідуальними та соціальними потребами щодо охорони здоров'я. Прикладом мериторного блага є державна підтримка охорони здоров'я. В умовах безкоштовної медицини медичні послуги не мали індивідуальної корисності, оскільки їх споживання забезпечувалося винятково за рахунок державного бюджету. Це означало, що граничні витрати були тотожні граничній соціальній корисності, а тому соціальна корисність відповідала поточному максимуму. Ринкові реформи в галузі охорони здоров'я призвели до хронічного дефіциту фінансових ресурсів у сфері охорони здоров'я, що спричинило неможливість користуватися медичними послугами в необхідному для них обсягу. Хронічний характер цієї недуги може підірвати соціальний імунітет суспільства, що безумовно потребує перегляду індиферентного ставлення до загострення зазначеної хвороби. Мериторні суспільні блага створюються державою як умова безпечного та впорядкованого життя незалежно від особистих побажань окремих суб'єктів та їх здатності сплачувати за це податки. Мериторні потреби породжені необхідністю підтримання соціального імунітету

суспільства і тому визначають могутні мотиви поведінки держави у сферах культури, освіти, охорони навколишнього середовища та здоров'я нації [10, с. 207–208].

Головним мозком нормального суспільства виступає держава, яка ухвалює рішення на основі отримання агрегованих сигналів від кожного члена суспільства. Точно так, як окремі нервові закінчення не можуть окремо впливати на діяльність усього організму, держава ухвалює остаточне рішення на основі інформації, що надходить до неї через певні демократичні процедури, шляхом видання необхідних законодавчих актів. Громадяни лише опосередковано впливають на ці рішення через всезагальні вибори, референдуми та інші процедури.

Соціальний організм функціонує та розвивається на основі закономірностей *статистицизму, циклічної динаміки та соціальної генетики* [11, с. 20–25]. Закономірності статистики визначають пропорції суспільного виробництва та розподілу ресурсів між його окремими елементами, узгодженість дій та інтересів суб'єктів взаємовідносин. Будь-які порушення пропорційності та узгодженості породжують дисбаланси та призводять до зниження ефективності функціонування системи в цілому. *Закономірності динаміки* визначають динамічну збалансованість розвитку окремих елементів та цілісних процесів суспільного відтворення. Відповідно до цих закономірностей узгоджуються зміни за фазами середньострокових, довготривалих та цивілізаційних циклів. Кризові фази динаміки кожного елемента впливають на стан усіх інших, викликають резонанс або деформацію траєкторії циклічної динаміки.

Динаміка економіки в цивілізаційному аспекті відбувається згідно із соціально-економічними *генетичними закономірностями*. Останні визначають можливості, глибину та характер трансформації суспільства при зміні циклів. Будь-яка система виконує свої функції у межах сформованого генотипу, що виражає її сутність, взаємозв'язки її складових. Закономірності соціальної генетики дозволяють виявити генотип соціально-економічного організму, що передається з покоління в покоління, відповідає за спадковість (спадкоємність) розвитку, визначає ступінь очищення та збагачення певних процесів, здійснює зміни та відбір у соціоекономічній динаміці. Це дозволяє адаптуватися до стійких змін у природному та соціальному середовищі, виробити механізм цілеспрямованого відбору необхідних та ефективних змін. Генотип суспільства періодично оновлюється, збагачується новими елементами, очищується від застарілих, які гальмують розвиток системи та її адаптацію до нових умов функціонування. Корисні зміни генотипу закріплюються в його структурі. Але в генотипі закріплюються також ті елементи, які не відповідають корисним якостям системи, але зберігаються тривалий час. Це зумовлено таким явищем, як «залежність від попереднього розви-

тку». Якщо в людському організмі рудименти попереднього розвитку можуть негативно впливати на розвиток організму і тому їх видаляють операційним шляхом (наприклад, апендикс), то в суспільному організмі складно позбавитися явищ та процесів, що набули стійкого характеру завдяки особливостям попереднього розвитку.

Суспільна генетика забезпечує побудову здорової конституції суспільного устрою, оскільки визначає внутрішні можливості розвитку суспільства, межі його пристосування до виникаючих змін. На основі генетичної схильності суспільний організм виробляє природну реакцію на прийняття або відторгнення тих чи інших генів інших суспільних організмів. Саме цим визначаються можливості трансплантації тих чи інших явищ, що беруться з інших соціальних організмів.

Нормальна, здорова генетика суспільства, з одного боку, передбачає цілісність, стійкість та збереження системи суспільних зв'язків, а з другого — забезпечує функціонування гнучких адаптаційних механізмів з метою сприяння нового та розвитку. Подібно до природних організмів у суспільстві спостерігаються різноманітні комбінації генів, утворення геномів, небажанні мутації. Прикладом останньої може бути виникнення бюрократії як мутації адміністративного апарату. В основі цієї мутації лежить складність вимірювання результатів діяльності бюрократії та визначення цінності їх праці, використання непрозорих технологій ухвалення ними рішень та можливості отримання адміністративної ренти. Прикладом мутації може стати викривлення діяльності держави, яка в нормальних ринкових умовах діє як «невидима рука», тобто уряд слідує узаконеним правилам, а бізнесові відносини захищаються судами. Але державні мутації можуть призвести до того, що держава стає «допомогаючою рукою» (наприклад, КНР, Південна Корея). У цьому разі уряд стоїть над законом і використовує свою владу для допомоги бізнесу, контракти якого захищаються державними чиновниками. Найбільш загрозливі мутації діяльності держави пов'язані із перетворенням держави на «грабіжну руку». В цьому випадку уряд не просто стоїть над законом, а й використовує свою владу для отримання ренти, а бізнесові взаємозв'язки захищаються корупційним механізмом. Такі мутації призводять до перетворення корупції на ракову пухлину суспільства.

Генетичні закономірності виявляються в усіх сферах соціального життя людей. Слід виокремлювати *технологічну генетику*, що відповідає за закономірності зміни технологічних укладів, засвоєння все більш ефективних ресурсів та використання прогресивно нових виробничих схем господарського життя. Саме технологічна генетика відповідає за можливості переходу від одного технологічного укладу до іншого, а також за можливості швидко або помірно здійснювати цей перехід. *Формаційна генетика* «передбачає еконо-

мічні зміни залежно від типів суспільно-політичної формації, яким притаманні особливі виробничі відносини та рівень розвитку виробничих сил» [3, с. 145]. *Соціальна генетика* зумовлює національні відмінності у сприйнятті тих чи інших цінностей, що виявляються у формах менталітету залежно від віднесення людей до певної нації, соціального прошарку, професійної групи, територіального товариства тощо.

З точки зору генетичних закономірностей виявляються певні особливості розвитку духовного відтворення в суспільстві. По-перше, існують суворо визначені пропорції ресурсів, що спрямовані у сферу науки, культури, освіти, ідеології, їх питома вага у ВВП. Порушення цих пропорцій, їх перебільшення або нестача негативно позначаються на ефективності функціонування всього суспільного відтворення. По-друге, спостерігаються цикли підвищення або зниження хвиль, підйоми та кризи в динаміці сфери духовного виробництва та її окремих елементів. Ці цикли певною мірою збігаються із циклічними коливаннями інших сфер суспільного відтворення. По-третє, генотип кожного елемента сфери духовного відтворення періодично очищується та модифікується, збагачується при переході від епохи до епохи. Зароджуються та видозмінюються наукові парадигми, художні стилі, освітні системи, змінюються цивілізаційні цінності, моральні норми, релігійні погляди [13, с. 194].

Якщо людина має здоровий вигляд, її часто запитують: у чому полягають секрети вашого здоров'я? Таке запитання можна поставити до визначення нормального суспільства. Такий підхід є «обґрунтованим унаслідок того, що йдеться, з одного боку, не про атрибутивні наочні, а швидше логічно конструйовані ознаки. А з другого — про ознаки, що розкривають внутрішній механізм функціонування та самовдосконалення ефективно розвинених суспільств» [14, с. 148].

Основний секрет нормального суспільства полягає в раціональних, ефективних та гармонійних механізмах розв'язання всієї сукупності суперечностей суспільства, що подібно до нормального функціонування людського організму, де все побудовано на знятті внутрішніх (фізіологічних) та зовнішніх (соціальних) суперечностей. Суперечності є необхідною, об'єктивною, нормальною умовою функціонування будь-якої системи. Ненормальним стають неправильні способи зняття існуючих суперечностей.

У сучасному суспільстві існує об'єктивна суперечність між *економічною фізіологією*, що породжує утилітаризм базисних потреб, ринковий егоїзм, господарську агресію, ворожу конкуренцію, всепоглинаючу грошову пристрасть, всезагальне прагнення до збагачення, та *соціальною чутливістю*, що відображає соціальне благородство, людський альтруїзм, високоморальну культуру. Ця суперечність породжує протистояння мотивів людської діяльності, які в кожному суспільстві вирішуються по-різному. Нормальне суспіль-

ство знаходить механізм гармонізації економічного та соціального. Так, американське суспільство вирішило цю суперечність шляхом включення економічного утилітаризму як важливої, але не єдиної форми в структуру свого духовного життя, прикладом чого можуть бути протестантська релігія та культивування цінності американської мрії. В мусульманських суспільствах релігійний фундаменталізм визначає економічні процеси в суспільстві (наприклад, заборона стягування відсотка за позичені кошти в банках). У багатьох суспільствах відбувається чітке інституційне розмежування між економічними орієнтирами та соціальними цінностями, що закріплюється в національній ідеології.

Важливе значення для нормального суспільства має розв'язання суперечностей між *індивідуальними* та *суспільними інтересами*. Завдяки синтезу приватних і суспільних, індивідуальних і групових, громадських і державних інтересів нормальне суспільство забезпечує свою цілісність, асоційованість і разом з цим життєву та виробничу свободу індивідів. В умовах становлення та утвердження ринку вільної конкуренції нормальним явищем господарського життя був раціональний егоїзм товаровиробника та споживача, що не призводило до суттєвих збоїв у загальному розвитку суспільства. Принцип егоїстичного індивідуалізму почав втрачати свій універсальний характер у міру зростання значення суспільних інтересів, які не завжди можна звести до індивідуальних. Як відомо, людина є суспільною істотою, соціальні зв'язки якої починають виявлятися із родини і закінчують свій вияв об'єднанням у національному і навіть глобальному просторі. В індивіді історично та генетично закладено суспільне начало. Виявляється це в наявності у нього не тільки індивідуальних, а й суспільних інтересів. Громадсько-трудова природа людини генерує в ньому суспільні інтереси, які усвідомлюються окремими особами залежно від їх схильності і можуть виявлятися в різноманітних формах.

Особистий, індивідуальний інтерес сам є соціально зумовленим і виражається у включенні людини у певний тип соціальної взаємодії, отриманні для себе максимальної користі та недопущенні загрозливої шкоди. В основі такого інтересу лежить потреба забезпечити самого себе необхідними умовами для життя шляхом власної праці, яка впливається в суспільний розподіл та кооперацію праці. Для нормальної життєдіяльності людини корисним є все те, що сприяє збереженню умов її високоякісного життя. Індивідуальні та суспільні інтереси кожної людини знаходяться у протистоянні і зіставленні, що не завжди може привести до їх узгодженості. Приватні інтереси індивідів реалізуються у процесі їх вільних взаємин на конкурентній основі, як в економіці, так і в соціальній сфері, наприклад, намагання людей забезпечити собі сприятливий соціальний статус або прийняти вигідне політичне рішення. Суспільні інтереси з'являються як безпосередньо на рівні вроджених інстинк-

тів (створення родини, об'єднання з метою захисту від зовнішньої загрози), придбаних моральних підвалин (повага до інших членів соціуму, прийняття їх інтересів), так і опосередковано — при створенні різних суспільних структур (колективів, прошарків, нації, держави), інтереси яких не завжди можуть збігатися з індивідуальними інтересами чи бажаннями. У кожного конкретного соціального угруповання (чи то родина чи держава) з'являються його власні інтереси, які за своїм походженням є продовженням суспільних інтересів індивідів, але формуються вже не самим індивідом, а певним соціумом і починають власне самостійне життя, що може призвести до суперечності з індивідуальним інтересом кожного окремого суб'єкта. Інститут, що виражає інтерес певного соціуму, неминуче стає відчуженою силою примусу, дотримання якого вимагає від конкретних людей (залежно від їх схильності та бажання їх виконання) певних вольових зусиль. Таке відчуження призводить до того, що кожен індивід не може самостійно реалізувати свої суспільні інтереси, а повинен делегувати їх забезпечення громадським структурам. Для цього розробляються спеціальні способи делегування, процедури доведення індивідуального інтересу до суспільного та можливість останнього не суперечить першому.

Історично найкращою процедурою визначення суспільної корисності поки що є демократичність прийняття та захисту спільних інтересів. У роботі Тимоті Беслі та Масаюкі Кудамтсу «Здоров'я та демократія» [15, с. 14] виявляється прямий зв'язок між розвитком демократії та соціальним здоров'ям нації (розвитком охорони здоров'я, тривалістю життя, забезпеченням продуктами харчування, чистою водою, рівнем освіти та якістю життя). Це зумовлено тим, що в демократичних країнах соціальна сфера є пріоритетною для домінантного класу порівняно з автократичними режимами, яка розглядається як диктатура багатих. Однією з особливостей демократичної моделі є процес політичного вибору, орієнтований на механізм відбору компетентних та чесних лідерів для здійснення керівництва у будь-якій сфері професійної діяльності.

Другим секретом нормального суспільства можна вважати механізм поєднання ієрархічної субординації та мережних зв'язків між людьми. Мережа є моделлю комунікації, що ґрунтується на існуванні великої кількості ролей, які виконуються кожною окремою людиною. Мережі в економіці утворюються через процеси господарської самоорганізації, у той час як ієрархія є системою суспільної влади, що через соціальну організацію ранжує сукупність цінностей та спрямовує їх на реалізацію основної цільової функції соціально-економічної системи і тим перетворює все різноманіття форм господарської самоорганізації на впорядковану цілісність. Якщо мережа стає головною формою суспільних зв'язків, то вертикальний устрій, формально не зникаючи, втрачає свою актуальність. Він залишається елементом соціального сере-

довища, на який суб'єкти не звертають уваги, тому що ресурси знаходяться за його межами. Для такої мережі є характерним рівний доступ до ресурсів за умови виконання певних вимог. Якщо хтось з учасників мережі спробує претендувати на більший обсяг ресурсів, посилаючись на свій ієрархічний статус, то йому можуть запропонувати або вийти з мережі в ієрархію, де ресурсів немає, або залишити свої претензії за межами мережі. Формою розв'язання суперечності між ієрархією і мережею стають інститути, які визначають можливості соціально-економічного вибору і раціоналізують міру необхідності та підвищують рівень свободи соціально-економічної діяльності. Мережа є образом найбільш гнучким порівняно із структурно упорядкованим способом взаємозв'язків між людьми. Саме вона необхідна для постійного самооновлення і самовідтворення гнучкої сучасної економіки.

Третім секретом нормального суспільства слід вважати наявність механізму розв'язання суперечності між залежністю кожного індивіда від зв'язків з іншими суб'єктами та свободою, що надає людям життєвих стимулів та надихає на самостійний саморозвиток.

Кожна людина у своєму розвитку проходить періоди особистої залежності від батьків (коли вони повністю зумовлюють можливості її життєдіяльності), речової залежності (коли самостійне рішення приймається завдяки наявності певної кількості грошей, речей) та самостійному і вільному вирішенню своєї долі. Подібні етапи проходить у своєму розвитку кожна цивілізація. Відносини особистої залежності існували в умовах природних виробничих сил, коли індивід мав змогу розвиватися лише в межах певного локального колективу, від якого він залежав. Особиста належність до певного соціального угруповання (общини, касти, стану, класу) передбачає місце людини не тільки у виробництві, а й у суспільстві, відображаючись у «стандартах» її буття: масштабах особистого багатства, розмірі доходів, джерел їх поповнення. Ці суспільні відносини особистої залежності закріплюються традиціями, нормами права, моралі, політичними настановами, відображаються у соціальній психології, освідчуються релігією. Промислова, науково-технічна революції створюють передумови для розвитку вільної індивідуальності, коли під впливом суспільного розподілу праці відбувається відокремлення індивіда і він уже не потребує тієї чи іншої природної колективності. Але в цей час відбувається процес уречевлення суспільних відносин, коли людина відчувається від власних суттєвих сил і залежить від речового світу. Реальна свобода особи з'являється тоді, коли людина стає самоціллю загальнолюдського розвитку і головним знаряддям прогресу. «Вибір мети, шляхи її досягнення, а також організація безпосереднього трудового процесу в постіндустріальному суспільстві стають не технологічним, а гуманітарним завданням» [11, с. 215–219].

Свобода людини реалізується перш за все в її *природних правах* (right), тобто невід'ємних від неї принципах і можливостях, що не залежать від суспільних відносин (бажань та потреб інших людей), у той час як *суспільне право* (law) означає об'єктивну волю, яка визначає ступінь свободи і рівності, що дозволяє реалізувати основну цінність суспільства — виживання та відтворення як окремої людини, так і суспільства в цілому. Право як основний регулятор спільних дій вимагає від окремих людей орієнтуватися на основний критерій — справедливість, яка віддзеркалює основні цінності суспільства, що забезпечують його самовиживання (самозбереження та відтворення). Справедливою стає будь-яка діяльність людини за умови, що вона співвідноситься з правом, а отже, не загрожує існуванню суспільства.

Четвертим секретом нормального суспільства є формування механізму підтримання в суспільстві рівня соціальної справедливості, адекватного досягнутому рівню багатства суспільства. Це завдання повністю реалізується тільки соціальною державою, яка виникає у зрілому та багатому суспільстві, для якого характерним стає перш за все «укорінення трудової моралі та громадянського інстинкту» [16, с. 150].

П'ятим секретом нормального суспільства є подолання суперечності між суспільною стагнацією та здатністю до модернізації. В суспільстві завжди існують інститути, що закріплюють стагнаційні тенденції, — небажання докласти зусиль для подолання ризику, блокування людської заповзятливості та ініціативності, стримування розвитку здібностей та талантів. Інститути стагнації стимулюють халтурні, халявні шляхи збагачення та самоствердження. Такі інститути блокують упровадження нового та сучасного типу господарювання. Інститути модернізації забезпечують механізм підстроювання до постійних змін природних та культурних умов господарювання, що завжди призводить до економічного успіху [16, с. 387].

До мегаінститутів модернізації відносять: парламент, раціональну бюрократію, незалежний суд, академічну та університетську науку, масове виробництво та його фінансові інститути (банківсько-біржову систему), незалежні засоби акумуляції та розповсюдження масової інформації. Особливість мегаінститутів полягає в тому, що вони функціонують на основі принципів, які виходять за межі безпосередніх потреб та орієнтуються на придбання суспільством нового якісного стану. Кожний з мегаінститутів виконує свою роль у модернізації суспільства. Наприклад, парламент спрямовує свою діяльність на прийняття законів, що збільшуватимуть продуктивність спільної життєдіяльності суспільства в цілому, а не на реалізацію потреб окремих громадян. Наука генерує новації, а не розв'язує поточні проблеми політичної влади. Раціональна бюрократія виступає як ефективний регулятор, що точно виконує встановлені правила соціальних взаємодій, порушення яких припиняє неза-

лежна судова влада [14, с. 149]. Важливою функцією інститутів модернізації є систематичне нарощування гуманістичних тенденцій (людської шляхетності) та таких цінностей, як чесність, професіоналізм, відповідальність, гідність, солідарність.

Завжди може виникнути запитання: які ж критерії визначають ступінь нормальності суспільства? Звичайно абсолютного визначення нормального суспільства не існує. Але подібно до термометра, який надає інформацію про стан людини, таку функцію виконують рейтинги, що визначають середньо-нормальний стан суспільства. Найбільш достовірним до визначення ступеня нормальності можна назвати «рейтинг свободи у світі», рейтинг глобальної конкурентоспроможності, рейтинг антикорупційності, індекси людського розвитку, соціальної справедливості та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фромм, Є. Здоровое общество [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=103037>.
2. Золотухин, В. Общество «нормальное» и «аномальное» / В. Золотухин, Е. Золотухина // Свободная мысль. — 1991. — № 5. — С. 42–51.
3. Голубев, А. Экономика как организм / А. Голубев // Вопр. экономики. — 2011. — № 2. — С. 140–151.
4. Бачинин, В. А. Три курса лекций студентам-юристам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://pidruchniki.ws/14040509/sotsiologiya/prestupnost_kak_normalnaya_funktsiya_obschestva_postklassicheskaya_model_dyurkgeyma#633.
5. Осипов, Г. В. Перспективы социокультурной динамики и партнерства цивилизаций / Г. В. Осипов, Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : ИНЭС, 2007. — 416 с.
6. Кузык, Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 576 с.
7. Лі, Куан Ю Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира — в первый! / Лі Куан Ю : пер. с англ. А. В. Боня. — М. : МГИМО-Университет, 2010. — 657 с.
8. Геєць, В. М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України / В. М. Геєць // Екон. теорія. — 2011. — № 3. — С. 7–19.
9. Федотова, В. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества / В. Федотова // Вопр. философии. — 2003. — № 3. — С. 33–42.
10. Рубинштейн, А. Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса / А. Я. Рубинштейн. — СПб. : Алетейя, 2008. — 560 с.
11. Кузык, Б. Н. Становление интегрального экономического строя: глобальная трансформация XXI века / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 2008. — 144 с.
12. Голубев, А. Экономика как организм / А. Голубев // Вопр. экономики. — 2011. — № 2. — С. 140–151.
13. Кузык, Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 576 с.

14. Кончили́н, Т. Л. Нормальное общество: что у него внутри? / Т. Л. Кончили́н // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. — 2005. — Т. 3. — С. 143–153.
15. Besley, T. Health and Democracy / T. Besley, M. Kudamatsu // American Economic Review. — 2006. — Vol. 96, No. 2. — P. 313–318.
16. Колодко, Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко; пер. с польс. — М. : Магистр, 2009. — 575 с.

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент

Національні інтереси взагалі й економічні зокрема формуються водночас із становленням державності. Цей процес є основою системи національної економічної безпеки і в умовах розбудови соціальної держави набуває особливої актуальності. Тому методологічно принциповим є визначення теоретичного аспекту національних економічних інтересів як об'єктивної економічної категорії, котра доповнюється системоутворюючою функцією національної ідеї.

Національні економічні інтереси розглядаються не просто як самостійний об'єкт аналізу, а як система, у якій взаємодіють інтереси всього суспільства, нації, держави, бізнесу, окремих громадян. Суперечності є глибинними економічними відносинами, тоді як загрози — поверховими виявами суперечностей, що діють в економічному житті у вигляді негативних чинників або явищ (системної сукупності чинників). У такому разі національні економічні інтереси слід розглядати, з одного боку, як поверхові вияви дії об'єктивних економічних законів в економічному житті, а з другого — як об'єктивну потребу усунення (пом'якшення) загроз економічній безпеці [1, с. 95].

Світовий досвід і практика економічних перетворень свідчать про те, що формування національних інтересів, серед яких економічний блок посідає головне місце, становить не тільки складний, багатофакторний, багатоетапний, а й безперервний процес. Тому не існує безпомилкових критеріїв істинності того чи іншого розуміння національного інтересу. Концепція національних економічних інтересів потребує постійного уточнення та коригування, оскільки і самі інтереси модифікуються разом із зміною внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку економіки.

У суперечливій системі національних економічних інтересів останні завжди відрізняються не тільки за їх носіями (суспільні, групові, особисті), а й

за характером вираження і сприйманням. Відомо, що сам діючий суб'єкт і спостерігачі, які коментують його дії, дотримуються переважно несхожих думок стосовно інтересів, що спрямовують його вчинки. Поява декількох видів інтересів пов'язана з такими чинниками, як прихованість самого діяча та суб'єктивність поглядів, притаманна не тільки йому самому, а й спостерігачам. Звідси можна виділити принаймні чотири види національних економічних інтересів:

- інтереси, якими керується сам суб'єкт і які свідомо чи несвідомо спрямовують його вчинки; їх можна назвати мотиваційними інтересами;
- інтереси, які суб'єкт публічно висуває як мотив своїх вчинків і які можуть не збігатися з мотиваційними, якщо він, наприклад, бажає ввести аудиторію в оману;
- інтереси, під якими можна розуміти фактичні інтереси в тому вигляді, в якому вони виявлені та зафіксовані спостерігачами;
- інтереси, які, на думку спостерігачів, найкращим чином відповідають потребам суб'єкта (наприклад, державі); їх можна назвати приписними інтересами. Спостерігачі формулюють їх у формі певного припису, якщо, на їх розсуд, суб'єкт (представник суб'єкта) помилково або навмисно обрав чи збирається обрати якісь інші, «неправильні» інтереси, які менш прийнятні для нього або для групи, що представляють спостерігачі.

Що стосується поділу інтересів на об'єктивні та суб'єктивні, то, на наш погляд, об'єктивний, істинний, «справжній» інтерес може існувати лише ідеально. Його у принципі неможливо висловити, оскільки він при цьому відразу ж стає думкою того, хто його висловлює і автоматично підпадає під категорію приписних інтересів. Наявність множинності інтересів спонукає деяких учених ставити питання про неможливість раціонального визначення інтересів, їх суб'єктивність і навіть відсутність будь-якого об'єктивного національного інтересу [2, с. 108–109]. Таким чином, національний економічний інтерес має об'єктивну основу й суб'єктивний вираз.

Національний інтерес як результат деякого соціального консенсусу включає все загальне в інтересах громадян цієї країни стосовно громадян інших країн. Згідно з принципами побудови сучасної системи міжнародних відносин офіційним виразником національних інтересів виступає держава. Прийнято вважати, що в політичній системі держава втілює в собі загальні інтереси нації, а громадянське суспільство — приватні інтереси [3, с. 23, 26, 38]. Аналогічно в економічній системі інститут держави можна розглядати як виразник національних економічних інтересів, а інститут ринку — як сферу діяльності носіїв індивідуальних та групових інтересів.

Така позиція здається в цілому ймовірною, однак при цьому необхідне певне уточнення щодо терміна «соціальний консенсус». Якщо під ним розу-

міти досягнення якоїсь «справедливої» суспільної злагоди в результаті переговорів, учасники яких рівні за ступенем інформованості, досвіду проведення переговорів, стартових силових позицій та іншими параметрами, які визначають їх можливість досягти результату на свою користь, тоді цей термін ідеалізує реальну ситуацію. На наш погляд, більш реалістичною видається точка зору, згідно з якою «соціальний консенсус» розуміється як результат досить жорстокої і далекої від «справедливої» боротьби носіїв конкуруючих інтересів за отримання права на вираження «національного» інтересу [3, с. 120].

Процес виділення загального із численних конкретних фізичних та юридичних осіб здійснюється частково через формалізовані процедури, частково стихійно, і відбувається зовсім не ідеальним чином. Аби переконатися в можливості численних ексцесів та викривлень, досить подивитися на основних носіїв інтересів і оцінити їх здатність донести свої інтереси до державних органів, які формують концепцію національних економічних інтересів.

Найбільш віддаленими від політичних органів держави є пересічні громадяни, які не належать до жодних політичних або економічних об'єднань. Їх можливість суттєво зростають при об'єднанні в різні союзи, спілки, товариства, які переслідують мету захистити саме загальні інтереси цих громадян (союзи споживачів, підприємців, найманців тощо). Особливо значні можливості у лідерів партій, які перемогли на виборах і опинилися біля керма політичної влади. При цьому групи осіб за наявності відповідних засобів можуть якоюсь мірою гарантувати входження їх інтересів у національні економічні інтереси шляхом надання підтримки різним конкуруючим між собою партіям. Нарешті, надзвичайно великий вплив на формування національних економічних інтересів здійснює державний апарат, працівники якого безпосередньо беруть участь якщо не в самому процесі державного управління, то принаймні в його організації.

Групові інтереси населення (а їх можна поділити за різними ознаками: територіальною, етнічною, конфесіональною, галузевою, за належністю до різних чинників виробництва — капіталу або робочої сили) можуть вступати в суперечність один з одним. Наприклад, обмеження імпорту тканин в інтересах їх вітчизняних виробників суперечить інтересам їх споживачів і негативно позначається на експорті ткацького обладнання, спричиняючи обмеження інтересів виробників останнього.

Разом з тим інтереси різних груп не тільки вступають у взаємні суперечності, а й взаємопроникають. Тому навіть якщо уявити, що уряд беззаперечно виконує вказівки якоїсь групи населення, він не в змозі тим самим не реалізувати будь-які інтереси інших груп (інше питання — якою мірою). Існують загальні інтереси для всіх груп. Такі інтереси можна було б назвати загальнонаціональними та об'єктивними, на відміну від тих національних інтересів,

що висловлюються суб'єктивно, під ім'ям яких, як правило, виступають групові інтереси. Але проблема, як уже зазначалося, в тому, що принципово неможливо точно сформулювати об'єктивний інтерес: будь-яке формулювання є суб'єктивним, оскільки воно втілює думку спостерігача. Ця суперечність не може бути вирішена абсолютно, зате вона постійно вирішується відносно, частково — в перебігу зіткнення думок та групових інтересів, підживлюючи цю боротьбу.

Наприклад, усіх представників приватного бізнесу, незалежно від національного походження, поєднує ідея обмеження державного втручання у приватний сектор, а роз'єднує — завдання орієнтації регулюючої діяльності держави на користь кожної окремої групи. Порівняно з іншими категоріями населення ділові круги відрізняються найменшою стабільністю своїх політичних пристрастей. Ця притаманна їм рухомість, яка випливає з динамізму економічного життя, разом з вагою тих ресурсів, що їм підконтрольні, робить їх найсуттєвішим чинником у процесі формування та зміни економічного курсу країни.

Перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських відносин на основі взаємної вигоди знімає, на думку Дж. Стігліца, низку обмежень у державній політиці, у тому числі щодо запровадження протекціоністських заходів. З другого боку, у разі збереження фрагментарності суспільства держава може опинитися під впливом групових інтересів, що, зрештою, при нехтуванні інтересами інших груп може мати деструктивні наслідки. Посилення дієвості уряду, який перебуває під впливом корпоративних інтересів окремих економічних груп, може спричинити загострення конфлікту прагнень та викривлення легальних процедур в економічній сфері [4, с. 1–3].

Історичний досвід свідчить про те, що приватний бізнес, підприємці та громадяни стають тим більше зацікавленими у зміцненні держави (крім диктаторських та тоталітарних режимів) і захисті її інтересів, чим ефективніше розвивається економіка країни, чим впевненіше держава створює оптимальні умови для реалізації приватних інтересів, стабільності. В соціальній ринковій економіці держава не тільки гарантує суспільству дотримання принципів свободи підприємництва, свободи конкуренції та особистої свободи в національних рамках, вона є водночас і надійною опорою у світовій інтеграції.

Визначення загальнонаціональних пріоритетів та їх подальша реалізація в соціальній державі незалежно від політичного устрою можуть здійснюватися лише таким інститутом, як держава. Саме вона спроможна забезпечити механізм реалізації і захисту стратегічних інтересів розвитку національної економіки як цілісного утворення. Отже, національний економічний інтерес має бути основним в організації господарської діяльності. Причому його ре-

алізація водночас є не тільки базисом, а й засобом досягнення економічних інтересів нижчих рівнів, у тому числі особистого, та їх економічної консолідації.

Науковці зазначають неприпустимість у соціальній державі домінування державного патерналізму та підміни національного економічного інтересу державним. Національні економічні інтереси є більш містким поняттям, оскільки до його складу входять не тільки поточні, а й стратегічні інтереси підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на світовому ринку, зміцнення економічної безпеки країни, формування принципово нової інноваційної моделі розвитку та побудови постіндустріального суспільства [1, с. 106].

Для створення цілісної системи національних економічних інтересів та її ефективного функціонування насамперед необхідно:

- згуртувати суспільство навколо єдиної національної ідеї;
- створити відповідну нормативну базу для ефективного реалізації національних економічних інтересів;
- проводити регулярний моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних національних економічних інтересів;
- забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гарантійне поєднання.

Ключовою умовою ефективного захисту інтересів особи, суспільства й держави є консолідація українського суспільства, територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного, демократичного розвитку єдиної України.

Особливе значення мають життєво важливі економічні інтереси як сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування та можливість прогресивного розвитку людини, суспільства, держави.

Нагальним завданням державної політики в умовах розбудови соціальної держави слід визначити реалізацію таких життєво важливих національних інтересів України:

- утвердження конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного розвитку людини, реалізація її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації;
- захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

- гарантування безпечних умов життєдіяльності, захисту і відновлення навколишнього природного середовища;
- збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на основі засад етнокультурної різноманітності.

Визначення й реалізація національних економічних інтересів мають першочергове значення для створення системи економічної безпеки, що є складовою цілісної системи національної безпеки України. У свою чергу відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» національна безпека України передбачає гарантований стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. За умов реалізації механізму національної безпеки забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Таким чином, головними об'єктами національної безпеки є людина і громадянин, суспільство і держава. Невід'ємною ознакою статусу людини і громадянина у правовій, демократичній державі є наявність конституційних прав і свобод, які виступають головною складовою об'єкта національної безпеки — людини. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина в Україні є найвищою соціальною цінністю. І Україна як соціальна, правова та демократична держава визначає своїм обов'язком утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, закріплює низку прав і свобод, що регламентують різні сфери суспільного життя. Кожна з них відіграє важливу роль у житті будь-якої людини. Всі сфери тісно пов'язані між собою, оскільки характеризують життя кожної людини, а права і свободи визначають можливості та межі можливої поведінки людини і громадянина у відповідній сфері. Так, особиста сфера життя людини передбачає існування самої людини як індивіда, духовна — характеризує «внутрішній світ» особи, політична — можливість людини, а саме громадянина, брати участь безпосередньо чи опосередковано в управлінні державою, а економічна — можливість людини бути суб'єктом економіки.

Отже, одним із складових елементів об'єкта національної безпеки України можна визначити не тільки сукупність визначених, закріплених та гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина, а й кожен окрему групу прав і свобод.

Центральне місце посідають економічні права людини і громадянина як певні можливості, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних і духовних благ [5, с. 167]. На думку вчених, система економічних прав людини і громадянина має такі головні елементи: право на працю, право на

страйк, право на відпочинок, право приватної власності та право на підприємницьку діяльність [6, с. 315].

Право на працю визначається відповідно до ст. 43 Конституції України як гарантована державою можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Конституційно право на працю в Україні передбачає, що людина може самостійно вирішувати: працювати чи ні, а також заборону використання примусової праці. Свобода у виборі професії та роду діяльності передбачає можливість особи самостійно обирати спеціальність, сферу діяльності, за якою хотіла б працювати. Науковці звертають увагу на те, що в Конституції України розмежовується право на працю людини і громадянина, оскільки згідно з ч. 2 ст. 43 Конституції держава створює умови для повного здійснення *громадянами* права на працю і гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Слід зазначити, що п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права встановлює зазначені обов'язки держави як обов'язкові дії з боку держави для реалізації права на працю кожній *людині*. Таким чином, існуюча в Конституції України редакція статті щодо права на працю звужує можливості людини у повноцінному використанні наданого їй права.

Право на страйк належить лише тим, хто працює, і передбачає можливість працівників у разі порушення законодавства у сфері оплати праці, умов та безпеки праці шляхом тимчасового та добровільного припинення роботи спробувати вирішити спір, що має місце на підприємстві, в установі, організації (ст. 44 Конституції України). Ніхто не може бути примушений до участі у страйку. При реалізації права на страйк всі його суб'єкти обов'язково мають враховувати як питання національної безпеки, так і права і свободи людей.

Право на відпочинок, як і страйк, також належить тим, хто працює (ст. 45 Конституції України). Під відпочинком розуміються дні щотижневого відпочинку, відпочинок у святкові та вихідні дні, а також оплачувана щорічна відпустка. Людина та її здоров'я в Україні визнані найвищою соціальною цінністю і задля отримання цього положення реалізація права на відпочинок забезпечується також встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час тощо.

Право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, гарантується кожному ст. 42 Конституції України. Підприємництвом (комерційною господарською діяльністю) визнається систематична, на власний ризик, самостійна ініціативна діяльність суб'єкта підприємництва з виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [7, с. 42]. Під суб'єктом підприємництва розуміються фізичні та юридичні особи, що зареєстровані в порядку, встановленому законодавством, як господарюючі суб'єкти.

Свобода підприємництва полягає у вільному виборі суб'єктом підприємства сфери та роду діяльності з урахуванням вимог чинного законодавства, а також невтручання інших суб'єктів та органів державної влади, зокрема, у процес здійснення комерційної діяльності суб'єктом підприємства.

Право приватної власності — це можливість людини володіти, користуватися та розпоряджатися належним їй майном, матеріальними благами та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Економічні права і свободи людини і громадянина як один з основних об'єктів національної безпеки України передбачають необхідність проведення скорегованих методологічних і правозастосовних дій з боку суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Можливість людини і громадянина використовувати безперешкодно свої економічні права і свободи відображає ступінь розвитку та стабільності економіки України, економічної безпеки.

Проте протягом останніх років посилюються небезпечні для прав людини тенденції: порушення Конституції і переважання мотивів політичної доцільності над принципами права; посилення інформаційної закритості та непрозорості дій влади, за якими завжди приховується корупція; зневага до судової влади й інституту правосуддя взагалі з наростаючою дискредитацією; намагання політичних сил використовувати судову владу у своїх інтересах, включення її в політичну боротьбу, що призвело до серйозного послаблення судової влади; намагання політичних сил використати правоохоронні органи для боротьби зі своїми опонентами, що має наслідком політизацію правоохоронних органів; зменшення загального рівня політичної й економічної свободи; подальше погіршення соціально-економічного становища більшості українців унаслідок економічної кризи і неспроможності органів влади та органів місцевого самоврядування належним чином виконувати свої обов'язки; значне збільшення різниці стосовно рівня життя між бідними та багатими.

За даними Державної служби статистики, середньостатистичний дохід українця у квітні 2011 р. складав 1528 грн (близько 200 дол. США). Середньомісячна зарплата в Україні у перерахунку на долари — близько 260–270 дол. Середня пенсія — 100 дол. (пенсіонери становлять 30 % населення). Багатих громадян з доходом від декількох мільйонів до кількох мільярдів доларів у нас 0,5–0,7 % від загальної кількості населення, або 230–320 тис. чол. За межею бідності живуть приблизно 14–15 млн громадян, з них 11,5 млн — пенсіонери, 2 млн — безробітні (кожен десятий працездатний). Розрив між верхнім і нижнім децилями (коли береться по 10 % тих громадян, чий дохід найвищий і найнижчий відповідно) сьогодні складає 17 разів (у 2000 р. він складав 13 разів, у 2001 р. — 23 рази, у 2007 р. — 11 разів, у 2008 р. — 12 разів, у 2009 р. — 13 разів) [8].

Таким чином, порушення економічних прав і свобод людини і громадянина, по-перше, гальмують розвиток України як правової, соціальної та демократичної держави; по-друге, безпосередньо позначаються на економічній ситуації в країні, погіршуючи її; по-третє, зумовлюють неспроможність держави у проведенні дій щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини; по-четверте, виступають загрозою національній безпеці України.

Для протидії загрозам національній безпеці у сфері людського розвитку, підвищення якості життя, забезпечення економічних і політичних прав і свобод людини і громадянина провідні вітчизняні науковці аргументовано доводять необхідність пріоритетних зусиль щодо вдосконалення законодавства. Насамперед йдеться про політико-інституціональне дооформлення державності [9, с. 6]. Всі сучасні реформи зводяться по суті до розвитку адміністративно-бюрократичної системи реалізації політичних рішень і силового примусу до виконання законів. Конституційні зміни переважно спрямовані на постійний перегляд політичного режиму, але не торкаються трансформації пострадянської державності і сутності відносин між державою і громадянами.

За таких умов сама Конституція набуває нечітких, аморфних, неконкретних форм, зокрема відносно правового обмеження втручання держави в громадське і приватне життя, оформлення системи відповідальності влади, механізму реалізації законодавчих актів, надання правових гарантій приватній власності, запобігання монополізації будь-яких груп впливу чи політичних партій. Внаслідок цього політико-правова модель української державності досі перебуває у сфері радянського розуміння конституціоналізму. Тому нагальним завданням, на думку вчених, має бути реальне відмежування сучасного національного правового надбання від пострадянської державності. Це буде першим кроком до втілення новітнього політико-правового бачення держави, у якій не тільки формально присутні конституція, закони, підзаконні акти і задекларовано поділ влади на судову, законодавчу і виконавчу.

Сучасна правова держава — це перш за все такий політико-правовий режим функціонування суспільства, де держава у сукупності своїх складових і механізмів виступає середовищем, засобом та гарантом захисту прав людини і громадянина.

На жаль, сучасний вітчизняний конституціоналізм не спрямований поки що ні на демократію як суверенітет народу, ні на відтворення свободи, і відповідно налагодження ефективної діяльності політичних інститутів, здатних забезпечити функціонування демократії як нормативно-правової системи. Українська держава має у своєму активі лише так звані класичні свободи: свободи слова, віросповідання та зборів, але й вони останнім часом поставлені під сумнів. Натомість держава не має стабільних правових, політичних,

інституційних механізмів прискорення демократії і непорушності принципу свободи.

Це яскраво виявляється в правовому послабленні всіх політичних інститутів, за винятком інституту президента, що стало можливим через порушення і розпорошення системи стримувань і противаг. Усталені політичні інститути поступово втрачають власні конституючі ролі і перетворюються дедалі на фасадну декорацію політичного ринку. На зміну ж їм приходять субінститути, які штучно «прив'язуються» до президента як до символічного володаря політичних акцій. Саме на такі інститути накладаються основні завдання щодо розроблення практичних політичних і економічних рішень, а також неформального контролю за «традиційними» інститутами. Наприклад, такі державні утворення, як Національний антикорупційний комітет, Комітет з економічних реформ, Рада регіонів, Громадська гуманітарна рада, Конституційна асамблея, незважаючи на їх дорадчо-консультаційний статус, все більше отримують право політичної і навіть квазізаконодавчої ініціативи. Фактично це означає, що система виконавчої влади концентрується не навколо конституційно визначених органів — Кабінету Міністрів і місцевих державних адміністрацій, а навколо так званих субінститутів, яким і передаються владні повноваження.

Відчуває на собі зміну політико-правової і конституційної ролі й парламент України. Верховна рада поступово втрачає представницький статус. Заново перетворюється вся політична система, яка де-факто припиняє бути політичною:

- по-перше, втрачається легітимність інститутів, що були сформовані на коаліційній основі, але змушені працювати в рамках іншої — адміністративної;
- по-друге, демократичні інститути припиняють функціонувати в нормальному конституційному режимі, а тому діють через пряме президентське правління або за допомогою неінституційних механізмів. Вертикаль влади поступово стає конституюючим елементом політичного режиму;

- по-третє, партії втрачають функції політичного представництва, що провокує посилення класичних олігархічних впливів. Але якщо в умовах парламентсько-президентського устрою олігархічні клани частково трансформуються в партії з відносною ідеологічною, соціальною електоральною базою, то після зміни до Конституції у 2010 р. потреба в політичних партіях нівелюється. Центр влади зміщується з парламентської до президентсько-адміністративної площини, у рамках якої і відбувається конкурентна боротьба.

Підміна класичних політичних інститутів субінститутами означає разом з тим відчутну слабкість права і основного закону. Саме нівелювання конституційних приписів через прийняття ординарних законів веде до ерозії базових засад конституціювання держави і розмивання всієї системи права. Громадян-

ське суспільство не може бути побудовано, якщо воно не спирається на принципи правової держави і верховенства Конституції, політичного плюралізму, конкурентну економіку, демократію.

Таким чином, пріоритетними напрямками у процесі здійснення державної політики з питань національної безпеки для безперешкодного використання людиною і громадянином економічних прав і свобод мають бути:

- зміцнення демократичного конституційного ладу та верховенства права;
- нова якість державної влади, ефективно та збалансоване функціонування її гілок і органів, спрямування їх діяльності на дієвий захист прав та інтересів людини і громадянина, зміцнення держави;
- неухильне додержання принципу незалежності та об'єктивності суду, права громадян на справедливий судовий захист їх законних прав та інтересів;
- підвищення життєвого рівня населення.

У Конституції України зазначено, що національна економіка розвивається на основі соціально-орієнтованої моделі. Це означає, що головним завданням на шляху соціально-економічного прогресу в соціальній державі має стати забезпечення передумов реалізації прав і свобод громадян, утвердження середнього класу, подолання бідності, забезпечення людського розвитку взагалі.

Згідно з концепцією людського розвитку ООН під ним розуміють [10, с. 28]:

1) мету і критерій суспільства: виробництво існує задля розвитку людей, а не навпаки;

2) процес зростання людських можливостей та розширення людського вибору. За жодних темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини:

– прожити максимально довге і здорове життя, коли індивідуальний потенціал здоров'я виступає головним пріоритетом природним шляхом і його доповнюють тривалістю життя;

– набути не тільки всебічні, а й актуальні знання, необхідні для активної і бажаної діяльності, що підвищує значення інтелектуальних і професійних можливостей;

– мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя у межах людських доходів і споживання.

Тільки на такій сукупній основі виникають політичні й соціальні свободи, включаючи всі форми пересування в просторі, визначення вибору місця проживання, створення сім'ї, максимальної реалізації творчої діяльності, гарантії захисту людських прав і всебічної поваги оточуючих, що забезпечується системою соціальних відносин [11, с. 12];

3) досягнутий рівень добробуту: останній є результатом того, як людина розпоряджалася своїми знаннями, досвідом, власністю, здоров'ям, природними багатствами тощо: примножила, перетворила на конкурентний товар чи ефективно використала [12, с. 19–20].

Очевидно, що економічна політика соціальної держави орієнтована на людський розвиток, не може бути зведена до звичних, традиційних моделей ринкової економіки, рекомендацій міжнародних фінансових організацій щодо макроекономічної стабілізації тощо. Рухомість соціальної структури, фінансових ринків, технологічні зміни свідчать про те, що економічний розвиток має явно нелінійний характер, тобто багато в чому може спричинити невідзначеність і явну нерівновагу. Відповідно намагання робити ставку на економічну стабілізацію, які ми сьогодні спостерігаємо, цілком не адекватні наявному процесу [13, с. 6].

Провідні вчені-економісти зазначають, що в сучасних умовах єдиним правильним шляхом забезпечення людського розвитку є модернізація економіки і суспільства на ліберально-демократичних засадах [14–16]. Лібералізація і модернізація завжди є пов'язаними завданнями, але ця пов'язаність може реалізуватися в різних формах — у формі закономірної послідовності зміни визначальних процесів і формі їх постійного поєднання [13, с. 23]. Тому важливо визначитися, на які саме ліберальні ідеї спиратися і яким чином їх використовувати.

У період існування двох систем — капіталізму з його ліберальними принципами і соціалізму з плановою економікою точилася боротьба ідей. І лібералізм, і державне управління плановою економікою взаємно збагачували одне одного ідеями. Безперервно велися полеміка, ідеологічна війна. Лібералізм гартував свої ідеї у цій полеміці, дискусії із соціалізмом. Після зникнення соціалізму як системи із світової арени настала ейфорія ліберальних ідей, і пострадянські країни потрапили під її вплив. Але коли немає опонента, коли немає дискусій, коли немає порівняння двох глобальних підходів до розвитку, при монополії неодмінно виникають перекося. Так, сучасна світова криза показала, що і ліберальний підхід у застосуванні в реальному житті несе низку істотних загроз для економічного і людського розвитку [13, с. 14].

Але зазначений факт зовсім не означає, що можна відмовитися від лібералізму. Він живе в кожній людині, в кожному суспільстві. Ліберальні ідеї завжди були і будуть потужними. Проблема полягає у знаходженні і застосуванні необхідних інститутів суспільного механізму, які б регулювали ці ліберальні пристрасті.

І тут доречно згадати, що ще класики англійської політичної економії звертали увагу на те, що у виробництві діють залізні виробничі закони, а у сфері розподілу — моральні. Іншими словами, лібералізм має дві сторони — економічний лібералізм і моральний лібералізм [13, с. 15]. На жаль, економічний лібералізм набув в Україні форми неолібералізму в найгіршому вигляді, а форма морально-етичного лібералізму як ліва демократична ідея — практично не розроблена і теоретично не узагальнена, не збагачена практикою.

Концепція неолібералізму в різних його формах, у тому числі у вигляді монетаризму, відіграла істотну роль у витісненні реального сектору економіки, зростанні фіктивного, спекулятивного капіталу, який перетворює гроші та цінні папери на особливі швидкозростаючі фінансові операції, мета яких полягає в одержанні не базового активу, а прибутку від зміни ціни.

Аналізуючи проблеми модернізації як запоруки людського розвитку, Ю. Пахомов зазначає, що вирішення завдань модернізації залежить не тільки від піднесення економіки, розв'язання традиційних соціальних проблем, а й від виведення етносу із стану депресії і безвір'я.

Така позиція є цілком слушною і базується на теорії економічних інтересів. Як відомо, зміст і характер економічних інтересів громадян формуються під впливом маси чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх, як економічних, так і позаекономічних. І цей зміст і характер економічних інтересів громадян лежать в основі ментальної матриці нації, населення країни. А це означає, що формування економічних інтересів залежить також і від культури (загальної й економічної), і від моралі, і від суспільної свідомості.

На всі ці компоненти економічних інтересів прямо впливає сучасна реальність. Так, Україна сьогодні — «малодемократична» країна з малорозвиненою економікою і корумпованою демократією. Вона посідає 100-те місце у світі за ВВП на душу населення і 34-те — за обсягом ВВП. За простотою ведення бізнесу у нас 145-те місце серед 183 країн світу. Навіть порівняно з 2010 р. погіршився рейтинг за такими показниками, як реєстрація власності (–4), отримання кредиту (–2), захист інтересів інвесторів (–1). Заробітна плата в рази нижче європейської. Навіть у досить сприятливому для України 2007 р. середня зарплата в Угорщині була вищою за українську (195 євро на місяць) у 3,8 разу, в Естонії — у 3,6, в Литві й Латвії — відповідно в 2,7 і в 2,9, в Росії — у 2,2, в Польщі — удвічі. А очікувана тривалість життя впала нижче показників 70-х років ХХ ст., як зазначено у 21-му докладі Програми розвитку ООН: сьогодні країна посідає 154 місце із 163 за індексом сприймання корупції і 76 місце серед 187 країн за узагальненим індексом людського розвитку [17, с. 8]. Громадяни України не винні у такому становищі, але воно їх принижує та деморалізує. При цьому активно формується комплекс меншовартості, який закладається у свідомості і впливає на економічне мислення. І не тільки на економічне мислення, а й на стан духовного життя. У свою чергу негативний стан духовної сфери не сприяє розкріпаченню творчих можливостей, адже влада не створює належних правових і економічних умов для розвитку легального бізнесу, діє переважно адміністративними методами. А насильницькі заходи, крім всього іншого, в силу особливостей нашої ментальності порушують не стільки протидію, скільки апатію та безініціативність, тоді як основний стимул кожної творчості — це невдоволення існуючим. Але

тут вже йдеться не тільки про гальмування творчості. Апатія, як відомо, є найбільшою загрозою для свободи і відповідно для економічної безпеки. Виникає парадокс: владу влаштовує загальна апатичність людей, влада створює умови для її відтворення і тим самим — загрози для економічної безпеки і людини, і держави.

За таких умов спостерігається, по-перше, зростання терпимості суспільства; по-друге, підвищення його гнучкості, але разом і з тим, і з іншим втрачаються стимули до прогресу, до еволюції взагалі. Терпимість призводить до консервації відносин, незмінності існуючої суспільної структури, а це перешкоджає розвитку суспільства, просуванню вперед. У нас немає змагальності програм різних груп населення і як результат знижується якість суб'єктності, коли людина не бере на себе відповідальності за себе, за своє оточення, за свою державу. Іноді складається враження, що люди готові відстоювати тільки одне — лише б їм не довелося змінювати звичайні способи існування.

З другого боку, нерозвиненість політичних і економічних інститутів, а також механізмів примусу до їх дотримання (законів, нормативних документів і т. п.) має своїм наслідком деінституціоналізацію влади і втрату соціального контролю над розподілом економічної влади в суспільстві. Сьогодні владна позиція визначається не формальним економічним чи правовим статусом агента (власник, менеджер, посадовець), а його доступом до нелегітимних, з позицій економічного порядку, джерел влади — ресурсів насильства (кримінальної влади), корумпованої державної влади, шахрайства тощо.

Таким чином, формуються стійкі соціально-економічні детермінанти девіантної поведінки населення, які продукують тінізацію економічного мислення, для якого основними рисами є: ігнорування чинних законів, що регулюють економіку; постійне створення і відтворення тіньових схем виробництва й обміну, а також присутність корупційних відносин.

Якщо система державного управління через свою нерозвиненість або деструктивну ускладненість не здатна забезпечити ефективну впорядковану взаємодію суб'єктів економіки, то останні рано чи пізно формують власну локальну квазісоціальну підсистему правил і норм, яка надає їм об'єктивній взаємозалежності форму купівлі-продажу державних повноважень. А стійкий характер економічних інтересів учасників корупційних дій також здійснює зворотний вплив на легальну систему: її недосконалість консервується або навіть набуває рис безвиходу.

Також потрібно зазначити, що лібералізм як економічний принцип є однією з історичних форм більш загального явища — економічної свободи. Сама по собі вона може бути охарактеризована як історично сформований і водночас такий, що розвивається, спосіб функціонування суб'єктів економіки [16, с. 4].

Економічна свобода у більш широкому значенні — це форми і варіанти економічної поведінки підприємств, сім'ї, окремих громадян щодо обрання сфери застосування своїх здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних і духовних благ.

Основою економічної свободи є [4, с. 33]:

- плюралізм форм власності, зокрема існування приватної, колективної, державної, інтегрованої власності та їх різновидів;
- наявність політичної свободи;
- досконале законодавство, зорієнтоване на права людини;
- економічний прогрес;
- відсутність значної кількості безробітних.

Якщо йдеться про економічну свободу окремих суб'єктів господарювання, то вона повинна враховувати інтереси інших суб'єктів, а також поєднуватися з економічною відповідальністю. Інтереси інших економічних суб'єктів урахуються значною мірою внаслідок сприйняття взаємовигідних рішень, дотримання взаємних зобов'язань, ухвалення нових та вдосконалення існуючих законодавчих норм тощо. В економічних системах розвинених країн світу економічна свобода поступово переростає в розуміння свободи лише як пізної та усвідомленої необхідності у формі декількох альтернатив [18, с. 46–47].

Великого значення при розбудові економіки соціальної держави набуває свобода вибору. Вона виявляється передусім у двох аспектах:

- по-перше, вибір кожною країною власної моделі соціально-економічного розвитку, а отже, типу економічної системи і соціальних відносин;
- по-друге, форма вияву економічної свободи, що передбачає здатність власників різних видів ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних та ін.) використовувати їх на власний розсуд у рамках існуючого законодавства, а власників робочої сили — здійснювати будь-який вид трудової діяльності, що відповідає їх можливостям, здібностям, інтересам, а також свободі вільного пересування з метою пошуку кращого місця роботи.

У виникненні та розвитку феномена економічної свободи значну роль відіграє держава як інститут, що історично склався і втілює в собі цінності основи соціуму. Причому розвиток і зміцнення конкретних інститутів саме такої держави зовсім не обов'язково є альтернативами економічній свободі. Навпаки, економічна свобода є передумовою для позитивного зняття споконвічної невизначеності господарських рішень. Жодна економіка не може існувати без невизначеності на ринку. На позитивному сприйнятті цієї невизначеності, як показала історія, побудовано ринкову систему, на негативному — адміністративно-командну.

З другого боку, економічна свобода є умовою ефективного функціонування інститутів держави. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, які

вільні у виборі і водночас визнають авторитет суспільства і держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності [16, с. 8].

Крім того, інституційні основи економічної свободи створюють середовище і стимули для інноваційного розвитку. Вони забезпечують, по-перше, зняття невизначеності базових умов життєдіяльності, захищаючи суб'єктів і даючи їм санкціонований державою доступ до суспільних ресурсів; по-друге, відносно вищий інституційний статус для успішних новаторів. Така економіка не відторгає інновації, а шукає їх і включає до відтворювальних циклів як найважливішу умову функціонування сучасних ринків.

З економічною свободою тісно пов'язана економічна демократія, яка означає реальну можливість і право реалізовувати задекларовані і фактичні економічні права індивіда. Економічна демократія є водночас теорією, практикою і наслідком втілення демократії в економічні відносини. Вона виступає як демократизація всього господарського механізму суспільства.

На сучасному етапі ідеї демократії розвиваються як на мікрорівні через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами — приватними, колективними, державними, вільне підприємництво, забезпечення реалізації принципів добросовісної конкуренції тощо, так і на макрорівні — у масштабах національної економіки з урахуваннями рівня її розвитку.

На рівні національної економіки розвиток економічної демократії передбачає:

- наявність органів соціального партнерства або економічного самоврядування;
- процес залучення профспілок до співволодіння підприємством через збільшення частки участі (фондів) у прибутках підприємств;
- контроль виробничих рад за значною сферою господарської діяльності (зайнятість, соціальна політика, гуманізація праці тощо).

Діяльність держави повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для розвитку демократії національної економіки, саме тому за нею залишаються такі функції, як:

- визначення стратегії суспільного розвитку;
- розв'язання загальнонаціональних проблем;
- визначення пріоритетних напрямів в економіці;
- забезпечення кредитів та інвестицій;
- розвиток системи навчання і перепідготовки кадрів;
- розроблення засобів доступу працівників до виробничої економічної та іншої інформації на рівні підприємства, регіону, галузі тощо.

Реалізацію економічної свободи забезпечує економічний порядок, що характеризує розподіл у певній формі між державою і окремими економічними

суб'єктами прав ухвалення економічних рішень [19, с. 79]. Це якісна характеристика стану соціально-економічної системи щодо морально-етичних і політичних норм. Економічний порядок відображає принципи відносин між економічними суб'єктами, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Поняття «економічний порядок» асоціюється з прозорим і зрозумілим для всіх суб'єктів ринку рухом потоку грошей, товарів, робіт і послуг, праці, капіталів. Саме рівень економічного порядку визначають відносини з приводу привласнення ресурсів у будь-якій господарській системі.

Встановлення економічного порядку, як показує історична практика, є дуже складним завданням для будь-якої з країн та їх урядів. Інтрига привласнення грошових чи інших видів ресурсів була і залишається спокусливою для усіх, хто при владі, контролі за рухом ресурсів, навіть для правоохоронних та судових органів. Розв'язання цієї проблеми потребує насамперед усвідомлення усіма членами суспільства, що економічний порядок вигідний для усіх і повинен ґрунтуватися [20, с. 267]:

- по-перше, на встановленні національно-суспільної самоорганізації населення для ефективності економіки;
- по-друге, на узгодженні інтересів суб'єктів економіки з приводу привласнення капіталу та інших ресурсів.

Національна самоорганізація суспільства можлива лише в разі усвідомлення громадянами її необхідності для створення продуктивної та ефективної економічної системи. Будь-яка самоорганізація, зокрема національно-державна, потребує відповідних матеріальних і фінансових ресурсів, що створюються у системі виробництва, фінансів, обігу. Між національною самоорганізацією суспільства й ефективністю економіки існує тісний взаємозв'язок: чим вищий рівень національно-демократичного й економічного мислення, національно-ідеологічної єдності людей, дотримання положень конституції та законів країни, правил економічних та зовнішньоекономічних відносин, тим вищий рівень продуктивності національного капіталу та ефективності виробництва національного продукту.

Особливої актуальності в економіці соціальної держави набуває проблема узгодження інтересів суб'єктів національної та регіональної економік. Практика показує, що суперечності економічних інтересів різних суб'єктів національної економічної системи виникають передусім у сфері відносин власності. В організаційно-правовому аспекті суспільно необхідний напрям розвитку відносин власності повинен забезпечити вирішення двох важливих завдань:

- по-перше, узгодження економічних інтересів суб'єктів національного і регіонального виробництва;

– по-друге, формування національного єдиного господарського комплексу, достатнього для проведення усіма суб'єктами виробництва, зокрема регіонами, самостійної економічної і соціальної політики.

Звісно, що така політика має органічно поєднувати регіональні економічні і соціальні інтереси із загальнонаціональними інтересами України як єдиної держави. Йдеться про створення умов ефективності функціонування регіонального капіталу, такого обсягу і структури регіонального продукту, за яких можна задовольнити потреби регіону й інтереси держави. Тобто йдеться про створення економічно сильних регіонів, без яких не може бути сильна національна економічна система і держава загалом. Держава не повинна концентрувати у своїх руках весь національний дохід, а розподіляти між регіонами, які мають бути економічно й соціально самостійними або близькими до самостійності та виділяти ресурси державі для виконання нею загальнонаціональних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна безпека : навч. посібник / за ред. З. С. Варналія. — К. : Знання, 2009. — 647 с.
2. Михаловский, С. Международная экономическая безопасность. Польская точка зрения / С. Михаловский. — М. : ИНИОН, 1990. — 240 с.
3. Национальные интересы: теория и практика / под ред. Э. А. Позднякова. — М. : ИМЭО, 1991. — 235 с.
4. Стиглиц, Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия для государства с переходной экономикой / Дж. Стиглиц // Трансформация. — 1998. — № 6. — С. 1–11.
5. Колодій, А. М. Права людини і громадянина : навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
6. Рижук, Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина як об'єкт національної безпеки України // Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання : міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 грудня 2005 р., Київ : зб. наук. праць. — К. : Нац. акад. управління. — Центр перспективних соціальних досліджень, 2005. — С. 313–317.
7. Господарський кодекс України від 16. 01. 2003. // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.
8. <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Онищук, Н. Дилеми правової держави / Н. Онищук // Дзеркало тижня. — 2011. — № 12. — 2 квіт.
10. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
11. Ромашевская, Н. Качество человеческого капитала в России / Н. Ромашевская // XVI Кондратьевские чтения «Человеческий капитал: мировые тенденции и российская специфика»: тез. докл. и выст. участников чтений. — М. : Междунар. фонд. Н. Д. Кондратьева, 2009. — С. 11–28.

12. Вовканич, С. Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань / С. Вовканич, Л. Семів // Вісн. НАН України. — 2008. — № 3. — С. 13–23.
13. Лібералізм та модернізація (за матеріалами круглого столу) // Економіка України. — 2011. — № 8. — С. 4–20.
14. Геєць, В. Ліберально-демократичні засади : курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. — 2010. — № 3. — С. 4–20.
15. Попович, В. Чи має українська модель суспільства бути ліберальною ? / В. Попович // Економіка України. — 2010. — № 8. — С. 4–10.
16. Яременко, О. Лібералізм, економічна свобода і держава / О. Яременко // Економіка України. — 2010. — № 12. — С. 4–14.
17. Ревенко, А. Україна у світових координатах людського розвитку / А. Ревенко // Дзеркало тижня. — 2011. — № 41. — 12 лист.
18. Національна економіка : підручник / за ред. проф. П. В. Круша. — К. : Каравела : Піга Ю. В., 2008. — 428 с.
19. Національна економіка : навчальний посібник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. — 182 с.
20. Заблоцький, Б. Ф. Національна економіка : підручник / Б. Ф. Заблоцький. — Львів : Новий світ – 2000, 2010. — 582 с.

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОСВІТИ

Л. С. Шевченко, доктор економічних наук, професор

Національні інтереси в освітній сфері полягають у тому, аби освіта, поперше, виконувала покладені на неї економічні функції: набуття, розширення та безперервного оновлення знань; зростання продуктивності праці та індивідуальних доходів працівника; збалансування ринку праці, забезпечення його робочою силою відповідно до змін попиту на працю; соціального захисту працівників від безробіття. За деякими розрахунками в Україні заробітна плата на 50 %, продуктивність праці — на 32–38 %, кількість винаходів — більше ніж на 50 % залежать від освітньо-професійного рівня зайнятих. При цьому освітні чинники в сукупності на 50–80 % забезпечують позитивну динаміку результатів інноваційної діяльності [1].

По-друге, суспільство зацікавлене в тому, аби були забезпечені основні критерії розвитку сучасної вищої освіти [2, с. 172–174; 3, с. 76–78]:

рівність освітніх можливостей (правова та реальна) для представників меншин, людей з обмеженими фізичними можливостями, представників малозабезпечених верств населення;

доступність — економічна, інтелектуальна та соціальна. Економічна доступність передбачає, що розмір фінансових витрат домогосподарств на придбання послуг вищої освіти не ставить під загрозу і не підриває задоволення інших першочергових потреб. Інтелектуальна доступність вищої освіти означає доступність освітніх програм і освітніх стандартів з інтелектуальних позицій для основної маси населення. Соціальна доступність — це залежність імовірності наміру вступити до того чи іншого ВНЗ від соціального середовища, у якому виросла людина [4, с. 57–58];

охоплення — здатність системи вищої освіти випускати велику кількість (стосовно чисельності населення, яке б теоретично могло претендувати на її здобуття) фахівців, у тому числі надавати можливість здобувати освіту протягом усього життя, принаймні до 39–40 років (мати вікове охоплення);

якість — спроможність системи вищої освіти готувати фахівців, чий знання, вміння та навички відповідають установленим у суспільстві нормам і

стандартам, а також критеріям досягнення мети навчання; якість освітніх послуг конкретного ВНЗ відбиває його реальні переваги у використанні освітніх ресурсів, організації навчального процесу та високій кваліфікації випускників;

ефективність — відповідність підготування фахівців у вищій школі потребам ринку праці;

гнучкість — здатність системи вищої освіти до реформ і змін;
привабливість для навчання іноземних студентів.

По-третє, в інтересах суспільства підтримання рівноваги в освітній системі. У ній, на думку Г. Градосельської, діють певні інститути й актори, кожний із яких виконує свою роль і керується власною мотивацією в ухваленні остаточних рішень. Інститути — держава, місцеві органи влади, школа, ВНЗ, підприємство (фірма) — слугують провідниками державної освітньої політики до акторів. Актори (учні, студенти, шкільні вчителі, викладачі ВНЗ, адміністрація шкіл та ВНЗ) ухвалюють незалежне рішення про своє входження або невходження до того чи іншого інституту, свою поведінку на ринку освітніх послуг (рис. 5.1) [5]. Система освіти є рівноважною, якщо збалансовані соціально-економічні інтереси й узгоджені дії всіх інститутів та акторів. Якщо система освіти характеризується нерівністю або дискримінацією, нестійким буде й усе суспільство.

Вирішення цих завдань можливе за умови формування системи **соціальної відповідальності** — усвідомлення своєї суспільної ролі, задоволення взаємних зобов'язань і вимог основними інститутами та акторами освітньої сфери щодо результатів спільної діяльності з виробництва — споживання освітніх послуг, формування всебічно розвинених, високоморальних громадян з метою соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. «Соціальна відповідальність у широкому сенсі, — пише О. Канаєва, — це відповідальність перед тими (особами, групами осіб, організаціями), на кого рішення, які ухвалюються суб'єктом господарювання, можуть прямо чи непрямо вплинути. Соціальна відповідальність виявляється в діяльності, здійснюваній з урахуванням запитів і очікувань зацікавлених сторін; у реалізації відповідних зобов'язань перед ними, в обмеженнях, які добровільно беруться на себе; в особливому, соціально відповідальному мисленні, образі дій та ухвалення рішень, інакше кажучи, в особливій, соціально відповідальній поведінці суб'єктів господарської діяльності» [6, с. 32].

Особливу роль має відігравати соціальна відповідальність держави. Річ у тім, що виконання соціальних функцій внутрішньо притаманне будь-якій державі. На думку С. Коробова, «відповідно до філософських уявлень сутність, тобто основна визначальна характеристика будь-якого предмета, явища, процесу, створеного або використовуваного людиною, зазвичай пов'язується

з її призначенням, зі здатністю задовольняти ті чи інші потреби людини. З цих позицій сутність держави полягає в її соціальному призначенні, а саме регулювати суспільні відносини, управляти суспільством. Тобто держава — це не тільки і не стільки особливий апарат управління суспільством, скільки організація, яка інтегрує соціально диференційоване суспільство для збереження його існування та забезпечення найкращого подальшого розвитку» [7].

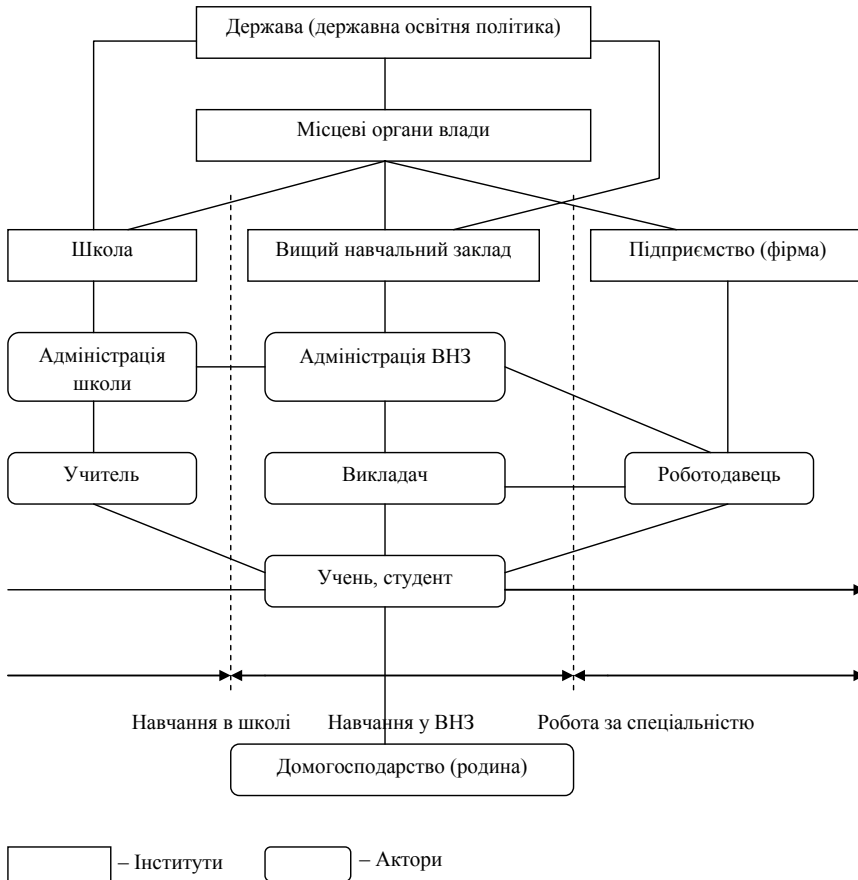

Рис. 5.1. Інститути й актори, які діють на ринку освітніх послуг

Одним із найважливіших соціальних прав людини, яке має забезпечити держава, є здобуття освіти. Європейська соціальна хартія у сфері освіти захищає (гарантує) соціально-економічні права на: безкоштовну початкову та середню освіту; безкоштовні служби професійної орієнтації; доступ до професійного підготування та перепідготування; реалізацію особливих заходів на підтримку іноземців, які проживають на території конкретної країни; інтеграцію неповно-

справних дітей у загальну систему навчання; доступ неповносправних до освіти та професійної орієнтації (статті 9, 10, 15, 17 та ін.) [8]. Причому якщо в XIX ст. у європейських країнах громадськість відстоювала вільний доступ до державних початкових шкіл, то в середині XX ст. — доступність навчання у державних і частково підтримуваних державою ВНЗ.

Та чи повинна держава брати на себе всю відповідальність за розвиток вищої освіти, у тому числі її фінансування? У публікаціях [9; 10, с. 176–178; 11] ми вже аргументували належність вищої освіти до суспільноприватних благ. Тому й зобов'язання з її розвитку мають розподілятися між суспільством (державою) та іншими зацікавленими особами, а витрати на освіту складатися із суспільних (державних) і приватних. Однак допустити втрати вищою освітою своєї суспільної цінності не можна. Орієнтація освіти лише на ринкові механізми призведе до її повної комерціалізації, а головні завдання і функції вищої освіти в суспільстві будуть порушені.

До такого висновку європейські країни прийшли ще в 70-ті роки XX ст., коли з початком «нафтової кризи» з'ясувалося, що держава більше не може фінансово гарантувати всім однакове забезпечення соціальними правами, професійну освіту, роботу і рівень доходів середнього класу. В багатьох країнах виникли проблеми, пов'язані з нерівністю в освіті за професійним становищем, соціальним походженням та етнічним принципом. До того ж відкрита і безплатна вища освіта призвела до її «масовизації» — значного зростання кількості студентів ВНЗ і зниження якості освіти. Як наслідок у 80-ті роки в багатьох європейських країнах у сферу вищої освіти було введено ринкові елементи з розподілом сфер відповідальності. Велика Британія у 1997 р. згідно з Трудовим договором першою в Європі зробила оплату вищої освіти офіційною політикою уряду. У 2001 р. плату за навчання ввела Австрія. У 2005 р. після рішень Конституційного Суду плату за навчання у вищій школі було введено у багатьох федеральних землях Німеччини. У Фінляндії та Швеції було запроваджено платне навчання за спеціальними англійськими магістерськими програмами для слухачів із країн, що не є членами ЄС /ОЕСР.

Європейська модель соціальної ринкової економіки виявилася вразливою й до нинішньої фінансово-економічної кризи. Високі державні соціальні зобов'язання і витрати визнано непосильним тягарем навіть для розвинених країн. Нова економічна модель посткризового розвитку, запропонована вчними, не втрачаючи своєї соціальної орієнтації (на розвиток людини як соціального суб'єкта), передбачає зниження ролі держави як найважливішого соціального інституту. Натомість зростає роль бізнесу і самих громадян. Пропонується розбудовувати економіку на принципах взаємної соціальної відповідальності держави, бізнесу та суспільства в соціальній сфері, формування «соціально відповідальної ринкової економіки» [6, с. 30–31].

Відповідні зміни очікують і освіту. Як слушно стверджує Н. Василенко, інституціоналізація освіти включає, по-перше, відносини домогосподарств, фірм, підприємств, установ, держави та освітніх організацій з приводу інвестиційних витрат на виробництво послуг загальної і професійної освіти; по-друге, сукупність інститутів, які сприяють формуванню вибору і відповідальності учасників цього процесу. В модельному вигляді система освіти має бути подана як інституціонально-специфічна взаємодія суб'єктів суспільства відповідно до укладеного в суспільстві *соціального контракту* з приводу *розподілу інвестиційних витрат* на виробництво послуг освіти [12, с. 247–250].

Залежно від особливостей такого соціального контракту можливі певні моделі виробництва освітніх послуг:

ліберальна (типовий представник — США): роботодавець орієнтується на підготовленого працівника з індивідуальною відповідальністю освітньої установи. Держава на федеральному рівні є гарантом створення рівних конкурентних умов діяльності освітніх установ, а повноваження контролю і коректування їх діяльності делегуються місцевим органам влади. Сприяти доступності освіти покликані державна фінансова підтримка приватних інвестицій та громадські організації (церква, благодійні фонди тощо). Для працівника інвестиції у загальне та професійне підготування є умовою його конкурентоспроможності і мобільності;

соціально-корпоративна (Німеччина): освіта є суспільним благом, спрямованим у першу чергу на забезпечення соціальної стабільності; виробництво освітніх послуг здійснюється у рамках соціального партнерства, з переважанням механізмів громадянської згоди. Держава в особі центральної влади бере на себе функції планування, координації та контролю за виробництвом загальної та професійної освіти і скорочення ризиків приватних інвестицій в освіту. Освітні установи в рамках цієї моделі є агентами держави у виробництві послуг освіти;

корпоративно-патерналістська (Японія): держава визнає освіту одним із факторів економічного зростання, бере на себе зобов'язання із забезпечення відповідності працівника рівню науково-технічного розвитку економіки шляхом уведення стандартів змісту освіти, забезпечує рівність можливостей у здобуванні освіти. Корпорації сприймають освіту як фактор закріплення працівників за робочими місцями, забезпечують тісний зв'язок із ВНЗ [12, с. 247–250].

Таким чином, держава і ринок в освіті мають розумно поєднуватися. Держава може відповідати за розвиток освітньої сфери лише тоді, коли є достатній рівень економічного розвитку, а податків, що сплачує населення країни, вистачає на соціальне забезпечення і працюючих, і непрацюючих.

Що ж є об'єктом соціальної відповідальності суто держави? Ми поділяємо думку Г. Калягіна про те, що «єдиною функцією держави є виробництво сус-

пільних благ, найважливішими з яких є створення і захист формальних правил». Суспільний характер останніх фактично означає їх прийняття всіма або принаймні переважною більшістю членів суспільства. Відсутність таких єдиних правил ускладнює або унеможлиблює діяльність економічних агентів [13, с. 211–212, 224–226]. Визначальними із суспільних благ, які мають відношення до функціонування освітньої галузі і виробництво яких є сферою відповідальності саме держави, є формування ефективних норм освітнього права (правового середовища вищої освіти) та механізмів їх реалізації, здатних гарантувати соціальну безпеку в освітній сфері.

Освітнє право найчастіше визначають як сукупність правил поведінки, встановлених державою або від імені держави для врегулювання освітніх відносин. В юридичному сенсі освітнє право є відносно самостійною галуззю права-законодавства з особливим об'єктом і методом правового регулювання та сферою застосування. У практичній діяльності замість терміна «освітнє право» нерідко використовується термін-еквівалент «законодавство в освітній сфері». Але право і закон не тотожні. Право є продуктом розвитку суспільства, відбиває і закріплює відносини, що склалися між людьми. Закон же є результатом волі законодавця, може наближатися чи віддалятися від права, відповідати або суперечити йому, не бути правовим. Формування освітнього права в Україні є тому підтвердженням. Українська вища освіта регулюється Конституцією України, законами України «Про освіту» і «Про вищу освіту» та іншими нормативними документами. Втім про існування багатьох прогалин у цій сфері говорить уже те, що впродовж останніх років триває обговорення декількох законопроектів про вищу освіту, підготовлених різними розробниками, і жоден з них так і не дістав консолідованої підтримки в суспільстві.

Соціальна безпека в системі освіти (освітня безпека суспільства) передбачає реалізацію права людини на здобуття загальної та професійної освіти в державному або приватному ВНЗ відповідно до індивідуальних здібностей та потреб суспільства (ринку праці), яка б дала можливість працевлаштуватися та одержувати гідну оплату праці, а також здатність держави до захисту національних інтересів у сфері освіти від можливих загроз.

Соціальна безпека в системі вищої освіти забезпечується відповідальністю держави перед усіма інститутами суспільства щодо:

- виявлення суспільних пріоритетів, формування стратегії і політики розвитку вищої освіти з урахуванням сучасних глобальних змін в освітній сфері;

- виробництва освітніх послуг як соціально значущих, споживання котрих дає значні позитивні зовнішні ефекти для суспільства;

- створення демократичної системи управління якістю вищої освіти;

- фінансування державних освітніх установ з державного бюджету України; надання фінансової підтримки студентам ВНЗ (грантів на навчання, що здобуваються за результатами ЗНО; стипендій за особливі академічні успіхи та стипендій малозабезпеченим категоріям населення; пільгових освітніх кредитів тощо); податкової та страхової підтримки тим роботодавцям, які забезпечують перше робоче місце для випускників ВНЗ або здійснюють інвестиції у професійне навчання і підвищення кваліфікації своїх працівників;
- соціального захисту працівників освітньої сфери;
- боротьби з корупцією та хабарництвом у системі освіти.

Рівень освітньої безпеки українського суспільства, а отже, і соціальної відповідальності держави за розвиток вищої освіти, є низьким. Під час загальнонаціонального опитування, проведеного 24 березня — 5 квітня 2011 р. Фондом «Демократичні ініціативи» за підтримки Альянсу Програми сприяння зовнішньому тестуванню в Україні (Альянс USETI), було з'ясовано, що третина громадян країни, особливо молодь віком до 30 років, відносить питання вдосконалення якості вищої освіти до завдань першорядної важливості. Найбільш серйозними проблемами називають: високу плату за навчання (60 % українців); корумпованість адміністративно-викладацького складу ВНЗ (35 %); нерівність доступу до вищої освіти (29 %); невідповідність викладання вимогам ринку праці (29 %); невизнання дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі (26 %). А з тим, що освітня система дає всім рівні можливості безкоштовно навчатися, згодні лише 12 % [14]. На думку багатьох дослідників, зараз Українська держава втручається в освіту, коли немає жодної потреби в її інтервенціях, і відсутня там, де її втручання дійсно потрібно. Тобто, не виправивши «провалів» освітнього ринку, держава демонструє власні «провали» в освітній сфері.

Провали держави — це випадки, коли вона не в змозі забезпечити ефективний розподіл і використання ресурсів, відсутні чіткі критерії ефективності її діяльності, а доходи держави не відповідають її видаткам. Провали держави виникають через недоліки неринкового механізму узгодження приватних витрат і вигод тих, хто ухвалює політичні рішення, з витратами і вигодами суспільства в цілому. При цьому можливість створити такий неринковий механізм, який був би в змозі функціонувати без провалів, аж ніяк не вища, ніж перспективи завжди і скрізь забезпечити умови досконалої конкуренції [15].

В освітній сфері до основних провалів держави можна віднести насамперед *відсутність досконалого механізму виявлення довгострокових суспільних уподобань у сфері освіти*. Не маючи такого, держава вимушено орієнтується на поточні інтереси суб'єктів ринку освітніх послуг. Так, протягом 1990 — на початку 2000 років відбулася неконтрольована видача ліцензій на освітню діяльність новим, насамперед приватним, ВНЗ і як результат — «масовизація»

вищої освіти. Кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації в Україні зросла із 149 у 1990/91 навчальному році до 368 у 2011/2012 навчальному році, а кількість студентів у цих закладах — із 881,3 тис. до 2139 тис. Більшість нових навчальних закладів, не маючи необхідної наукової та матеріальної бази, намагалися задовольнити ринковий попит на економістів, юристів та менеджерів. Як наслідок — близько 47 тис. безробітних юристів і економістів зараз перебувають на обліку в Державній службі зайнятості. У 2011 р. з не меншою енергійністю розпочато зворотну кампанію: державне замовлення на економічні напрями підготовки зменшено відразу на 44 %, на напрями підготовки «менеджмент» — на 45 %, на напрям підготовки «право» на денну форму навчання — на 21 %, на заочну форму — на 35 %, а на педагогічні спеціальності — близько 10 %, технічні напрями — у межах 5–6 % [16; 17]. Запропоновано «добровільне» злиття регіональних ВНЗ.

Другим виявом провалу держави є *неефективність так званих агентських відносин*. Річ у тім, що держава є одночасно принципалом і агентом відносно індивіда. Суспільство як принципал доручає державі-агенту виконання певних функцій, і громадяни підкоряються її рішенням. Проте в рамках державного сектору вже від імені держави як принципала державними ресурсами володіє незначна група людей (агентів) — бюрократія. Остання має власні (приватні) цілі, інтереси та мотивацію, які далеко не завжди збігаються із суспільно задекларованими; навпаки, «приватні» витрати і вигоди бюрократичної організації в більшості випадків домінують над суспільними. Ч. Вульф назвав це «внутрішніми ефектами» (інтерналіями). До того ж у пострадянських країнах бюрократія представляє інтереси не стільки держави, скільки правлячої у країні партії, яка домінує в органах влади, органах місцевого самоврядування, апараті управління національним виробництвом, інтереси якої можуть не відповідати інтересам суспільства і держави [18]. Тимчасове перебування при владі призводить до того, що ставка дисконтування у політиків значно вища, ніж у суспільства в цілому. Тому майбутні блага і витрати значно недооцінюються, а короткострокові блага і витрати (нинішня політична доцільність) переоцінюються [15]. Крім того, політик-бюрократ поінформований набагато краще споживача своїх послуг, завжди має можливість використовувати інформацію у своїх особистих цілях. У результаті бюрократ стає єдиним економічним суб'єктом, який може визначити масштаби виробництва тих чи інших суспільних благ та державних витрат (фінансування), а контроль за його діяльністю або відсутній, або дорогий і неефективний [19, с. 14]. Виникає бюрократична монополія.

У сфері вищої освіти її очевидними наслідками є:

1) тривале недофінансування освіти. З 2010 р. припинено державне фінансування комунальних витрат, котрі, так само як і всі інші витрати, — закупів-

ля обладнання, книг, оплата тепла й оновлення гуртожитків фінансуються ВНЗ із доходів від платного навчання [20]. Оголосивши 2011 р. в Україні роком «освіти й інформаційного суспільства», парламент зменшив фінансування вищої освіти на 1,5 млрд грн. Водночас видатки на утримання МВС України було збільшено на 1,7 млрд грн, а органів прокуратури — на 1 млрд грн. На 2012 р. намічено подальше посилене фінансування саме «силових» структур, що є одним із сигналів про згортання контрактної держави і посилення її експлуататорського характеру;

2) маніпулювання інститутом державного замовлення [21];

3) низький соціальний і професійний захист викладачів ВНЗ. Державна система підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ в Україні розвалена. Закордонне стажування у провідних освітніх центрах світу за державний кошт украї обмежене. Стимулів і коштів для самоосвіти викладачі не мають. В умовах низької оплати праці, особливо порівняно зі своїми європейськими колегами (нижче ніж в Україні заробітна плата тільки у викладачів Албанії та Молдови) [22], вони змушені найматися до декількох ВНЗ або ставати на шлях хабарництва. Надалі проблема низької оплати праці професорсько-викладацького складу транслюється на їх пенсійне забезпечення. Для молоді, яка після закінчення ВНЗ залишається працювати на кафедрі або навчатися в аспірантурі, стає зрозумілою відсутність будь-яких перспектив праці у ВНЗ. Традиції вищої школи поступово вимирають;

4) поширення такої асоціальної практики, як корупція. З моделі «принципал — агент — клієнт» випливає, що корупція — це процес, коли агент за відповідну винагороду діє в інтересах клієнта, залишаючись у рамках відведених принципалом управлінських можливостей. Більш того, намагаючись зберегти за собою місце, що дає корупційний дохід, агент оперативно й ефективно виконує всі розпорядження принципала. Тому завданням держави є обмеження корупції на рівні рівноваги соціально-економічних вигод і витрат, пов'язаних із цим обмеженням [23].

Корупцію у вищій освіті провокують не тільки низька офіційна зарплата викладачів у більшості ВНЗ та невисока ймовірність викриття корупціонерів. Освітні послуги у вищій школі надаються, як правило, локальними монополістами (за місцем знаходження ВНЗ, за якістю і специфікою знань). Обмеженість набору студентів до ВНЗ і бажання вчитися саме в цьому навчальному закладі робить хабар «ціною використання» освітньої послуги, а розмір хабара встановлюється за моделями торгу або послідовного торгу з урахуванням ризиків для обох сторін [24, с. 108]. Причому на поширеність корупційних практик не впливають ні форма власності навчального закладу (державна, комунальна, приватна), ні форма навчання (стаціонарне, заочне), ні спосіб фінансування (бюджетне чи контрактне). Корупція в освіті поділяється на

верхівкову (керівництво галузі і ВНЗ) і низову (викладачі, вихователі, співробітники адміністрації). На цих рівнях корупція розрізняється за видами і формами доходу відповідних економічних агентів.

За даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірми «Ukrainian Sociology Service» (23 березня — 3 квітня 2011 р.), з випадками корупції у ВНЗ безпосередньо мали справу 33 % студентів, ще 29 % чули про це від інших. Найчастіше стикаються з корупцією студенти, які навчаються на юридичних спеціальностях (39,1 %). Найменш корумпованими є спеціальності суспільно-гуманітарного профілю (25,4 %). Корупція, як правило, ототожнюється з хабарництвом (так вважають 75 % опитаних студентів), здирицтвом (43 %), зловживанням службовим становищем в особистих цілях (40 %), купівлею рефератів, курсових та дипломних робіт (21 %), даруванням подарунків (14 %). Найгірше те, що в суспільстві існує «моральна підтримка» корупції. Серед студентів переважає думка, за якою це — «один із можливих способів розв'язання існуючих проблем» (35 %) і навіть норма сучасного життя (21 %); лише 31 % опитаних вважають корупцію злочином. Уважають за потрібне протидіяти йому 44 % опитаних, але готові це робити особисто тільки 5 % [25].

Звернімо увагу й на те, що провали держави у більшості випадків видаються за провали ринку освітніх послуг, а потім свідомо висуваються вимоги щодо посилення державного регулювання діяльності ВНЗ. Аналізуючи схвалений Кабінетом Міністрів України проект Закону України «Про вищу освіту» № 9655, експерти нарахували понад 100 прямих повноважень, закріплених за органами державної влади — КМУ і МОН України щодо управління сферою освіти [26].

На наш погляд, зміст та вектор розвитку вищої освіти повинні змінюватися відповідно до світових тенденцій. Так, відомо, що *професіоналізація* вищої освіти є ознакою індустріального суспільства. Організація навчального процесу у ВНЗ підпорядковується підготовкою фахівців із конкретної професії, з певною кваліфікацією відповідно до потреб ринку праці. У постіндустріальному суспільстві основними індикаторами розвитку вищої освіти є примат особи над державою щодо реалізації прав і свобод, у тому числі у сфері освіти; високий ступінь технологічності та інформаційний характер суспільства, розвиток комп'ютерних технологій, зростаюча віртуалізація об'єктивної реальності, перетворення інформації на товар; економічна ефективність суспільства на основі соціального прагматизму, процесів децентралізації та глобалізації [27, с. 113]. Такі зміни в суспільстві впливають на зміну моделі академічної освіти: до особистих якостей працівника висувають вимоги ініціативності, креативності, відповідальності; здатності ухвалювати рішення в умовах змін; готовності вчитися і перенавчатися; адаптуватися до соціально-

го середовища тощо. На зміну професіоналам приходять *транспрофесіонали*. Багато хто з дослідників правильно ставить питання про створення університетів четвертого покоління — трансуніверситетів.

Очевидно, що держава має визнати стратегічними напрямками своєї освітньої політики, по-перше, зростання ролі та частки *універсальних* знань, навчальних дисциплін, що розвивають інтелектуальні здібності, ініціативність, підприємництво, вміння прилаштовуватися до вимог навколишнього середовища. Вища школа має не дробити, а укрупнювати спеціальності, забезпечуючи розвиток міжпредметних зв'язків. При цьому багато хто з учених наполягають на тому, що сучасна освітня підготовка мусить передбачати формування спеціальних освітніх модулів, що включають: фундаментальну підготовку з базової природничої чи гуманітарної дисципліни; технічну освіту; додаткову економічну і/або юридичну освіту; філософсько-методологічний практикум; освіту в галузі стратегічного, інноваційного та проектного менеджменту; інтенсивну практику командоутворення; адаптаційні й соціалізаційні курси;

по-друге, розвиток *фундаментальної освіти*. Останнім часом під впливом ринкових відносин українські ВНЗ почали масово орієнтуватися на потреби свого споживача (студента), а той, у свою чергу, — на попит на ринку праці та можливості працевлаштування. За таких умов фундаментальна освіта перестала користуватися попитом: спрямована більше на всебічний розвиток людини, вона не дає миттєвої економічної вигоди. Відбувається скорочення набору абітурієнтів на фундаментальні відділення університетів і, навпаки, зростання їх кількості на прикладних. Формується так званий прагматичний підхід до освіти. Потрібно якомога швидше зупинити цей тренд;

по-третє, *поліпшення викладання соціально-економічних дисциплін у ВНЗ*. Скорочення кількості навчальних годин на їх вивчення та згортання до рівня «предметів за вибором», яке відбувається зараз, вигідне лише ТНК і вітчизняним олігархам. Їм не потрібні працівники, які знають і вміють відстоювати свої трудові права та економічні свободи, достатньо «робочої сили» з вузькою професійною підготовкою. Тим часом сучасний фахівець має розумітися на тенденціях, суперечностях і перспективах соціально-економічного розвитку країни. Економіка знань не може ґрунтуватися на відсутності знань про економіку;

по-четверте, *гуманізацію та гуманітаризацію освіти*. Адже саме гуманізація освіти, під якою розуміють орієнтацію на задоволення інтересів особи, яка навчається, розвиток її індивідуальних здібностей і можливостей, створення сприятливих можливостей для творчості й самореалізації особистості [28, с. 165], і формує загальні транспрофесійні компетенції працівника. Слід погодитися з Н. Розовим, що сучасна криза освіти пов'язана з тим, що вона

залишається прилаштованою до епохи техніко-економічного зростання, у той час як сама ця епоха добігає кінця, і мало враховує тенденції, орієнтовані на культуру, суспільство та індивіда, той факт, що освітня політика потребує наддисциплінарних, загальнофілософських, ціннісних основ вироблення та ухвалення рішень [29, с. 107–108];

по-п'яте, *розвиток освіти упродовж життя («lifelong learning»)*. Близько 30 років тому ОЕСР, ЮНЕСКО і Рада Європи звернули увагу на формальні вікові обмеження, що стали заважати продовженню освіти, її доступності на всіх рівнях і для всіх соціально-демографічних категорій населення. Особливу увагу почали приділяти освіті дорослих з метою подолання наслідків нерівності базової освіти, набуття неодержаних із різних причин знань і навичок, підвищення соціально-економічного рівня працівників [30, с. 8–12]. Причому підходи до розвитку освіти дорослих постійно змінювалися. Спочатку орієнтувалися на концепцію «соціального попиту»: навчання поза межами обов'язкової освіти мало поновлюваний характер і відбувалося за рахунок державного (бюджетного) фінансування. На початку 1990-х рр. в освітній політиці деяких країн ОЕСР відбувся перехід до концепції «індивідуального попиту» та ідеї спільної відповідальності (партнерства) за підвищення освітнього рівня між урядом, роботодавцями і одержувачами освіти. У 1996 р. міністри освіти країн ОЕСР сформулювали як мету освітньої політики «навчання протягом життя для всіх», хто виявить ініціативу брати участь у тих чи інших формах підвищення рівня знань і кваліфікації. У 2003 р. на Берлінській конференції міністрів освіти країн — учасниць Болонського процесу сприяння розвитку безперервної освіти було включено до цілей створення загальноєвропейського освітнього простору.

Ще однією сучасною тенденцією розвитку вищої освіти є інтернаціоналізація діяльності ВНЗ. Активізуючи освітні та наукові контакти за кордоном, ВНЗ співпрацюють із зарубіжними посередниками й агентами для просування своїх послуг в інших державах. Різноманітні програми ЄС (ERASMUS, SOCRATES, TEMPUS), а також проекти, ініційовані національними організаціями країн-членів ОЕСР (USAID, IREX, British Council, DAAD, CIDA, EduFrance та ін.), активно сприяють зростанню доступності вищої освіти, індивідуальній мобільності студентів і професорсько-викладацького складу в освітніх цілях, формуванню нових міжнародних стандартів якості та підвищенню інноваційності вищої освіти, інституціональному партнерству, створенню стратегічних освітніх альянсів.

В Україні до інтернаціоналізації своєї діяльності вдаються лише окремі ВНЗ. Але вони так і не стали конкурентоспроможними на світовому освітньому ринку. У найбільш широкому списку (рейтингу) університетів CSIC

згадуються тільки два українські університети — Київський національний університет імені Тараса Шевченка на 1346 позиції та Національний університет «Києво-Могилянська академія» — на 2055 позиції. Натомість, за різними оцінками, за кордоном на приватній, державній основі та за грантами навчаються від 6 тис. до 35 тис. українських студентів. Зрозуміло, що міжнародна мобільність студентів є об'єктивним процесом. Однак виїзд на навчання за кордон перспективної української молоді за нинішніх умов означає формування наукового потенціалу інших країн і втрату його Україною. Навчальна міграція виступає і як додатковий демографічний ресурс для країн, що переживають демографічну кризу: вони одержують високоосвічених і адаптованих молодих громадян.

Крім того, в Україні створено «поживний ґрунт» для появи великих освітніх корпорацій інших держав та їх закріплення на внутрішньому ринку освітніх послуг. Поширення сфери платної вищої освіти робить її прибутковою і тому привабливою для міжнародних провайдерів транснаціональної освіти. Відсутні законодавчі бар'єри входження зарубіжних ВНЗ на український ринок освітніх послуг. Водночас за правилами СОТ держави — члени організації не повинні створювати перепони і штучні бар'єри для прийому (імпорту) на своїй території товарів і послуг, у тому числі й освітніх.

За таких умов українською актуальним стає розроблення чіткої державної стратегії формування і розвитку великих національних ВНЗ, які могли б скласти конкуренцію на внутрішньому та зовнішніх ринках зарубіжним провайдерам освітніх послуг. Так, у РФ створено Асоціацію провідних університетів Росії. До неї входять Московський державний університет імені М. В. Ломоносова, Санкт-Петербурзький університет, сім федеральних університетів (Сибірський, Казанський, Південний, Уральський, Північний, Далекосхідний та Північно-Східний) і 22 національних дослідних університетів. Перед ними поставлено завдання забезпечити реальну інтеграцію освіти, науки і бізнесу, а також змінити ставлення до якості освіти. Вони відповідальні за стан та модернізацію національної системи вищої освіти, виведення на світовий рівень своїх освітніх організацій, за стан кадрового потенціалу науки і професійної освіти, розвиток і комерціалізацію в Росії високих технологій.

Особливої уваги потребує хід запровадження в Україні принципів Болонської міжурядової реформи. Її зміст передбачає єдині умови визнання дипломів про освіту, уніфіковану систему вчених ступенів, строків навчання, оцінювання знань і форм навчання. Болонський процес спирається на гармонізацію освітніх систем в Європі, а його основними спонукальними чинниками є посилення конкуренції з університетами США, оптимізація працевлаштування дипломованих фахівців у країнах ЄС.

Нагальними заходами повинні бути насамперед приведення національного освітнього законодавства відповідно до принципів Болонського процесу. Потрібно, нарешті, скасувати практику нострифікації іноземних дипломів. Фахівець, котрий здобув ступінь бакалавра чи магістра за кордоном, повинен мати право без будь-яких спеціальних рішень МОН чи іншого органу працювати або продовжувати навчання на вищому рівні в Україні. Це особливо стосується осіб, які здобули найвищий, визнаний в усьому світі науковий ступінь «доктора філософії» і захистили дисертацію в таких закладах, як Кембриджський та Оксфордський університети, Сорбонна, Стенфорд, Гарвард та ін. В Україні їх уже понад тисячу чоловік.

Важливими є впровадження програм підготовки докторів філософії за європейським зразком; розроблення чітких критеріїв присудження наукового ступеня «доктора філософії» виключно вченою радою ВНЗ і наукових установ; заборона освітньому міністерству скасовувати рішення ради із захисту дисертації. Неприпустимо перекручувати принципи Болонської системи і щодо навчання студентів. Український студент чомусь щосеместрово має робити вибір з декількох навчальних дисциплін на користь однієї. Це фактично заборона на навчання, освіту та науку. Вона неприпустима в умовах переходу до суспільства знань. Студент повинен одержувати ті знання, які йому потрібні для майбутньої фахової діяльності, без будь-яких обмежень, тим більше адміністративних.

Сучасна освіта неможлива і без створення необхідної фінансово-матеріальної бази ВНЗ. Академічні групи чисельністю 25–35 студентів не тільки викривляють ідею Болонської системи, а й свідчать про відсутність коштів на її втілення. Низький рівень комп'ютеризації, брак передплачених зарубіжних і навіть вітчизняних наукових видань, неможливість користування електронними фондами бібліотек зарубіжних ВНЗ зайвий раз це підтверджують. Водночас вища школа позбавлена законодавчої можливості залучати додаткові кошти за рахунок інституту «ендаументу» — благодійних цільових некомерційних фондів; використання грантової підтримки дослідних проектів та освітніх інновацій; розширення списку платних послуг, що надаються навчальними закладами.

Таким чином, основні аспекти відповідальності держави в освітній сфері стосуються рівності, доступності, якості та ефективності управління вищою освітою. Проголошені державою освітні реформи потребують суспільної підтримки, формування «соціального контракту» між суспільством і державою. У більшості ж випадків потрібно посилювати відповідальність й інших інститутів та акторів освітньої сфери. Слід також зрозуміти, що вступ України до ЄС, залучення України до європейського та світового освітнього просторів є найважливішими завданнями на шляху до соціально-економічного розвитку держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк, В. П. Оцінка та забезпечення розвитку людського капіталу України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08. 00. 07 / В. П. Антонюк ; ДНУ. — Донецьк, 2008. — С. 16–17.
2. Пеер, Э. Ранжирование систем высшего образования: граждане и общество в эру знаний / Э. Пеер, Ф. Шуллер, С. Виллмс // Вопр. образования. — 2009. — № 3. — С. 169–202.
3. Смит, У. Связь между равенством и качеством в образовании / У. Смит, Ч. Лустхаус // Вопр. образования. — 2006. — № 2. — С. 74–88.
4. Аникина, Е. А. Доступность высшего образования как институциональная основа современного общества [Электронный ресурс] / Е. А. Аникина, Ю. С. Нехорошев. — Режим доступа : http://www.lib.tpu.ru/fulltext/v/Bulletin_TPU/2010/v317/i6/12.pdf
5. Градосельская, Г. В. Образовательно-экономические стратегии населения / Г. В. Градосельская // Вестн. РУДН. — 2003. — № 4–5. — С. 236–257.
6. Канаева, О. А. Социальная ответственность субъектов хозяйственной деятельности в посткризисный период [Электронный ресурс] / О. А. Канаева // Вестн. СПбГУ. — 2010. Вып. 4. — Сер. 5. — С. 25–34. — Режим доступа : http://www.econ.spb.ru/faculty/vestnik_st.../2010_4_025_034.pdf
7. Социальное государство и его основные критерии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.science.ncstu.ru/articles/law/f06/04.pdf/fil_download.
8. Європейська соціальна хартія (Переглянута) (ETS № 1630). Страсбург, 3 трав. 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nred=994_062.
9. Шевченко, Л. С. Доступність вищої освіти в системі національних економічних інтересів України / Л. С. Шевченко // Україна: аспекти праці. — 2010. — № 6. — С. 9–15.
10. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
11. Шевченко, Л. С. Вища освіта: політика «розподілу витрат» та її ризики в Україні / Л. С. Шевченко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 2(5). — С. 5–19.
12. Василенко, Н. В. Теоретические модели современных систем образования [Электронный ресурс] / Н. В. Власенко. — Режим доступа : http://www.lib.herzen.spb.ru/text/vasilenko_11_71_244_252.pdf
13. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория : учебник / под общ. ред. А. А. Аузана. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 416 с.
14. Українці вважають необхідність удосконалення якості вищої освіти пріоритетним питанням [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.myreferat.in.ua/forum/35-200-1>.
15. Экономический анализ провалов государства [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.50.economicus.ru/index.php?ch=5&le=50&r=18z=1>.

16. Голос UA. — 2011. — 20 лип.
17. Уніан Освіта. — 2011. — 22 лип.
18. Акулов, А. О. Правящая партия как субъект системного управления экономикой России [Электронный ресурс] / А. О. Акулов // Теория и практика общественного развития. — 2011. — № 2. — Режим доступа : <http://www.teoria-practica.ru/2-2011/economika/akulov.pdf>
19. Архипова, О. В. Анализ провалов государства и провалов рынка в сравнительной форме / О. В. Архипова // Вестн. Челяб. гос. ун-та. — 2010. — № 27(208). — Экономика. Вып. 29. — С. 12-16.
20. Ясиневич, Я. Держзамовлення як інструмент тиску на демократичні університети [Електрон. ресурс] / Я. Ясиневич. — Режим доступу : <http://www.education.unian.net/ukr/detail/191072>
21. В провалах госзаказа в вузах обвиняют ведомства Табачника и Ключева [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.delo.ua/ukraine/v-provale-goszakaza-v-vuzah-obvinjajut-vedomstva-tabachnika-i-kljueva-171532>.
22. Онищенко, О. Коли до наших університетів повернеться наука? [Електронний ресурс] / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. — 2012. — 13-20 січня. — № 1. — Режим доступу : http://dt.ua/EDUCATION/koli_do_nashih_universitetiv_povernetsya_nauka-95507.html.
23. Барсукова, С. Ю. Коррупция: научные дебаты и российская реальность / С. Ю. Барсукова // Обществ. науки и современность. — 2008. — № 5. — С. 36-47.
24. Галицкий, Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопр. образования. — 2008. — № 3. — С. 105-118.
25. Корупція у ВНЗ: соопитування [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dyvensit.org/novyny/36-education/3156-korupcija-u-vnz-socopytuvannja>.
26. Винницький, М. У Європу — через МОНМС, або Суперечності законопроектів «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] / М. Винницький // Дзеркало тижня. Україна. — 2012. — 13-20 січ. — № 1. — Режим доступу : http://dt.ua/EDUCATION/u_evropu_cherez_monms_abo_superechnosti_zakonoproektiv_pro_vishu_osvitu-95505.html
27. Томилин, О. Б. Образовательные технологии формирования компетенций в системе высшего профессионального образования [Электронный ресурс] / О. Б. Томилин, А. В. Бриттов, С. И. Демкина. — Режим доступа : <http://www.elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/782/1/UM-2005-01-14/pdf>.
28. Панькова, Н. М. Идея университета в современной образовательной парадигме [Электрон. ресурс] / Н. М. Панькова. — Режим доступа : http://www.lib.tpu.ru/fulltextiv/Bulletin_TPU/2007/v311/17/36.pdf.
29. Розов, Н. О моделях университета в современной России [Электронный ресурс] / Н. Розов. — Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document.10603.shtml.
30. «Обучение в течение жизни»: политика стран ОЭСР в области непрерывного образования [Электронный ресурс] / Центр ОЭСР — ВШЭ, 2005. — Режим доступа : http://oecdcentr.hse.ru/material/opublic/app_OECD_1_2005.pdf.

ТЕМА 6. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Т. М. Камінська, доктор економічних наук, професор

Теоретичні проблеми розвитку охорони здоров'я розглядаються у роботах багатьох економістів, юристів, медиків. Зазвичай акцент робиться на обмеженості ресурсів, які на нього спрямовуються, непродуктивних витратах і низькій ефективності, методах залучення додаткових грошей та їх ефективного використання. На жаль, у вітчизняній практиці ці засоби важливі, але синергетичного ефекту не дають, і частка державної охорони здоров'я в Україні не піднімається вище 3,7–3,8 % ВВП. Корінна причина цього — відсутність правової держави з високим рівнем соціальної відповідальності, розбухання тіньового медичного ринку, який за своєю сутністю ще жорстокіше, ніж класичний вільний ринок, завжди індиферентний до соціальних питань і моральності.

В охороні здоров'я недостатньо вважати найважливішим показником обсяг ВВП, зокрема, на душу населення, як це роблять економісти В. Дем'янішин і Т. Сіташ [1, с. 47]. Значно точнішим є показник нерівності громадян щодо розподілу доходів, яка первісно притаманна вільному ринку, оскільки вона дедалі трансформується в більшу нерівність в оплаті лікування або його фінансуванні (рис. 6.1). Крива Лоренца I показує ступінь нерівності у розподілі доходів населення, а дві інші криві H_1 і H_2 позначають відповідні грошові вкладення в охорону здоров'я різних верств населення. Якби крива H_1 лежала на кривій I, то нерівномірність у розподілі медичних послуг була б пропорційною доходам окремих індивідів і відповідала коефіцієнту Джині. Крива H_2 означає фінансування галузі на прогресивних засадах: зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат на охорону здоров'я також зростає. Ця політика адекватна соціальній державі. Якщо ж зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат в охорону здоров'я зменшується (крива H_1), то це регресивне фінансування галузі на шкоду незаможним громадянам, що характерно для вільного ринку і несоціальної держави. Саме ця картина спостерігається у країнах, що розвиваються і де переважає ринок приватних медичних послуг з прямим рухом грошей від пацієнтів до лікаря (у вигляді безпосередніх платежів). Про регресивне фінансування медицини свідчать також неформальні, тіньові платежі медикам — вони поширені у Греції, Іспанії, Італії, країнах колишнього СРСР.

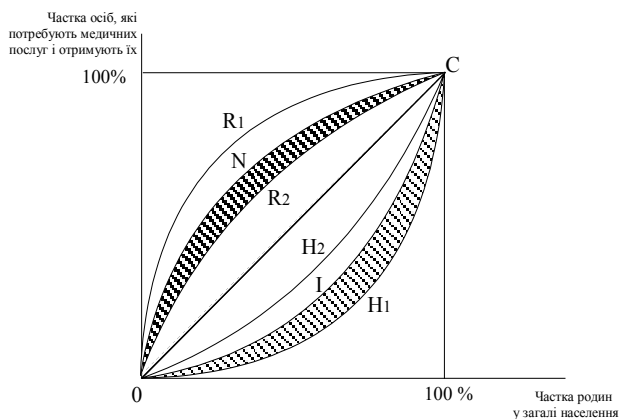

Рис. 6.1. Крива Лоренца і нерівність споживання медичних послуг

Нерівність у фінансуванні медичних послуг різними верствами населення доповнюється нерівністю в остаточному споживанні. Частка витрат на них у доходах незаможних верств населення, насамперед дітей, літніх людей, психічно хворих, більше порівняно з багатими людьми. Крім того, існує суперечність між тим періодом життя, коли люди здатні оплатити медичні послуги (середина життя), і віком, коли їм особливо потрібне лікування (на початку та наприкінці життя). Крива концентрації захворювань і осіб, які потребують лікування N , знаходиться вище бісектриси OC . Це свідчення того, що стан здоров'я незаможних людей в середньому гірший, ніж багатих. Тому бажано, аби вони більше за інших лікувалися (крива R , що позначає отримувані медичні послуги, лежить на кривій N). Якщо крива R знаходиться вище кривої N і постає у вигляді R_1 , то це означає, що малозабезпечені верстви населення отримують більше медичних послуг, ніж за пропорційним розподілом потреб та рівнем їх задоволення. Це сприятлива ситуація для незаможних, адже тут вони отримують пріоритет. Сам по собі ринок її не гарантує, це може забезпечити тільки соціальна держава. Якщо ж крива задоволення потреб лежить нижче їх рівня і набуває вигляду кривої R_2 , це означає, що малозабезпечені верстви лікуються менше за потрібне. Ця ситуація притаманна вільному ринку. Ступінь нерівності можна визначити на ділянці між N і R_2 .

Крім головного «провалу» — поширення нерівності в оплаті медичних послуг та їх доступності — вільний ринок має й інші вади. Він не спроможний «відчути» зовнішній ефект від лікування інфекційних захворювань і породжує негативні екстерналії. Тому зазвичай суспільна вигода від вакцинації населення або флюорографії визначається на макрорівні. Локальні монополії приватних медичних структур у віддалених регіонах прагнуть надвисоких цін. Асиметрія інформації про якість медичних послуг набуває найвищого

рівня. У міру виникнення нових захворювань приватний ринок не в змозі забезпечити швидкі і ефективні профілактичні заходи, тобто суспільство за відсутності соціальної відповідальності держави несе величезні соціальні та гуманітарні втрати.

Зазвичай соціальна держава є правовою. Проте консервативні партії у правовій державі (наприклад, з англосаксонською моделлю розвитку) можуть спиратися на першочергове заохочення приватного бізнесу, а не на виконання соціальної функції. За даними Бюджетного управління Конгресу США, доходи середньостатистичної американської сім'ї, яка належить до найбагатших 1 % сімей, з 1979 по 2007 р. виросли у середньому понад удвічі. Однак доходи середнього класу за цей період зросли менш ніж на 40 %, а найбіднішого населення — тільки на 18 % [2]. Система приватного медичного страхування, характерна для США, є наслідком економічного лібералізму. Між страховими компаніями, лікувальними закладами розвивається інтенсивна конкуренція за платоспроможних і молодих пацієнтів. У США — найвищі витрати на охорону здоров'я — майже 18 % від ВВП. Дуже інтенсивно розвивається державно-приватне партнерство. Але американська система страждає від нераціональної структури, адже там переважає витратний лікарняний сектор. У приватних американських закладах лікування оплачується за принципом «гонорар за послугу» (fee-for-service), що прискорює диференціацію суспільства з критерія доступу до лікування. Показник середньої тривалості життя американців на момент народження, за даними ОЕСР 2009 р., дорівнює 78,2 року, тобто нижчий, ніж у Великій Британії (80,4 року), скандинавських країнах (у середньому 81 рік), Німеччині (80,3 року), Франції (81 рік) і навіть у Греції (80,3 року), Іспанії (81,8 року), Португалії (79,5 року), Словенії (79 років); показник випадків дитячої смертності на 1000 мешканців, який складає 6,5, — вищий, ніж в Англії (4,6), Нідерландах (3,8), Іспанії (3,3), Швеції (2,5), Словенії (2,4) [3]. Платоспроможні американці мають найвищий рівень охорони здоров'я у світі, але розшарування населення за рівнем споживання медичних послуг досить високе, незважаючи на реформи Б. Обама. Приватне медичне страхування існує також у Швейцарії, Філіппінах, Південній Кореї та Австралії, до неї почали наближуватися Азербайджан та Грузія.

У той же час некоректно стверджувати, що англосаксонська модель байдужа до охорони здоров'я. По-перше, постіндустріальний розвиток, де інвестиції в людський капітал є пріоритетними, стримує традиційний американський або англійський консерватизм. По-друге, правова держава — це такий її статус, за допомогою якого громадяни мають гарантовану можливість захисту своїх інтересів. Культ закону не дозволяє обмежувати конституційні права людини, адже в багатьох провідних країнах чинною законодавчою нормою є рівний доступ громадян до охорони здоров'я. Навіть у США зростає

державне фінансування відомої системи «Medicare», яка охоплює лікування похилих людей віком старше 65 років. У 2010 р. воно складало 452 млрд дол., або майже 13 % федерального бюджету країни [4]. Крім того, розвиток громадянського суспільства, якому сприяє правова держава, забезпечує високу частку неурядових некомерційних організацій у наданні медичних послуг, соціальну відповідальність бізнесу, а також контракти муніципалітетів з приватними фірмами, що компенсує відносну обмеженість соціальної відповідальності на макрорівні.

У Великій Британії, яка належить до англосаксонської моделі розвитку, не останню роль відіграє і традиційний для Європи інституційний чинник — християнська мораль милосердної допомоги хворим. Крім того, великий політичний вплив на європейський розвиток охорони здоров'я справили дві світові війни. Перша світова війна прискорила становлення виборчої системи, профоб'єднань, які захищають права людини, а Друга привела до зростання державного сектору та інших соціальних перетворень. Ще у 1948 р. у Великій Британії було сформовано національну систему охорони здоров'я Беверіджа — на честь економіста-реформатора соціального забезпечення. Схожі системи охорони здоров'я існують також в Ірландії, Канаді, на етапі створення — у Середземноморських країнах. Деякі українські економісти, наприклад З. Лободіна, радять і в Україні побудову системи охорони здоров'я Беверіджа, бо її головний ресурс — державний бюджет [5, с. 97].

Джерелом грошових коштів, призначених для національних систем охорони здоров'я, є прямі податки, які стягуються з фізичних та юридичних осіб. Хворі лікуються на безоплатній основі, а платником виступає держава. При цьому використовуються можливості конкуренції та передбачаються також платні послуги, які задовольняють додатковий попит на лікування, з поліпшеним сервісом для забезпечених верств населення. Крім державних лікарень, що мають надавати встановлені стандарти медичної допомоги, існують і приватні клініки, послуги яких оплачуються або на прямій основі, або за рахунок добровільного страхування. Зазвичай лікарі можуть обирати, де працювати — у державному чи приватному секторі, а часто просто працюють за сумісництвом. Однак державний медичний ринок жорстко регулюється з приводу ціни та якості лікування, а приватний сектор не має суттєвого поширення.

Цілком протилежною від канонів консервативної приватнострахової моделі охорони здоров'я була патерналістська модель М. Семашка, притаманна СРСР, яка повністю брала на себе регулювання галузі на основі жорсткої централізації. Її єдиним джерелом був державний бюджет, а конкуренції практично не існувало. Переваги приватного сектору, який стимулює інновації у медицині, маркетингове дослідження попиту і потреб, диференціація послуг-субститутів та альтернативність пропозиції аж ніяк не прояви-

лися. Проте у 1960 р. витрати на охорону здоров'я у розрахунку на душу населення колишньої УРСР і США були приблизно на одному рівні (близько 150 дол.), а у більшості європейських країн — навіть менше. Зменшення фінансового забезпечення медичної галузі в СРСР почалося з 1975 р., і вона все більше розвивалася за остаточним принципом, тобто гроші на охорону здоров'я витрачалися після фінансування матеріального виробництва, воєнної галузі. В той же час у радянській моделі М. Семашка домінував профілактичний напрям медицини, і за цим критерієм вона вважалася однією з найефективніших. До останнього часу до цієї моделі, з певними застереженнями, тяжіла Білорусь.

Сьогодні найбільш насиченим соціальним змістом відрізняються скандинавська модель і соціально-ринкове господарство, де обсяги перерозподілу ВВП через державний бюджет складають понад 50 %. У Німеччині, а також Австрії, Бельгії, Нідерландах, Франції, Люксембурзі існує модель охорони здоров'я (<http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D1%81%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA>) Бісмарка (назва на честь німецького канцлера Отто фон Бісмарка, який наприкінці XIX ст. створив єдину і розгалужену систему медичного страхування). Німецька система характеризується наявністю різних медичних фондів державного обов'язкового страхування (з метою демонополізації), а також децентралізацією охорони здоров'я, значною роллю регіонів. Рівень фінансування охорони здоров'я в системах Бісмарка дорівнює від 10 до 14 % ВВП. Обов'язкове медичне страхування характерно також для Канади і стало буденною справою для нових країн ЄС.

Державні та соціально-страхові моделі охорони здоров'я виконують функцію перерозподілу ресурсів. Податки (або відрахування на медичне страхування) на законодавчій основі включаються до державного бюджету (або сукупного національного фонду страхування з територіальними підрозділами), а потім розподіляються відповідно до медичних потреб. Повна сума суспільних ресурсів, потрібних для надання державних медичних послуг, складається з бюджетних коштів та ресурсів страхового фонду. В системах охорони здоров'я Беверіджа переважає перше джерело, у системах Бісмарка — друге. При цьому обидві моделі спираються на особливу роль держави у регулюванні ринку медичних послуг. Їх переваги полягають у найвищому ступені соціальної справедливості і солідарності населення, коли реалізується принцип «здоровий платить за хворого, багатий — за бідного, молодий — за похилого». Страхування, зокрема, дає змогу мінімізувати ризик непередбачених витрат на лікування за рахунок поєднання багатьох полісів в один портфель.

Разом з тим точиться чимало дискусій серед науковців і практиків державного регулювання про доцільність та ступінь перерозподілу суспільних ресурсів. Вони пов'язані з міграційною політикою в Європі, яка сприяє утри-

манству тих мігрантів, що живуть на соціальній пільзі, зокрема, в охороні здоров'я, за рахунок податків інших громадян. Утриманство породжує неробство, непристойну і агресивну поведінку, яку побачив увесь світ під час подій у Великій Британії влітку 2011 р. І реформа охорони здоров'я в США, яка сприяє соціалізації суспільного життя, має свою межу. Вона передбачає право на медичне страхування всіх громадян, у тому числі безробітних (їх страховку сплачує держава), тобто існує можливість для певних груп мігрантів уникати праці взагалі і за рахунок інших платників податків отримувати медичну допомогу.

Як бачимо, економічною основою єдності соціальної держави і ефективного розвитку охорони здоров'я є розподіл на її користь суспільних ресурсів. Неспроможність приватного ринку забезпечити справедливий розподіл медичних послуг і соціальну модернізацію суспільства теж обумовлюють значущість суспільної охорони здоров'я. Володіючи монополією узаконеного насильства, держава на відміну від інших суб'єктів має можливість скорегувати розподіл соціальних благ та розширити їх доступність для незахищених верств населення, виявити зловживання. Це пояснюється також тим, що здоров'я людини об'єктивно є досить сильним чинником якості життя, а в конституціях багатьох країн закріплено рівний доступ громадян до освіти та медичних послуг.

У постіндустріальних країнах соціальна модернізація суспільства породжує тривале поширення суспільного (державного) сектору медицини. За даними ОЕСР, частка державних видатків на охорону здоров'я у загальному обсязі витрат зросла у 1960–2009 рр. в Австрії, Ісландії, Франції, Іспанії, Японії, Австралії, Фінляндії, Канаді, США відповідно на 12,0; 22,9; 24,8; 25,4; 33,7; 35,2; 38,1; 65,7; 108,3 %. Рівень цих витрат у країнах соціально-ринкової економіки коливається від 76,9 % у Німеччині до 84,1 % у Норвегії [6]. Підвищення державних видатків на охорону здоров'я є закономірною реакцією на зростаючі втрати від наслідків негативних екстерналій приватного ринку, збільшення ролі соціально-культурної сфери в інноваційному розвитку суспільства, розвитку громадянського суспільства, ускладнення та виклики соціально-економічних процесів у постіндустріальному суспільстві, а також соціальних наслідків глобалізації.

Роль держави посилюється і тому, що діє ще одна тенденція — суттєве зростання середніх витрат на охорону здоров'я загалом. Наприклад, за 1960 – 2009 рр. частка витрат на охорону здоров'я у ВВП в Канаді, Швейцарії, Фінляндії (Австралії), Великій Британії, Австрії, Франції, США (Норвегії), Іспанії зросла, за даними ОЕСР, відповідно у 2,1; 2,3; 2,4; 2,5; 2,6, 3,1; 3,4 і 6,3 рази [7]. Це зростання має такі чинники: запровадження коштовних медичних технологій; збільшення витрат на розроблення нових ліків, асиметрія інфор-

мації для пацієнтів і призначення додаткових, зайвих процедур; агресивний маркетинг фармацевтичних компаній; старіння населення та поява нових хвороб. Зростання витрат потребує їх стримування з боку уряду, інакше, відповідно до моделі виробничих можливостей, страждають інші статті видатків державного бюджету.

Тому поширюються контрактні відносини між державою та надавачами медичних послуг, залучаються ринкові інструменти для стримування зайвих витрат, зокрема, конкуренція за бюджетні і позабюджетні кошти. Розширюється самостійність державних установ, відокремлюються правомочності володіння, розпорядження, користування від привласнення засобів виробництва, обмежується зайве втручання держави та приватного бізнесу. В США, наприклад, за контрактами з місцевою владою приватні фірми керують закладами стаціонарної медичної допомоги. Співробітництво приватного бізнесу і держави дуже поширене в Європі, Туреччині, інших країнах. Крім гальмування витрат, воно сприяє посиленню зворотного зв'язку попиту на діагностику і лікування на обсяг їх пропозиції. Споживачам також надається велика можливість обрання медичних послуг, зокрема, за допомогою державних ваучерів та сертифікатів (тобто фінансування пацієнтів безпосередньо у сфері споживання без втручання у діяльність виробників). І це теж сприяє соціальній модернізації суспільства.

Необхідність обмеження стрімкого зростання непродуктивних витрат на охорону здоров'я в розвинених країнах змушує уряди запроваджувати розподіл витрат між державою і пацієнтами (або благодійними організаціями). У медичній сфері його необхідність обумовлена також можливою ситуацією «морального ризику», коли пацієнт, знаючи, що за нього платить третя сторона (державна або страхова структура), не має обмежень щодо додаткових діагностики, лікувальних процедур, заходів реабілітації. Це сприяє збільшенню тих витрат, які навряд чи були б можливі (принаймні їх було б значно менше) на ринку платних послуг. Якщо граничні суспільні витрати починають перевищувати граничну віддачу від лікування, це призводить до розтринькування суспільних коштів і зростання невиправданих витрат на охорону здоров'я. Тому в багатьох країнах поширюються співплатежі за медичні послуги.

В Україні видатки на охорону здоров'я з бюджетів усіх рівнів теж збільшуються — з 3,6 млрд грн у 1998 р. до 56,1 млрд грн у 2012 р. (відповідно до державного бюджету на 2012 р.) [8]. Тобто формально ми не відстаємо від передових країн. Але стартовий рівень незрівнянно нижчий, а головне — зростає смертність, що пояснюється декількома причинами. По-перше, відсутній інноваційний розвиток — на зарплату лікарів іде близько 70 % усіх виділюваних із державного бюджету коштів, а на закупівлю медичного устаткування — менше 10 %. По-друге, водночас поширюються тіньові, нефор-

мальні платежі громадян за медичні послуги у державних закладах, які фактично дорівнюють бюджетним видаткам. Причому якщо більше останні, то більше неформальні інвестиції, які не свідчать про рівний доступ до медицини усіх громадян, притаманний соціальній державі. Сьогодні бюджетна медицина в Україні — це перетворена форма приватної практики лікарів, яка здійснюється за рахунок державних факторів виробництва. При цьому на відміну від легальної приватної практики медичні працівники звільнені від податків. Державний бюджет недоотримує грошові надходження, а відповідно система охорони здоров'я — необхідні ресурси. Крім того, виникає питання про якість наданих послуг, бо її важче перевірити у тіншовій медицині. Соціальне медичне страхування відсутнє, в країні за роки незалежності працює 16-й міністр охорони здоров'я. Це призводить до неефективності менеджменту в галузі, незважаючи на зростання державних видатків.

У розвинених країнах соціальна модернізація суспільства здійснюється не тільки завдяки зростанню державної медицини. Діє ще одна тенденція — зростання некомерційного неурядового сектору в охороні здоров'я. З одного боку, некомерційні інститути пом'якшують недосконалість приватного ринку медичних послуг і заповнюють нерентабельні ніші ринку, оскільки прагнуть отримання не прибутку, а місії — підвищення суспільного добробуту, якості і тривалості життя кожної людини. Один із багатьох прикладів: у Франції Товариство Червоного Хреста активно навчає різні категорії населення правилам надання першої медичної допомоги, бо 50 % летальних випадків після травм у ДТП припадають на перші хвилини [9]. З другого боку, не тільки вільний ринок, а й присутність держави в охороні здоров'я має вади (докладніше про це далі), а некомерційні медичні організації їх підправляють і посилюють переваги держави, особливо на територіальному рівні. Вони виявляють солідарність з особливими споживачами медичних послуг — тими, хто з об'єктивних чи суб'єктивних причин не в змозі відповідати потребам суспільства (наприклад, інваліди, незаможні, ВІЛ-інфіковані, наркомани, алкоголіки, люди, що помирають). Своїм захистом пацієнтів ці організації сприяють також послабленню асиметрії інформації про якість медичних послуг на ринку.

До головної причини зростання неурядових інститутів охорони здоров'я належать розвиток громадянського суспільства, демократизація політико-економічного простору як відповідь на ускладнення та виклики постіндустріального суспільства. Зростає соціальна відповідальність самих громадських організацій, а держава це підтримує. Друга причина полягає у децентралізації охорони здоров'я і посиленні ролі регіональних ринків в ефективному розподілі бюджетних ресурсів. Делегування відповідальності локальній ланці сприяє інноваціям і більш чутливій реакції на потреби хворих. Місцеве оподаткування є прозорішим, а політики ближче до електорату. Третя причина зростан-

ня ролі некомерційних інститутів у розвинених країнах полягає у прагненні оптимальнішого використання обмежених ресурсів охорони здоров'я. Джерелом бюджету громадських організацій є не тільки урядові субсидії, а й членські внески, кошти від підприємницької діяльності, спонсорська допомога, приватні добровільні внески, кошти муніципалітетів. Вони мають змогу за допомогою лобістів у парламенті підключитися до суспільного розподілу ресурсів, спрямувати їх до охорони здоров'я, вони активізують людські ресурси, творчий і інтелектуальний капітал (до їх складу зазвичай входять професіонали-практики і волонтери), контролюють дотримання чиновниками вимог законів, виступають арбітрами у вирішенні корисних справ, які ініціюють органи місцевого самоврядування. Крім того, за рахунок некомерційного маркетингу неурядові структури пропагують здоровий спосіб життя.

При цьому розвиток некомерційних інститутів не означає відмежування від державного управління. Як зазначає О. Канцуров, «у кожному соціально-економічному інституті має відчуватися присутність держави з метою примусу до виконання правил та унеможливлення опортуністичної поведінки індивідуумів та суб'єктів економічних відносин» [10, с. 19]. Форми участі держави різноманітні — від створення законодавства до співучасті у фінансуванні некомерційних медичних організацій. У Німеччині, де широкий розвиток отримали принципи соціального партнерства, державний і неурядовий сектори доповнюють один одного, причому фінансування другого переважає при розподілі соціальних видатків державного бюджету. Крім того, держава допомагає знаннями, досвідом, професіоналами.

Ще одна причина зростання ролі некомерційних організацій пов'язана з особливостями державного ринку праці лікарів, якому іманентна монопсонія [11]. Компенсаторну роль відносно монополю низької ціни праці відіграють професійні організації лікарів. Вони мінімізують вади монопсонії та діють подібно до єдиного продавця праці своїх членів, як класична монополія. Різноманітними стають також інші їх функції. Вони видають ліцензії приватним надавачам медичних послуг і страховим фондам, стежать за підвищенням кваліфікації своїх членів, захищають національний ринок праці від іммігрантів, а також права лікарів і пацієнтів, навіть займаються поліпшенням довілля.

Досвід розвинених країн свідчить перш за все про те, що економічні реформи в охороні здоров'я у постсоціалістичний період мають бути спрямовані не тільки на структурну перебудову, формування інституту сімейних лікарів, страхового ринку, а й на становлення некомерційних одиниць недержавного сектору. У нас він маловпливовий, тому що на старті ринкових реформ держава за допомогою законодавства сприяла насамперед розвитку інфраструктури товарного, фінансового, інформаційного ринків та ринку праці, тобто суто економічних інститутів. Громадські організації в Україні

діють у дусі патерналізму і цим дуже схожі на державні заклади. Навіть останні протести чорнобильців були акціями просто прохачів. Таку поведінку формує Закон України від 16 червня 1992 р. № 2460-XII «Про об'єднання громадян», який у ст. 3 обмежує діяльність громадських організацій захистом своїх інтересів. Медичні профспілки є своєрідною структурою влади і відіграють декоративну роль. Щоправда, іноді медики беруть участь у правозахисних організаціях. Проте самодостатніми виступають лише клуби за інтересами лікарів. Часто вони співпрацюють з фармацевтичними компаніями, організують різні конференції, забезпечують підвищення кваліфікації, проводять добродійні заходи. Функціонування всіх інших українських громадських організацій дуже відрізняється від зарубіжних — вони мають значно менший коридор можливостей, залежать від політичних чинників, тиску зацікавлених сторін, ідеологічних та політичних уподобань спонсорів, їх втягують у тіньову економіку і псевдоблагодійну діяльність, а керівників підкупають. І як наслідок — недовіра до них громадян, що є значною інституційною перешкодою в розвитку громадянського суспільства.

Між тим тривале поширення державного сектору охорони здоров'я має наслідком відтворення його вад, тому потребує пильності і безперервного вдосконалення законодавства. Головна вада полягає у тому, що соціальна відповідальність у визначенні потреб хворих громадян та фінансуванні охорони здоров'я лежить на парламентах, яким це право делегується у процесі виборчої кампанії. Проте їм часто притаманні опортуністична поведінка, егоїзм та ігнорування уподобань і потреб виборців. Ось чому навіть ті пацієнти, що справно сплачують податки, які є прямими і неадресними, стають заручниками рішень стосовно їх здоров'я ззовні і можуть не отримати адекватне лікування. Якщо поряд з державним сектором не існує розвиненого приватного сектору охорони здоров'я, де є добровільність ринкових угод і інтереси кожної сторони більш-менш ураховуються, його місце посідає тіньовий сектор медицини. У соціальній державі, де відповідальність влади у перерозподілі фінансових потоків через бюджет не суперечить безпеці людського розвитку, зібрані податки розподіляються в інтересах поліпшення здоров'я громадян, тобто обмін грошей між громадянами і надавачами медичних послуг, опосередкований урядом і парламентом, містить ризики лише потенційно. У несоціальній державі, навпаки, існує дуже високий розкид між надходженнями до державного бюджету і соціальним змістом їх розподілу.

Найбільшого загострення цей дисбаланс набуває в корумпованій економіці кланово-олігархічного типу — наприклад, в Україні, де механізм відкликання депутатів не працює, а виборчі списки є закритими для суспільства. З одного боку, надходження до державного бюджету України значно менші за потенційно можливі, тобто стартові умови для розвитку охорони здоров'я

дуже не вигідні, а з другого — ресурси перерозподіляються не на користь цієї галузі. За даними британського тижневика «The Economist», обсяг українського ВВП відповідає розміру ВВП американського штату Юта, населення якого у 18 разів менше, ніж в Україні [12]. Систематично суспільство недоотримує необхідні ресурси через те, що український капітал спливає з країни, переходячи від оподаткування, причому обсяг його стрімко зростає. За даними Державної служби України, якщо на 1 липня 2007 р. інвестиції до Кіпру склали 10,4 млн дол., або 12,3 % від усього обсягу прямих інвестицій в ЄС, то на 1 липня 2009 р. — 5820,2 млн дол. (97,9 %), а на 1 липня 2011 р. — 6389,3 млн дол. (97,1 %) [13]. Остання цифра лише трохи менше (за офіційним курсом Національного банку України на 1 липня 2011 р.), ніж 53 млрд грн — заплановані витрати на охорону здоров'я у Державному бюджеті України на 2012 рік. А відповідно до Державного бюджету на 2011 рік фінансування боротьби з туберкульозом, СНІДом та онкологічними захворюваннями, за рівнем поширення яких Україна є одним із лідерів в Європі, було скорочено на 58 млн грн — до 577 млн грн [14]. Понад дві третини базисних сфер української економіки (хімічна промисловість та гірничо-металургійний комплекс) знаходяться під контролем лише декількох фінансово-промислових груп. Вони привласнюють більшість доходів від українського експорту, які мали б наповнювати державний бюджет, зокрема, бюджет охорони здоров'я.

Безпека для ресурсів охорони здоров'я зростає також через непрозору систему стягнення і повернення ПДВ і особливо ухилення від сплати податків приватних фірм за допомогою «сірих» схем. Прийняття у 2010 р. нового Податкового кодексу цю проблему з порядку денного не зняло. Багатьом підприємцям вигідніше сплачувати корупційний, а не офіційний податок з причини плутанини і складності нормативно-правового середовища, багатьох перевірок податкової служби, обтяжливості ведення податкового обліку та виконання відповідних обов'язків, зайвого податкового адміністрування. Занадто великі у підприємців трансакційні витрати дотримання букви закону. Крім того, за 20 років ринкових перетворень створився міцний інститут недовіри до влади. За даними міністра соціальної політики, фонд заробітної плати в Україні становить приблизно 490 млрд грн, з яких майже 50 млрд знаходиться в «тіні» [15]. В результаті цього нечисленні добросовісні платники податків і особливо бюджетники знаходяться у нерівному становищі до неплатників: вони фінансують медичні послуги двічі — і як платники податків, і як їх покупці на тіньовій основі.

Далекий від інтересів здоров'я громадян і перерозподіл суспільних ресурсів і втрачених можливостей, або альтернативні витрати є дуже високими. У 1990-ті роки хибний шлях напівтіньової приватизації викликав формування власників-хижаків, націлених зовсім не на соціальну модернізацію та

конкурентоспроможність виробництва, а на миттеві надприбутки за вилучення природної ренти та розтринькування державного бюджету, що триває в Україні й донині. Переважна кількість депутатів України приходять у політику заради позитивного впливу на їх бізнес, зокрема, в дуже прибутковому фармацевтичному підприємстві, або заради лобювання інших фінансово-промислових груп і отримання ренти. Депутатська недоторканність доходить до абсурду, а електорат мажоритарних округів елементарно скуповується. Ось чому вдосконалення законодавства має бути спрямоване на зростання відповідальності депутатів за передвиборні обіцянки, зокрема, в охороні здоров'я, шляхом упровадження інституту їх відкликання.

Замість інвестицій в інновації, в тому числі у новітні медичні технології, великий бізнес інвестує у владу, а потім прагне відшкодувати витрати. У цій системі цінностей інтереси охорони здоров'я залишаються за дужками. Кошторис самого парламенту з докладним розподілом грошових ресурсів є ледь не секретним документом для суспільства. Деякі народні депутати його теж не читають, але дисципліновано затверджують. Тому розподіл фінансових потоків на користь лікування дуже відрізняється у двох бюджетах — Верховної Ради і держави загалом. Наприклад, фінансування клініки «Феофанія», за даними профільного комітету Верховної Ради України, становило майже 200 млн грн у 2011 р. [16], однак у звичайних районних поліклініках не вистачає бинтів та шприців. Вартість лікування у підвідомчому парламенту санаторії депутатам компенсують майже повністю.

Соціально ефективному розподілу і без того обмежених бюджетних ресурсів України перешкоджають і професійні помилки представників влади, і корисливі наміри. Міністерство охорони здоров'я України укладає тендерні угоди під тиском фармацевтичних компаній і в умовах низької поінформованості суспільства. Тому не дивно, що поширені зловживання їх замовників, дискримінація учасників і відсутність прозорої конкуренції між ними, упереджене оцінювання торгових пропозицій, що призводить до марних бюджетних розтрат або запізнитих закупівель ліків і вакцин. Так, за даними директора Інституту гігієни і медичної екології ім. Марзеєва, у 2010 р. Мінохорони здоров'я України купило на 800 млн грн імпортних препаратів, аналоги яких є в Україні і коштують удвічі дешевше [17]. А за даними начальника Київської державної інспекції з контролю за цінами, ввезення німецького препарату для лікування лейкемії флудара різними фірмами столиці пройшло з різницею у ціні в розмірі 557 % [18]. У першому півріччі 2011 р. через суперечності між різними фармацевтичними компаніями і перерозподіл фармацевтичного ринку багато дитячих поліклінік не отримали вакцин, хворі лейкемією і СНІДом — ліків, а перші вакцини для хворих туберкульозом стали надходити в країну лише у грудні.

8 липня 2011 р. було прийнято новий Закон України № 3681-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державних закупівель», який удосконалює порядок закупівлі економічними суб'єктами товарів і послуг. Проте зберігаються лазівки для корупції. Закон допускає можливість проведення закупівель у одного учасника в умовах надзвичайних соціально-економічних обставин (ч. 2 ст. 39) і виводить державні та комунальні підприємства з поля дії. Хоча самого поняття «надзвичайні соціально-економічні обставини» в зазначеному Законі не визначено. Це спричиняє загрозу конкуренції і провокує свавільне використання державних коштів. Крім того, Закон вимагає страхування предмета закупівлі, що є невиправданим та істотно ускладнює процес.

Рухаючись управлінською вертикаллю донизу, економіка «відкатів» поступово поширюється на взаємовідносини аптек, біологічних лабораторій, головних лікарів, з одного боку, та лікарів — з другого. Водночас збільшуються неформальні платежі медикам. Причому оплата лікування не означає його високої якості, а звернення громадян до суду у випадках лікарських помилок далеко не завжди гарантує, що справи розбиратимуться справедливо, а рішення ухвалюватимуться відповідно до закону. Це зумовлено високим рівнем корупції і тим, що одна з ознак правової держави — незалежність судової влади — не спрацьовує. Ось чому декларації про надання безоплатних медичних послуг не мають реального забезпечення. Конституційні норми, які визнають державу Україна соціальною, є необхідною, але недостатньою умовою реальної соціальності.

Нестача бюджетних грошей спричиняє низьке і нерівномірне фінансування лікувальних закладів, його відрив від реальних потреб пацієнтів та зростання загроз ускладнень. Українська охорона здоров'я тривалий час виступає у ролі «попелюшки». Ті кошти, які галузь все ж таки отримує, часто теж використовуються економічно та соціально неефективно через застарілий менеджмент, структурно-технологічні диспропорції, зайву централізацію, занепад основних фондів. Іноді вони самочинно перерозподіляються на місцях або непрофесіоналами, або залежно від хабарів чи політичних уподобань. При цьому демографічні проблеми загострюються. За даними Державної служби України, чисельність наявного населення України станом на 1 грудня 2011 р. зменшилась на 1,32 млн громадян порівняно з 1 грудня 2005 р. і складає 45,64 млн. Кількість померлих дітей віком до одного року збільшилась за цей період на 230 і становила на 1 грудня 2011 р. 4119 чол. [19].

Державна ієрархія в охороні здоров'я породжує монополізм. Крім локальних монополій (які неминучі, оскільки хворі люди, яким важко пересуватися, прив'язані до території медичного обслуговування), з'являються природні монополії, які надають послуги, що є суспільними благами. Але вони пере-

творюють їх на приватні блага і проводять агресивну цінову політику. В умовах непрозорих економічних відносин, непрофесійності і заангажованості Антимонопольного комітету України у монополій в охороні здоров'я часто розв'язані руки щодо корупційних справ. Так було з санітарно-епідемічною станцією в Севастополі, яка, скориставшись своїм монопольним становищем, незаконно надала споживачам державні послуги на 7 млн грн [20]. Проте найпотужнішою силою виступає монополія держави у централізованому суспільному секторі охорони здоров'я, система якого є ієрархічною. Це характерно для України, де досі спостерігається інтеграція процесів управління та фінансування охорони здоров'я. Держава виступає одночасно і власником, і виробником, і «продавцем», і «покупцем» медичних послуг. Конкургентного гніту лікувальні заклади не зазнають, тому не дбають про ефективне використання суспільних ресурсів. А державне регулювання у свою чергу не забезпечує мотивації для керівників лікарень господарювати раціонально, оскільки вони не мають жодних правомочностей власності. Уряд зацікавлений в економії коштів через їх нестачу, а лікарні, навпаки, — в їх збільшенні.

Певною мірою сучасні реформи в охороні здоров'я України, які проводяться у пілотних регіонах, мають за мету розмежування покупців та продавців медичних послуг, надання фінансової та управлінської автономії медичним закладам. Покупцями виступають місцеві органи управління, центральні районні лікарні отримують статус комунального підприємства, яке на договірних засадах надає послуги в обмін на гроші замовника. Така система має низку переваг порівняно з моделлю інтегрованого державного управління та фінансування охорони здоров'я, оскільки дозволяє висувати певні вимоги до структури, обсягу, якості, вартості медичних послуг, які надаються населенню. Проте європейська практика додає до цієї системи конкуренцію між надавачами медичних послуг за державне замовлення, до якої долучаються також приватні фірми. Стрімко розвивається державно-приватне партнерство, активним і послідовним прибічником якого є Велика Британія. На початок 2011 р. у країні загалом схвалено 229 проектів партнерства в охороні здоров'я, тривалість яких сягає 25–30 років [21, с. 48]. Для України це тільки можлива перспектива. Річ не тільки у нестачі бюджетних грошей і корупції, а й в недосконалості законодавства. Так, новий Бюджетний кодекс України не охоплює цієї проблеми. Державні та місцеві гарантії (ст. 17) надаються тільки для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання. Закон України від 1 липня 2010 р. № 2404-VI «Про державно-приватне партнерство» формально встановлює державну підтримку здійснення державно-приватного партнерства (ст. 18). Але реально відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 279 обсяг ресурсів на цю підтримку залежить від щорічних державних бюджетів

України. Відсутність довгострокових гарантій не приваблює приватні медичні клініки, оскільки їх відкриття є доволі капіталомістким: у вузькопрофільну структуру з новітнім обладнанням і висококваліфікованими кадрами необхідно інвестувати, на думку бізнесменів, 150–200 тис. дол., а у велику клініку — як мінімум 3–5 млн дол. Період окупності такого підприємства сягатиме 7–10 років. Це надто тривалий період для вітчизняних бізнесменів, психологія яких в умовах економічної і політичної нестабільності не спрямована на самостійну стратегію. Тому вони прагнуть отримати державні гарантії.

Монополізм держави може також послабити конкуренція на ринку менеджерів. За кордоном влада спеціально її підтримує. Але в Україні ринок кваліфікованих керівників, здатних ухвалювати оптимальні рішення в умовах обмежених ресурсів охорони здоров'я, знаходиться у зародковому стані, і попит на них перевищує пропозицію. Тільки з 1 листопада 2010 р. в Національному класифікаторі України «Класифікатор професій ДК 003:2010» окремо з'явилася професія «Менеджер (управитель) в охороні здоров'я» за кодом 1482 на відміну від Класифікатора професій ДК 003:2005 та попередніх актів. Це необхідний, але недостатній крок. Він зовсім не виключає посади головного лікаря медичного закладу, а додає посаду менеджера. Проте головні лікарі мають виключно медичну освіту та переважно медичне мислення. Підготовка менеджерів у Національній медичній академії ім. П. Л. Шупика та Харківській медичній академії післядипломної освіти, а також у регіональних інститутах Національної академії державного управління при Президентові України не заповнює прогалину, адже, на нашу думку, ця спеціальність стає другою, додатковою, її освоюють фахівці зі стажем, які зазвичай не мають достатньо часу для навчання (подібно до заочної форми). Майбутні менеджери не вивчають основ економічної теорії, яка з урахуванням медичного профілю є методологічним фундаментом менеджменту в охороні здоров'я. У вищих медичних навчальних закладах цей нормативний курс у 2010–2011 рр. взагалі усунено. Щоправда, новий Класифікатор професій потенційно дає шанс здійснити юридично обґрунтований перерозподіл повноважень головного лікаря та його заступника з економічних питань, який стає менеджером. Однак потрібні відповідні зміни до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників (вип. 78 «Охорона здоров'я»), де слід передбачити цей перерозподіл з метою розробки надалі посадових інструкцій кожного топ-керівника.

Ще одна недосконалість державної ієрархії полягає в асиметрії інформації, що циркулює між вищими та нижчими ланками охорони здоров'я, а також між менеджерами лікарень і медпрацівниками. Керівники лікарень повинні відповідно до контракту представляти інтереси держави в обмін на зарплату та інші види винагород. Але на практиці, навіть в умовах надання лікувальному закладу правомочностей володіння, розпорядження, використання бюджетних

ресурсів, менеджери часто демонструють опортуністичну поведінку (умисно, заради додаткових преференцій або через недостатній професіоналізм). У міру зростання медичного закладу трансакційні витрати, пов'язані з моніторингом діяльності керівників лікувальних закладів та опосередкованих ланок управління, збільшуються, що свідчить про низхідну дохідність управління. Особливо чітко вона простежується у бідних країнах, де розтрата, фальсифікація фінансових документів та незаконне використання фондів лікарні, змови з постачальниками є найбільш поширеними видами шахрайства. Оскільки система управління у цих країнах непрозора, нерідко важко з'ясувати, де є умисний обман керівників, а де — некомпетентність і невігластво. Ієрархічна структура охорони здоров'я призводить до мовчання персоналу через страх звільнення. Крім того, лікарі відчужені від власності та управління, що спричиняє відхилення їхньої поведінки від норми, ухвалення неоптимальних для менеджера рішень, корупції і шахрайства. За даними ВООЗ, при щорічних витратах на охорону здоров'я у світі у 5,7 трлн дол. 7 % із цієї суми, або приблизно 415 млрд дол., зникають через шахрайство і помилки [22].

Відшкодування медичних витрат третьою стороною (державою) на відміну від ринкових угод, які означають оплату лікування самим пацієнтом, відтворює трансакційні витрати. Це ще одна вада державної медицини. Пацієнт, якого лікують безкоштовно, прагне додаткових діагностичних і лікувальних процедур, заходів реабілітації. Якщо граничні суспільні витрати починають перевищувати граничну віддачу від лікування, це призводить до розтринькування суспільних коштів і зростання невиправданих витрат на охорону здоров'я.

Отже, соціальна відповідальність держави в охороні здоров'я полягає у виконанні конституційного принципу рівного доступу до неї кожного громадянина і збільшенні тривалості життя людини. Економічною основою єдності соціальної держави і ефективного розвитку охорони здоров'я є розподіл на її користь суспільних ресурсів, фінансування галузі на прогресивних засадах: зі зростанням доходів громадян частка їхніх витрат на охорону здоров'я також зростає; малозабезпечені верстви населення, похилі та хронічно хворі люди отримують більше медичних послуг, ніж це було б можливим за пропорційного розподілу потреб та рівня їх задоволення. Тобто виконується принцип солідарності: багатий сплачує за бідного, здоровий — за хворого, молодий — за похилого.

За рівних інших умов зменшення вад державної охорони здоров'я рівнозначно збільшенню її соціально-економічній ефективності, тобто результативності профілактики та лікування. Це також зменшує виробничі і трансакційні витрати, поліпшує фінансовий стан галузі. Компенсація цих вад приватним ринком є недоречною, бо його суб'єкти знаходяться значно далі від соціальної відповідальності. Проте можливий розвиток державно-приватного партнерства, особливо на регіональному рівні.

Необхідно посилити адресність податків, які спрямовуються на охорону здоров'я, та прийняти закон про соціальне медичне страхування. Вдосконалення законодавства має бути також спрямоване на впровадження відкритих тендерних закупівель з багатьма учасниками, бо саме тут існує великий резерв для наповнення ресурсів охорони здоров'я. Треба вивчити досвід європейських держав з приводу заміни тендерів на закупівлю ліків тендерами на їх виробництво і визначити гарантований перелік ліків, які купуватимуться незалежно від виробника. Необхідні вдосконалення менеджменту і фінансування, а також децентралізація галузі, посилення економічної автономії медичних закладів. Удосконалення фінансування державного сектору охорони здоров'я потребує також наближення до ситуації, коли гроші слідує за пацієнтами, подібно до ринкових угод. Для цього законодавство має бути змінено в такий спосіб, аби критерієм фінансування лікарняних закладів став не ліжко-день, а кількість пацієнтів, яких виліковано.

На жаль, в Україні усі позитивні за потенцією процеси ускладнюються тіньовою медициною. Запорукою її скорочення і поліпшення суспільного здоров'я є розлучення великого бізнесу і законодавчої та виконавчої влади, запобігання бідності населення та посилення соціальної справедливості, створення досконалої правової системи і незалежної судової влади, підтримка розвитку громадських організацій взагалі та в охороні здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'янішин, В. Модель системи фінансування охорони здоров'я: концептуальні засади й альтернативи / В. Дем'янішин, Т. Сіташ // *Фінанси України*. — 2011. — № 6. — С. 45–53.
2. 1 % богатых американцев за 30 лет увеличили доходы в 3 раза [Електронний ресурс] / Український бізнес-ресурс. — Режим доступу: <http://ubr.ua/personal-property/personal-finance/1-bogatyh-amerikancev-za-30-let-uvelichili-dohody-v-3-raza-109484>
3. OECD Health Data [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html
4. What the Medicare Debate Means to You? [Електронний ресурс] / *The Wall Street Journal*. — 2011. — 14 April — Режим доступу: <http://online.WSJ.com/article/html>
5. Лободіна, З. Удосконалення національної моделі фінансування охорони здоров'я / З. Лободіна // *Фінанси України*. — 2010. — № 4. — С. 88–97.
6. OECD Health Data [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html
7. OECD Health Data [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oecd.org/document/16/0,3746,en_2649_37407_2085200_1_1_1,00_.html
8. Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=285695&cat_id=37486

9. ДТП — це не фатальний збіг обставин // Голос України. — 2011. — 2 лют. (№ 19). — С. 12.
10. Канцуров, О. Інституціоналізм як теоретико-методологічні засади сучасних реформ / О. Канцуров // Економіка України. — 2011. — № 5. — С. 15–22.
11. Камінська, Т. Вади державної монополії на ринку медичної праці / Т. Камінська // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 2 (5). — С. 77–89.
12. Stateside substitutes [Електронний ресурс] / The economist online. — 2011. — 12 січ. — Режим доступу: http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/comparing_us_states_countries&fsrc=nwl
13. Держслужба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=285695&cat_id=37486
15. NEWSMARKET [Електронний ресурс] / 2011. — 8 вер. — Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2011/09/>
16. Випов решили лечить еще дороже, а «Феофания» избавилась от «блатных» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ПП «Портал Укрбізнес» <http://ukrbiznes.ub.ua/>
17. Ваше здоров'я. — 2011. — 10 черв. (№ 21). — С. 3.
18. Голос України. — 2011. — 16 лют. (№ 29). — С. 19.
19. Держкомстат України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Крым [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://crimea24.info/2011/09/29/>
21. Варнавский, В. Государственно-частное партнерство: некоторые вопросы теории и практики / В. Варнавский // Мир. экономика и междунар. отношения. — 2011. — № 9. — С. 41–50.
22. Мошенничество в сфере здравоохранения обходится в \$415 млрд [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.liga.net/news/politics/579701.htm>

ТЕМА 7. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

К. Г. Губін, кандидат економічних наук

Система формування доходів: сутність та основна суперечність. Доходи населення утворюються у межах системи формування доходів, яка об'єднує систему регулювання доходів та систему саморегулювання доходів. У сучасній змішаній економіці ринкові механізми взаємодіють із державним, корпоративним, громадським ті іншими формами регулювання. Співвідношення регулювання та саморегулювання є мінливим і визначається як етапом

розвитку країни, так і конкретно-історичними умовами господарювання в державі.

Система формування доходів населення визначає два основні для людини аспекти: рівень доходів і характер процесу їх одержання (скільки зусиль доводиться докладати, як це позначається на здоров'ї, цікава чи непрємна ця робота, скільки залишає вільного часу тощо). За зазначеними поверховими характеристиками приховані глибокі розходження в істотних рисах різних господарських систем: техніці, технології та організації виробництва, взаєминах основних соціальних груп, механізмах розподілу доходів, умовах людського розвитку, поширеності експлуатації тощо.

Існують шість основних етапів розвитку системи формування доходів: колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний [1, с. 303–316].

Соціальної державі притаманна соціально-ринкова система формування доходів. Виникнення останньої є результатом тривалої історичної еволюції механізмів саморегулювання та регулювання доходів. Головним внутрішнім джерелом цієї еволюції є основна суперечність формування доходів. Водночас зовнішня детермінація розвитку іноді може відігравати визначальну роль.

Недоцільно абсолютизувати значення суперечності, до чого схильний діалектичний матеріалізм, та водночас небажаним є зосередження уваги лише на рівноважному стані системи, до чого тяжіє рівноважно-інтеграційна концепція розвитку [2, с. 532–533].

Слід також уникати наївного функціоналізму: походження інституціональних форм пов'язане із драматичними періодами історії, структурними кризами, війнами, відкритими зіткненнями між класами або соціальними групами. І тільки після цього кожній інституціональній формі доводиться доводити свою сумісність із завданнями економічного відтворення протягом більш тривалого періоду [3, с. 10].

Об'єктивні та суб'єктивні фактори примушують людей об'єднуватися в економічній, політичній, духовній сферах тощо. Це об'єднання, з одного боку, дозволяє підвищити ефективність діяльності індивідів, а з другого — породжує проблему розподілу доходів, влади, статусу та інших обмежених засобів задоволення потреб. Людство стикається із суперечностями між об'єднанням індивідів та розподілом умов і засобів самореалізації.

У сфері доходів ця суперечність набуває форми основної суперечності формування доходів населення. Спочатку потреба у фізичному виживанні, а потім необхідність підвищення ефективності економічної діяльності змушували людей об'єднувати зусилля в процесі виробництва. Однак таке об'єднання неминуче викликає необхідність визначення частки кожного індивіда у створеному спільними зусиллями продукті.

Ті, хто на стадії виробництва виступали як партнери, об'єднані спільною метою, на стадії розподілу стають суперниками, роз'єднаними прагненням одержати якомога більшу частину створеного продукту в формі кінцевих доходів. Хоча єдність інтересів учасників процесу суспільного виробництва на етапі створення продукту і протилежність на стадії його розподілу зумовлені об'єктивно, на суб'єктивному рівні сприйняття цих інтересів може бути іншим.

Отже, основна суперечність формування доходів населення — це суперечність між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності зі створення економічних благ та заснованим на певному типі розподілу відокремленням їх в особистому доході.

Суперечність пов'язана із тим, що спочатку, на етапі створення продукту, власники всіх факторів виробництва зацікавлені у найбільш ефективному поєднанні цих факторів, адже максимізація ефективності виробництва дозволяє всім розраховувати на більші доходи.

Але на етапі розподілу продукту відбувається радикальна трансформація характеру відносин. Коли продукт вже вироблений, його кількість є незмінною і збільшення доходів одних можливе лише за рахунок зменшення доходів інших. Ті, хто були партнерами, коли йшлося про максимізацію обсягів виробництва, перетворюються на конкурентів у справі розподілу результатів спільної діяльності.

Із розвитком суспільства ускладнюються механізми та форми виробничого об'єднання індивідів, що забезпечують усе більш високу ефективність виробництва. Водночас ускладнюються механізми і форми відокремлення в особистому доході, що розширює можливості економічно обґрунтованого і необґрунтованого збагачення та посилює диференціацію доходів.

Втіленням основної суперечності формування доходів може стати як соціально-економічна боротьба, так і соціально-економічне співробітництво. Ці дві сторони людських взаємовідносин присутні в суспільстві завжди, але співвідношення між ними змінюється: то боротьба, то співробітництво здобувають переважного впливу на суспільні відносини. Соціально-економічна боротьба спрямована на збільшення частки індивіда або соціальної групи у створеному продукті і є руйнівною для економічного розвитку; соціально-економічне співробітництво має на меті збільшення створюваного продукту. Як зазначав Л. Ерхард, розумніше спрямувати зусилля «на збільшення продуктивності, аби цим єдиною плідним способом домогтися для всіх зайнятих у народному господарстві більшого доходу» [4, с. 205].

Зняти основну суперечність формування доходів можливо за рахунок поширення принципів нееквівалентної справедливості, завдяки якому відокремлення в особистому доході перестане бути проблемою. Нееквівалентна со-

ціальна справедливість — тип уявлень про справедливість, що не передбачає взаємозв'язку індивідуальних внесків та віддач. Взаємовідносини усередині родини значною мірою спрямовуються принципами нееквівалентної справедливості. Інші приклади — безкоштовне надання медичних або освітніх послуг, а також добродійність, що набувають все більшого поширення у сучасному світі [5, с. 426].

Однак на початку XXI ст. навіть в економічно розвинених країнах ці принципи набули лише обмеженого застосування. В сучасних умовах більш перспективним видається інший шлях — зняття найбільш гострих форм вияву основної суперечності формування доходів.

Особлива роль у цьому процесі належить державному та недержавному регулюванню доходів, що має не тільки вирішувати конфлікти, а й перешкоджати їхньому виникненню. Система формування доходів населення в соціальній державі має ефективні «вбудовані» механізми зняття гострих форм вияву основної суперечності формування доходів.

Для характеру відносин дуже важливо, чи сприймають різні члени суспільства свої інтереси як суперечні один одному або як такі, що збігаються. Наявність механізмів досягнення компромісу також справляє істотний позитивний вплив на співвідношення боротьби і співробітництва. Потужним інструментом узгодження суперечливих інтересів є соціальне партнерство.

Перетворення акціонерних компаній на «народні підприємства» за рахунок переходу контрольного пакета акцій до трудових колективів може бути ефективним лише в невеликих акціонерних товариствах закритого типу. Крім того, зняття суперечності між працею і капіталом лише прибирає одну з найбільш гострих ліній боротьби, проте не ліквідує повністю суперечність між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності зі створення економічних благ та відокремленням їх в особистому доході, адже зберігається проблема розподілу доходів між співвласниками підприємства. «Народні підприємства», як і всі інші, підлягають оподатковуванню, а отже, залишається проблема розподілу доходів між ними і суспільством. Залучення до фірми факторів виробництва ззовні також пов'язане із основною суперечністю формування доходів.

Історична еволюція системи формування доходів та її перехід на соціально-ринковий етап розвитку. Розгляд історичної еволюції економічних явищ дозволяє глибше проникнути в їхню сутність, тому вивчення еволюції системи формування доходів є необхідним для розуміння того, які саме риси визначають зміст системи формування доходів населення в соціальній державі і що необхідно для її формування.

Історично перша система формування доходів — колективна виникає з появою людини розумної. Спочатку доходи формувалися внаслідок викорис-

тання первинних факторів виробництва (особистий — людина, природний — сили і речовини природи та акумульований — неприродні засоби виробництва), через що факторні доходи відсутні. Люди спільно беруть участь у господарській діяльності і одержують винагороду, що відбиває переважно внесок особистого фактора виробництва. Високий ступінь залежності людини від зовнішніх сил та від випадку призводить до зрівняльного розподілу, незалежно від того, хто добув їжу чи інші засоби задоволення потреб. Обмеженість надлишкового продукту також заважає істотній диференціації доходів, проте найцінніші для господарської діяльності індивіди користуються додатковими благами (престиж, авторитет, лідерство в групі, право мати декілька дружин тощо) [6, с. 60].

На цьому етапі розвитку виявляється перший (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів — неповна вкладоспроможність — об'єктивна нездатність частини людей робити економічний внесок, який би дозволив отримувати винагороду, достатню для підтримання мінімального життєвого рівня. Нерозділеність факторних доходів робить невід'ємним елементом економічного внеску індивіда працю, тому неповна вкладоспроможність спочатку приймає форму неповної працездатності. У відповідь на неповну працездатність розвивається груповий тип соціального захисту, відповідно до якого відповідальність за утримання людей з обмеженою працездатністю (дітей, старих та інвалідів) покладається на соціальну спільноту, частиною якої вони є безпосередньо (грумада, рід).

Колективну систему формування доходів замінює приватна система. В її основі — використання родиною належних їй факторів виробництва з метою отримання благ для задоволення своїх потреб. У цей період належність пов'язана з реальною можливістю використати фактори виробництва у своїх інтересах на санкціонованих громадою підставах і необов'язково корелює із правом власності в сучасному розумінні.

Існування управлінської еліти набуває стійкого, стабільного характеру, а її функції все більше відрізняються від функцій основної частини спільноти. Оформлюються і закріплюються в нормах обов'язки еліти, так само як і обов'язок інших членів громади винагороджувати управлінську діяльність.

Через нагромадження матеріального фактора виробництва окремими індивідами, а також у зв'язку з виконанням управлінською елітою своїх специфічних функцій виникає необхідність для оброблення великих ділянок землі залучати додаткових (крім власників землі та членів їхніх родин) працівників. Це здійснюється переважно за рахунок навертання людей у ті чи інші форми залежності (рабська, феодална тощо). Відбувається перша декомпозиція факторів виробництва — аграрна. У результаті цього виокремлюються такі

три основні похідні фактори виробництва, як управлінські здібності, земля та праця. Відокремлюються три головні типи доходів, що розрізняються механізмами формування: управлінський дохід, рента та доходи від праці в широкому розумінні (від пайка раба до зарплати найманого робітника).

Зосередження факторів виробництва в різних руках потенційно здатне викликати незадіяність факторів виробництва в економічній діяльності — другий (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що визначає необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів.

Описані зміни супроводжуються посиленням політичної надбудови, що на певному етапі породжує державу. Відбувається перехід до третьої системи формування доходів — управлінської. В основі цієї системи лежать певні форми експлуатації мас елітою. Відокремлення індивідів в особистому доході набуває бінарного характеру: основній частині населення, потреби якої задовольняються на рівні, близькому до фізіологічного мінімуму, протистоїть еліта, ступінь задоволення потреб якої залежить від її здатності «вичавлювати піт» з іншої частини суспільства.

Проведений В. Ілющечкіним докладний аналіз станово-класових суспільств [7] дає підстави розглядати рабовласницький, феодалський та азійський способи виробництва як одну велику суспільну формацію. Відповідно до всіх трьох зазначених формацій можна поставити одну систему формування доходів — управлінську.

Через утворення держав, що мають достатні можливості для утримання непрацюючих, поширюється третій (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів — утриманство — орієнтація частини людей на допомогу (родичів, соціальних груп, суспільства, держави), пов'язана з небажанням здійснювати економічний внесок, який відповідає їхнім можливостям, що не дозволяє одержувати винагороду, достатню для підтримання необхідного їм життєвого рівня. На відміну від перших двох базових чинників утриманство не тільки породжує потребу в соціальному захисті і перерозподілі доходів, а й забезпечує її розширене відтворення, масштаби якого прямо пропорційні рівню соціального захисту та його доступності.

Якщо в перших двох системах формування доходів масштаби експлуатації обмежені низькою ефективністю виробництва і невисокою соціально-економічною силою еліти, то в третій експлуатація набуває широкого поширення і здійснюється у двох основних формах.

Управлінська форма експлуатації — тип експлуатації, заснований на привласненні носіями управлінських здібностей економічного внеску інших факторів виробництва за рахунок використання владної сили держави [8, с. 171]. Безумовно, існує внесок управлінських здібностей у створення вартості, пов'язаний, зокрема, із забезпеченням безпеки, підтримкою законності,

організацією господарської діяльності, але висока соціально-економічна сила дає змогу завищувати винагороду керівників.

Приватновласницька форма експлуатації — тип експлуатації, заснований на привласненні власниками засобів виробництва економічного внеску праці [8, с. 171]. Засоби виробництва можуть слугувати засобом експлуатації або тому, що набуті на основі експлуатації, або через те, що їхній власник одержує винагороду, яка перевищує внесок цих факторів у створення вартості. Таке перевищення може базуватися як на обмеженості землі, так і на використанні високої соціально-економічної сили. Всі зазначені підстави експлуатації поєднуються в приватновласницькій формі експлуатації.

«Якщо в науці ХІХ ст. нормою було визнано європейський шлях розвитку (античність — середньовіччя — капіталізм), то сьогодні вчені стверджують, що більшість неєвропейських народів розвивалась по напрямку, в якому структуроутворюючий вплив приватної власності не позначався на розвитку або був вторинним, залежним від розвиненої до виникнення приватної власності політичної адміністрації» [6, с. 59]. Звідси можна зробити висновок про те, що в той час, як у більшості народів управлінська форма експлуатації існувала в чистому вигляді, то у європейських народів до поширення капіталізму вона сполучалася в певному співвідношенні із приватновласницькою експлуатацією, оскільки великі власники землі одночасно були членами управлінської верхівки.

Необхідно розрізняти дві основні моделі управлінської системи формування доходів — азійську та європейську. У першій вирішальний вплив на об'єднання індивідів у процесі створення благ і відособлення їх в особистому доході має політична структура суспільства, у другій — власність на засоби виробництва.

Низька соціально-економічна сила має дозволяти еліті відбирати навіть частину необхідного продукту, однак цьому частково протистоїть той факт, що представники маси тією чи іншою мірою закріплені за експлуататорами і від їхнього нормального існування та розширеного відтворення залежить добробут експлуататора в майбутньому. Не слід відкидати і пом'якшувачий вплив традицій та релігійних норм.

Управлінська форма експлуатації, що панувала в азійській моделі управлінської системи формування доходів, залишала індивідам один основний напрям самореалізації — просування владною вертикаллю, єдиний шлях до влади, поваги та багатства. Однак управлінська еліта орієнтувалася на «проїдання» багатства. Крім того, управлінська верхівка через специфічність механізму формування її доходів тяжіє до розподільного шляху збільшення доходів, тоді як економічна еліта (насамперед торговельна), що не має в цей період великої соціально-економічної сили, зосереджується на продуктивному шляху збільшення доходів.

Розподільний шлях збільшення доходів — спосіб підвищення доходів, заснований на збільшенні винагороди за одиницю результату використання факторів виробництва. Продуктивний шлях збільшення доходів — спосіб підвищення доходів, що базується на збільшенні кількості вкладених факторів виробництва і (або) підвищенні ефективності їх використання.

З розвитком торгівлі відбувається друга декомпозиція факторів виробництва — торговельна. До існуючих похідних факторів виробництва додається капітал (спочатку торговий), що створює внутрішні передумови для переходу до капіталістичної системи формування доходів лише у європейській моделі управлінської системи формування доходів. Це пов'язано із тим, що первісне нагромадження капіталу інтенсивно відбувається лише там, де є клас, що досить багато заробляє та водночас не потребує через відносно невисокий соціальний статус значних представницьких витрат.

Інша принципова передумова зміни управлінської системи формування доходів капіталістичною — науково-технічний прогрес. Це процес хаотичний, що вимагає свободи у різних сферах громадського життя. Останньої було істотно більше у європейських народів значною мірою через розвиненість інституту приватної власності та відносну відокремленість політичної влади від інших сфер суспільства.

Перехід до капіталістичної системи формування доходів завершується тоді, коли виникає широка сфера застосування капіталу — індустріальне виробництво. Промисловий переворот розпочинається в Англії в 60-х роках XVIII ст., потім, через кілька десятиліть — у США, Франції, Німеччині, а завершується в середині — наприкінці XIX ст. До цього ні торгівля, ні мануфактурне виробництво не відіграють визначальної ролі ні за обсягами виробництва (порівняно із сільським господарством), ні за обсягами зайнятих, що обмежує можливості експлуатації праці власниками капіталу.

У той час, як європейська модель управлінської системи формування доходів трансформується під впливом внутрішніх джерел розвитку в капіталістичну систему формування доходів, азійська не генерує внутрішніх передумов для такого перетворення. Однак треба враховувати, що, суттєво поступаючись Заходу за темпами технологічного розвитку, інший світ вимушено очікує на експансію Заходу, який з неминучістю впроваджує капіталістичну систему формування доходів. Це зовнішня детермінація розвитку, але від цього не менш закономірна.

У структурі системи формування доходів виокремлюються саморегулювання і регулювання, до цього значною мірою злиті одне з одним. Господарська діяльність відкидає цілий комплекс раніше органічно вбудованих в неї регуляторів традиційного, релігійного, суспільного та державно-монархічного характеру.

Ринкове саморегулювання перетворюється на систему, що розвивається на власній основі, але регулювання відстає від нього. Більшість недоліків, провалів ринкової системи саморегулювання залишаються без механізмів компенсації, оскільки не формується розвинена система регулювання. І хоча поступово роль регулювання збільшується, але недостатньою мірою, і головне — регулювання здійснюється переважно в інтересах економічної еліти. Капіталістична система формування доходів — це не обов'язково «дикий капіталізм», який заперечує будь-яке регулювання, але це неодмінно форма господарської організації, що забезпечує привласнення досить вузькою і відносно замкненою соціальною групою основних досягнень суспільно-економічного прогресу — як матеріальних, так і нематеріальних.

Розподіл доходів втрачає бінарний характер та набуває більшої кількості градацій. Розрив між найбагатшими та найбіднішими дещо скорочується — не через зниження диференціації доходів (яка, навпаки, зростає), а через надбання найнижчими верствами населення деяких соціально-економічних і політичних прав та запровадження системи масової освіти.

У капіталістичній системі формування доходів держава залишається опорою для панівних класів. Ступінь експлуатації порівняно з попередньою системою спочатку підсилюється через те, що наймані працівники для окремого капіталіста є взаємозамінними. Конкретний капіталіст не має потреби ні в збереженні здоров'я найманих робітників, ні в утриманні їхніх родин.

Пов'язана з відділенням функції управління капіталом від функції власності третя декомпозиція факторів виробництва — підприємницька породжує ще один похідний фактор виробництва — підприємницькі здібності і ще один елемент первинних доходів — підприємницький прибуток.

Якщо в управлінській системі формування доходів велике значення мали традиції та релігія, що освячували стан речей і знижували рівень невдоволення, то крах традиційного суспільства істотно змінює настрої мас. Свою роль відіграють і подовження робочого дня, і монотонність праці, і відрив від природного середовища. Відбувається консолідація робітників, формуються ідеологічні засади боротьби мас за свої права. Поширюється розуміння інтересів різних класів як таких, що суперечать один одному. В капіталістичній системі формування доходів соціальна боротьба розгортається безпосередньо за інтереси мас, знищення політичної, соціальної та економічної нерівності, тоді як у попередній системі соціальна боротьба зазвичай відбувалася за «місця в еліті». Переможці не поліпшували суттєво становище мас, а просто посідали місце переможених у панівному класі.

Позбавлена (через розвиток концепції прав людини та демократизацію) найбільш радикальних методів придушення невдоволення політико-економічна еліта все частіше обирає компромісні шляхи вирішення конфліктів. Механізм,

що відтворює відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, дає збій через поширення акціонерної власності і перевищення зарплатою мінімуму засобів існування (надає можливість здійснювати заощадження).

Зазначені процеси разом з демократизацією громадського життя викликають збільшення соціально-економічної сили мас. З інституту, що забезпечує експлуатацію основної частини населення вузькою елітою, держава поступово перетворюється на інститут, спрямований на збалансування суперечливих інтересів.

На користь праці розподіляється все більша частина створеного продукту. Сам суспільний продукт завдяки досягненням науково-технічного прогресу різко збільшується. Формально вільний час, що майже зник у більшості населення, стає надбанням мас: тривалість робочого тижня в розвинених країнах скорочується удвічі (особливо інтенсивне скорочення спостерігалось на початку ХХ ст.) [9, с. 32]. Зростають можливості з розвитку та реалізації здібностей індивідів (зокрема, через підвищення якості та доступності освіти), що полегшує просування соціальними сходами та розвиток особистості.

Під впливом зазначених перетворень після Другої світової війни в економічно розвинених країнах відбувається становлення соціально-ринкової системи формування доходів.

Основні риси соціально-ринкової системи формування доходів. Можна виділити п'ять базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів:

- 1) конкурентний ринок;
- 2) розвинена система регулювання, у тому числі державного та громадського;
- 3) висока ефективність господарської системи;
- 4) баланс соціально-економічних сил;
- 5) достатньо висока здатність суспільства нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості.

Перелік основних рис соціально-ринкової системи формування доходів, що безпосередньо впливають на реалізацію двох головних цілей формування доходів (задоволеність індивідів процесом формування доходів та високий рівень задоволення їх економічних потреб), має такий вигляд.

1. Перевага соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства).

2. Праця набуває інтелектуального, інноваційного, творчого характеру (що підвищує задоволеність нею), а продукт праці складно піддається точному оцінюванню (що змушує роботодавця налагоджувати партнерські стосунки з найманим робітником, підштовхує застосовувати не процесуальні, а змістовні концепції мотивації, тобто враховувати складну ієрархію потреб людини).

3. Високий життєвий рівень основної маси населення (переважаюча частка населення — більше 80 % — має можливість вести життя, гідне сучасної людини).

4. Велика кількість формально вільного часу (набуває розмірів, подібних до формально робочого часу — близько 40 годин на тиждень).

5. Просування соціальними сходами є потенційно загальнодоступним, але вимагає особистих здібностей (підвищення якості та доступності освіти, широка свобода діяльності створюють потенційну можливість для кожного члена суспільства підвищити свій статус).

6. Помірна диференціація доходів (коефіцієнт Джині для країн ОЕСР із високим доходом становить 36,8, а у середньому в світі він у 1,82 разу вищий та складає 67,0 [10, с. 63]).

7. Низький рівень випадкової та систематичної експлуатації.

8. Соціальне вирівнювання за активної участі держави та інститутів громадянського суспільства (вирівнювання як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання).

9. Збереження відносної бідності та соціальної ексклюзії (соціальна ексклюзія — поведінковий аспект, що нерідко супутній бідності, пов'язаний з обмеженістю матеріальних, культурних та соціальних ресурсів людей, що виключає їх з мінімально прийняттого способу життя, характерного для даного суспільства [11, с. 159], нормальних соціальних контактів та громадського життя взагалі [12, с. 95]).

10. Збереження певної нерівності можливостей (хоча можливості людського розвитку рівні як ніколи, перспективи розвитку особистості все одно відрізняються через різний доступ до освіти, неоднакові соціальні зв'язки тощо).

На думку С. Тютюнникової та В. Іноземцева, збереження бідності в постіндустріальному суспільстві — закономірність, викликана, зокрема, тим, що в цьому суспільстві зростає значення освітнього рівня людини, його інтелектуального розвитку, які найбільшою мірою відсутні в середовищі бідних [13, с. 192; 14, с. 24]. Відбуваються «замикання» нижчого класу, самовідтворення бідності. Збільшується не тільки розрив в оплаті інтелектуальної та переважно фізичної праці, а й різниця у винагороді зайнятих у наукомісткому виробництві та в індустріальному секторі, значній частині сфери послуг, що раніше належали до середнього класу, а зараз зміщаються на його периферію в напрямку нижчого класу [14, с. 23–26].

Основні характеристики соціально-ринкової системи формування доходів обумовлені закономірно. Наприклад, вирівнювання соціально-економічних сил створює передумови для зниження ступеня експлуатації мас. І перше, і друге разом із підвищенням рівня життя і соціальним вирівнюванням забезпечують перевагу соціально-економічного співробітництва над соціально-

економічною боротьбою, що має позитивний зворотний вплив на ефективність господарської системи та якість життя. Висока частка заробітної плати у ВВП у деяких аспектах вигідна і підприємцеві, оскільки розширює платоспроможний попит і забезпечує підвищення якості робочої сили, необхідне в умовах постіндустріального виробництва. І хоча причинно-наслідкові зв'язки складні і нерідко неоднозначні, закономірність комплексного формування зазначених характеристик є безсумнівною.

На цьому етапі розвитку відбувається четверта декомпозиція факторів виробництва — інформаційна, що породжує ще один похідний фактор виробництва — інформацію і такий елемент первинних доходів, як інформаційна рента. Відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва в інформаційній економіці значною мірою нівелюється, адже підвищення доходів робітника та доступність кредиту дозволяють забезпечити себе відповідними засобами виробництва (програмне забезпечення, комп'ютер, підключення до мережі Internet тощо), вартість яких є відносно низькою.

Слід відзначити деяку неоднозначність тлумачень сучасного становища господарських систем економічно розвинених країн. Так, Г. Волинський та І. Тодріна відзначають помітне зміщення пріоритетів між соціальною справедливістю та економічною ефективністю на користь останньої в 70–80-ті роки ХХ ст., але не розглядають це як відхід від концепції соціального ринкового господарства [15, с. 30]. В. Антропов відмічає суперечливі тенденції в економіці Німеччини, починаючи з 1982 р., і говорить про частковий відхід від концепції «соціальної держави», який не означає, однак, переходу до концепції «laissez-faire» [16, с. 63–65].

З'являється припущення про те, що в країнах Заходу відбувається поступовий перехід від політики «соціальної держави» до політики «ефективної держави», що знімає частину відповідальності за пенсійне забезпечення, медичне страхування, страхування на випадок безробіття та інші соціальні виплати з державного бюджету. Однією з основних причин цього вбачається порушення балансу сил праці і капіталу, насамперед через підвищення міждержавної мобільності останнього [17, с. 26–30], однак масштаби і значення перерозподілу соціально-економічних сил, що відбувається сьогодні, на наш погляд, є недостатніми для відходу від концепції соціальної держави.

Такі характеристики «ефективної держави», як дотримання всіма суб'єктами господарювання загальних правил гри, поділ та збалансованість гілок політичної влади, відокремленість політичної та економічної влад, надання рівних можливостей усім учасникам економічної діяльності, збалансоване поєднання ринкового саморегулювання і регулювання, максимальна наближеність структур управління до населення і його потреб, відпрацьованість законодавчого процесу та висока якість законодавства [18, с. 20–25] аж ніяк не вказують на її відмінність від соціальної держави.

У А. Осіп'яна виникає ідея щодо відмирання «держави добробуту» і формування «суспільства добробуту» [19, с. 115–117]. З другого боку, як зазначає А. Шліхтер, теза про зникнення кордонів між громадянським суспільством і державою є неправомірною, зокрема тому, що держава як апарат примусу неминуче виявляється над членами суспільства [20, с. 32].

Загалом, ні при переході від однієї моделі соціального ринкового господарства до іншої, ні при зміні акцентів соціальної політики в жодній з перелічених базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів не відбувається принципових змін. Спостерігається лише «перерозподіл сфер відповідальності» між ринковим саморегулюванням і регулюванням доходів, між недержавним та державним регулюванням у складі регулювання. Якщо в США частка валових державних соціальних витрат становить 17,1 % проти 37,6 % в Данії, то частка всіх чистих соціальних витрат (державних і приватних) розрізняється в цих країнах незначно, складаючи 24,5 % та 24,4 % відповідно [21, с. 15].

Перерозподіл через бюджет більшої чи меншої частки продукту на користь нужденних набуває підпорядкованого значення. Головна ж функція держави як суб'єкта соціальної політики в сучасних умовах вбачається у формуванні соціально-економічного середовища, що сприяє активній самореалізації кожного члена суспільства в економічній сфері, гарантує достатній рівень стабільності і можливість розвитку. В соціально орієнтованому господарстві всі елементи економічної політики працюють на виконання цього завдання [22, с. 68].

Проте існують і загрози такому стану речей. Праця сьогодні «почиває на лаврах» минулих перемог. Знижується роль класових суперечностей, на зміну яким приходять розходження між більш дрібними соціальними групами. Різке зменшення ступеня невдоволення мас, послаблення класової єдності знижують їхню соціально-економічну силу. З другого боку, великий капітал зберігає вплив на владу, який набуває форми «невидимої» олігархії, коли представники великого бізнесу безпосередньо не беруть участі в політичній діяльності, але впливають на кадровий склад і стратегію політичних партій [23, с. 60]. Великий бізнес розширює контроль над засобами масової інформації [24], що разом із розвитком технологій маніпулювання свідомістю містить потенціал порушення балансу соціально-економічних сил. Однак новий характер праці в постіндустріальному виробництві (що ускладнює контроль результатів праці) не дозволяє повною мірою реалізувати сценарій зниження її частки в національному доході (оскільки це створить передумови для зниження ефективності праці).

Особливу роль відіграє світова фінансово-економічна криза, що почалася у 2008 р.: вона примушує зменшувати рівень оплати праці і соціального захисту, що активізує боротьбу найманих працівників за свої інтереси, посилює їх єдність та дає новий досвід самоорганізації.

Перехід до шостої, соціальної, системи формування доходів видається закономірним і неминучим результатом розвитку соціально-ринкової системи формування доходів. Зазначений перехід відбудеться тоді, коли економічні фактори перестануть бути істотною детермінантою людської поведінки. Основну суперечність формування доходів буде знято принципово іншим типом суспільних відносин. Якщо за сучасних умов людський розвиток значною мірою спрямовано на збільшення здатності людини створювати вартість (як основу доходів), то за соціальної системи формування її доходів буде спрямовано на гармонійний розвиток особистості (як основу самореалізації людини). Праця як джерело існування буде замінена творчістю як засобом самореалізації і людського розвитку. Замість піклування про забезпечення матеріальних потреб людина зможе більше зосередитися на потребах саморозвитку.

Оскільки на сучасному етапі розвитку людства якість людського розвитку можна розглядати як визначальну характеристику господарської системи, докладніше зупинимося на умовах людського розвитку за соціально-ринкової системи формування доходів. На ці умови суттєво впливають не всі процеси та явища у сфері доходів населення, адже людський розвиток — довгостроковий процес. Він пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє. Інакше кажучи, якість людського розвитку у конкретний момент визначається не стільки сучасним станом факторів, що на нього впливають, скільки їх станом протягом певного періоду в минулому та перспективами на деякий проміжок часу в майбутньому [1, с. 295].

Серед параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, можна виділити вісім основних [25, с. 68]:

- рівень доходів та їх диференціація;
- характер участі людей у виробництві;
- обсяг формально вільного часу у різних категорій населення;
- ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури;
- рівень прав і свобод різних членів суспільства;
- спрямованість зусиль людей;
- інституційна структура;
- рівень загроз людському розвитку.

Доходи утворюють базу людського розвитку. За незмінності інших умов збільшення доходів інтенсифікує людський розвиток. Характер роботи відіграє велику роль у розвитку індивіда (передусім його людського капіталу). Деякі види діяльності стимулюють постійне самовдосконалення людини, інші, навпаки, стримують її професійне зростання. Умови праці на різних робочих місцях неоднаково впливають на здоров'я та самопочуття людини. Формально вільний (від роботи, сну та задоволення інших фізіологічних потреб) час надає додаткову (крім роботи) можливість розвитку. Формально вільний час

дозволяє компенсувати однобічність розвитку, пов'язаного із роботою, аби забезпечити гармонійний та різнобічний розвиток особистості. Це також час для відпочинку і підтримання здоров'я організму.

Охарактеризовані три фактори становлять ресурси людського розвитку та визначають максимально можливий його рівень. Ефективність реалізації цих ресурсів залежить від інших п'яти факторів.

Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури визначає можливість застосування ресурсів людського розвитку. Адже, по-перше, особистість розвивається через засвоєння надбань культури, і від рівня останньої залежать результати розвитку. По-друге, фізичний стан людини значною мірою визначається культурою підтримання здоров'я та якістю медицини. Рівень прав і свобод (економічних, соціальних, політичних тощо) визначає перелік альтернативних варіантів людського розвитку, між якими індивід може здійснювати вибір. Зазначені два фактори визначають доступні напрямки використання ресурсів людського розвитку.

Обрання конкретного варіанту людського розвитку пов'язане із спрямованістю зусиль індивідів. Доходи, робочий та вільний час людини можуть спрямовуватися на службове просування, інтенсивний саморозвиток і самореалізацію чи поліпшення фізичного стану або на інші цілі. Рішення про це ухвалюється людиною переважно на основі власних потреб, цілей, цінностей, але під впливом цінностей та цілей суспільства і контактних груп (робочого колективу, родини, друзів тощо).

Інституційна структура визначає коефіцієнт корисної дії перелічених шести факторів. Це зумовлено, зокрема, тим, що людський розвиток — дуже складний процес. Його результати залежать не тільки від індивідуальних зусиль, а й від ефективності співробітництва індивідів.

Якість людського розвитку обернено пропорційна рівню загроз цьому розвитку.

З восьми наведених параметрів лише два (рівень матеріальної і нематеріальної культури та інституційна структура) не диференційовані відносно окремих особистостей. Усі інші фактори людського розвитку різною мірою наявні у різних членів суспільства.

Фактори людського розвитку, по-перше, взаємопов'язані (стан одних факторів впливає на стан інших); по-друге, впливають разом (або в одному напрямку, або в протилежних).

Коли диференціація умов людського розвитку є надто високою, це стримує його темпи та породжує загрози розвитку людського потенціалу, зокрема, загрозу непродуктивних витрат на захоплення та утримання кращих умов людського розвитку, загрозу деформації моралі, загрозу економічних і соціальних втрат від конфліктів у суспільстві та ін. [5, с. 432].

Помірна диференціація ресурсів людського розвитку є прийнятною, оскільки стимулює особистість до більш активної діяльності та саморозвитку. Водночас диференціація за рівнем прав і свобод та за розподілом загроз людському розвитку є небажаною.

У колективній системі формування доходів ресурси людського розвитку були незначні, стан інших факторів незадовільний, тому вона надавала для людського розвитку вкрай обмежені можливості. Приватна система формування доходів загалом зберегла ознаки колективної і лише несуттєво поліпшила можливості людського розвитку заможних членів суспільства (за рахунок збільшення ресурсів розвитку людського потенціалу).

В управлінській системі формування доходів, як і в попередніх, бракувало ресурсів для забезпечення нормального людського розвитку всіх членів суспільства. Проте вона створила сприятливі умови для людського розвитку хоча б невеликої частини суспільства. Людський розвиток набув ознак бінарності.

Капіталістична система формування доходів суттєво поліпшила стан факторів людського розвитку. Бінарність була замінена на багатоступеневу градацію умов людського розвитку. Значно ширші верстви населення отримали доступ до прийнятних умов людського розвитку.

У соціально-ринковій системі формування доходів рівень добробуту населення високий, а його диференціація — помірна. Водночас у деяких країнах з цим типом системи формування доходів бажано ще більше знизити ступінь диференціації добробуту. Більшість людей мають високі доходи. Умови праці зазвичай комфортні та нешкідливі. Індивіди досить вільно обирають і відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею. У працівників зазвичай залишається велика кількість формально вільного часу.

Таким чином, обсяг та розподіл ресурсів людського розвитку є достатніми для забезпечення інтенсивного розвитку потенціалу більшості індивідів. Навіть найменш забезпечені члени суспільства зазвичай мають пристойні умови розвитку людського потенціалу.

Матеріальна і нематеріальна культура знаходяться на високому рівні розвитку. Всі члени суспільства отримують широкі права і свободи в економічній, соціальній, політичній царині. Дуже важливо, що рівень прав і свобод автономний від добробуту чи соціального статусу. Проте поки що повної незалежності не досягнуто. Загалом усім людям, незалежно від статків чи положення у суспільстві, доступні багато напрямків та можливостей використання ресурсів людського розвитку.

У соціально-ринковій системі формування доходів рівень експлуатації низький. Основний спосіб заробити — це створити вартість, тобто лише сус-

пільне визнання корисності результату використання факторів виробництва стає основою для отримання їх власниками винагороди у вигляді факторних доходів. Необґрунтоване збагачення, не пов'язане із корисним внеском, майже відсутнє. Більшість схем та можливостей для цього вже виявлені та заблоковані на рівні суспільної свідомості, моралі, професійної етики та на законодавчому рівні.

Тому зусилля людей спрямовуються на збільшення корисного внеску, створення, а не перерозподіл вартості. Така спрямованість породжує установку на професійне зростання, саморозвиток особистості.

Сторіччя еволюції інституційної структури в розвинених країнах зробили її вкрай ефективним інструментом сприяння людському розвитку. Рівень загроз розвитку людського потенціалу низький.

Водночас соціально-ринкова система формування доходів має і певні недоліки. Вже зазначалося, що збереження бідності в постіндустріальному суспільстві є закономірним. Іншим суттєвим недоліком слід вважати утилітарну обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Підсумовуючи викладене, слід відмітити, що в соціально-ринковій системі формування доходів присутня певна диференціація умов людського розвитку, однак не вузькі привілейовані групи, а більшість членів суспільства мають високі можливості; навіть індивіди із найгіршими умовами мають пристойні порівняно з попередніми системами умови розвитку людського потенціалу.

Найбільш помітною є диференціація на рівні розподілу ресурсів людського розвитку. За іншими параметрами соціально-ринкової системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, розподіл більш рівномірний. Це частково компенсує диференціацію доходів, умов праці і вільного часу та зближує умови людського розвитку багатих та бідних членів суспільства.

Умови людського розвитку, створені на базі притаманної соціальної державі системи формування доходів населення, з одного боку, достатні для інтенсивного людського розвитку більшості членів суспільства, а з другого — достатньо диференційовані, аби мотивувати особистість до розвитку свого потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
2. Алексеев, П. В. Философия : учеб. для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. — М. : Проспект ; Изд-во МГУ, 2005. — 604 с.

3. Буайе, Р. Теория регуляции: Критический анализ : пер. с франц. / Р. Буайе. — М. : Наука для общества : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. — 213 с.
4. Эрхард, Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард ; вступ. ст. Б. Б. Багрянницкого, В. Г. Гребенникова. — М. : Дело, 2001. — 352 с.
5. Губин, К. Г. Экономическая эксплуатация как одна из угроз экономической безопасности Украины / К. Г. Губин // Экономика: проблемы теории та практики. — 2008. — Вып. 244, т. 2. — С. 424–435.
6. Бутенко, А. П. Диалектика общественного развития / А. П. Бутенко, А. А. Шкреба. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 320 с.
7. Илюшечкин, В. П. Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах / В. П. Илюшечкин. — М. : Изд-во вост. лит., 1990. — 436 с.
8. Губин, К. Г. Способ формирования доходов: исследование эволюции / К. Г. Губин // Социальная экономика. — 2006. — № 1–2. — С. 169–174.
9. Генкин, Б. М. Экономика и социология труда : учеб. для вузов. — 2-е изд., испр. и доп. / Б. М. Генкин. — М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2000. — 399 с.
10. Доклад о развитии человека 2005. Международное сотрудничество на перепутье: помощь, торговля и безопасность в мире неравенства : пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2005. — 416 с.
11. Абрахомсон, П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахомсон // Общественные науки и современность. — 2001. — № 2. — С. 158–166.
12. Тютюнникова, С. В. Бедность как социально-экономический феномен: содержание, формы, стратегии преодоления в современном мире / С. В. Тютюнникова // Социальная экономика. — 2001. — № 3–4. — С. 88–102.
13. Тютюнникова, С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации экономики инверсионного типа : дис. . . . д-ра экон. наук : 08.01.01. — Защищена 01.10.99 / С. В. Тютюнникова. — Х., 1999. — 460 с.
14. Иноземцев, В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах / В. Л. Иноземцев // Социолог. исслед. — 2000. — № 8. — С. 18–27.
15. Волынский, Г. Что такое «социальное рыночное хозяйство» / Г. Волынский, И. Тодрина // Бизнес-информ. — 1998. — № 23–24. — С. 28–30.
16. Антропов, В. В. Социальная рыночная экономика: путь Германии / В. В. Антропов. — М. : Экономика, 2003. — 224 с.
17. Государственное регулирование рыночной экономики : учеб. пособие для вузов / И. И. Столяров, И. Н. Мысляева, О. В. Катихин, М. А. Пивоварова ; Моск. гос. ун-т М. В. Ломоносова. — М. : Дело, 2001. — 279 с.
18. Энтин, М. Эффективное государство / М. Энтин // Тенденции Российско-Европейских отношений. — 2005. — № 4. — С. 15–25.
19. Осипян, А. Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации / А. Л. Осипян. — Донецк : Лебедь, 2001. — 302 с.
20. Шлихтер, А. «Третий сектор» (некоммерческий) и гражданское общество США / А. Шлихтер // Мир. экономика и междунар. отношения. — 2006. — № 12. — С. 31–39.
21. Никитин, С. М. Рынок и социальная политика государства / С. М. Никитин, М. П. Степанова // Деньги и кредит. — 2005. — № 1. — С. 12–20.

22. Соболева, И. Социальная политика как фактор устойчивого развития / И. Соболева // Проблемы теории и практики управления. — 2003. — № 3. — С. 67–73.
23. Булеев, И. П. Возможно ли разделение бизнеса и власти в странах с рыночной экономикой? / И. П. Булеев, Н. Е. Брюховецкая // Наук. праці Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. : економічна. — 2006. — Вип. 103-1. — С. 58–64.
24. Майданов, В. «Саранча» на медийном поле / В. Майданов // Свобода слова 2000. — 2006. — № 51. — С. 1.
25. Губін, К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 3 (6). — С. 67–74.

ТЕМА 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент

Історія людства не знає жодного типу суспільства, для якого не був би характерним нерівномірний розподіл благ, обов'язків, прав та можливостей між окремими індивідами або їх групами. Існує безліч критеріїв, які можуть бути покладені в основу соціальної стратифікації, — розподілу суспільства на групи, що посідають різне місце в суспільній ієрархії. Серед них можна виділити чотири основні ознаки, за якими оцінюється соціальна структура суспільства: дохід як головний критерій стратифікації, обсяг влади, рівень освіти та престиж професії (заняття) [1, с. 31].

Слід звернути увагу на те, що під час формування постіндустріального суспільства спостерігається постійне зростання ролі рівня освіти як критерія соціальної стратифікації (теорія Д. Белла). Причому його вагомість стає настільки значною, що витісняє усі інші критерії. Саме освіта, знання та інформація дають людині доступ до високооплачуваних та престижних посад, дають владу [2, с. 71–73].

Зрозуміло, що обрані критерії соціальної стратифікації не є єдиною основою структуризації суспільства. Вибір класифікаційних ознак має залежати від цілей дослідження, наявної інформації (складності її отримання, достовірності, повноти, своєчасності тощо).

Науковці на пострадянському просторі пропонують власні системи критеріїв соціальної стратифікації. Так, на думку російського соціолога В. Ільїна, індикаторами соціального статусу виступають: адміністративна і політична влада; наявність і обсяг капіталу як вияв економічної влади; обсяг особистого майна (непродуктивного багатства); обсяг і характер доходів; моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада); умови праці (шкідливість для

здоров'я, ризик для життя, ступінь комфортності робочого місця і под.); перспективи для вертикальної висхідної соціальної мобільності; наявність і проведення вільного часу; задоволеність своїм статусом [1, с. 34].

Український соціолог С. Макеєв наводить таку типологію критеріїв соціальної стратифікації: значущість (вагомість у суспільстві, що дає можливість претендувати на певні соціальні блага, добиватись їх); честь і слава (суспільна повага і престиж); знання/інформація (нерівність, пов'язана з рівнем знань, компетенції); багатство; адміністративна та політична влада [3, с. 89–90].

Очевидно, що складності в отриманні достовірних, повних та своєчасних даних за класифікаційними ознаками значною мірою знижують можливості їх використання на практиці. Тому часто поряд з об'єктивними оцінками використовують суб'єктивні, що базуються на принципі самоідентифікації, тобто на думці самих респондентів відносно того, до якої соціальної групи вони належать. Недоліком самоідентифікації є суб'єктивність оцінки, тому на практиці часто поєднують об'єктивний та суб'єктивний підходи.

Важливу роль у визначенні сутності та обґрунтуванні оптимальних меж соціальної нерівності є дослідження джерел її виникнення. Прийнято виділяти два основні методологічні підходи до тлумачення природи соціального розшарування: функціональний та конфліктний.

Теорії функціоналізму базуються на положенні про природність, неминучість, справедливість та необхідність соціальної нерівності. Це пояснюється наявністю різноманітних соціальних ролей, які мають для суспільства різну значущість і для виконання яких необхідні різні здібності та витрати зусиль. Тому виконавці цих ролей заслуговують на різну за розміром винагороду. Представники цього напрямку (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур та ін.) наголошують на необхідності соціальної нерівності для забезпечення ефективного функціонування будь-якої суспільної системи [1, с. 77–79]. Недоліками функціонального підходу є відсутність пояснень: по-перше, диспропорцій між суспільним значенням окремих ролей та їх винагородою; по-друге, сутічок та боротьби інтересів між представниками різних суспільних груп, особливо зважаючи на те, що такі протистояння іноді набувають вибухового, деструктивного характеру, зумовлюючи зворотний рух суспільного розвитку.

Спроби дати відповіді на означені питання були здійснені в межах конфліктного підходу, найбільш впливовими представниками якого називають К. Маркса та М. Вебера [1, с. 72–77].

К. Маркс вважав, що соціальна нерівність має об'єктивну природу: наявність чи відсутність у окремих економічних суб'єктів прав власності на засоби виробництва. Власники засобів виробництва отримують можливість

присвоювати собі його результати — додану вартість. За К. Марксом, і у рабовласницькому, і у феодальному, і у капіталістичному суспільстві існують два антагоністичні класи: ті, які володіють засобами виробництва, і ті, які їх не мають та змушені працювати на представників панівного класу. Панівний клас власників засобів виробництва живе за рахунок експлуатації представників іншого класу, що зумовлює постійну класову боротьбу, внаслідок загострення якої відбувається соціальний вибух. Його результатом стає руйнування старого ладу і поява нового.

К. Маркс не обмежувався аналізом конфліктів, що виникають між двома основними класами. Він зауважував, що можливі також суперечності між представниками одного класу. Так, у капіталістичному суспільстві можливі конфлікти інтересів: між власниками промислового, торговельного та позичкового капіталів; між великими і дрібними власниками; між найманими робітниками за робочі місця, причому часто розмежування між ними визначається національними або релігійними ознаками [1, с. 73].

М. Вебер дивиться на природу соціальної нерівності ширше. В основу соціальної стратифікації не тільки покладено майнову нерівність, як це робив К. Маркс, а ще й акцентовано на існуванні нерівності у статусі (престижі) та владі. Також зауважується, що економічні відмінності пояснюються не тільки власністю на засоби виробництва, а й професійними вміннями та досвідом. М. Вебер розглядає структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій становище кожної соціальної групи визначається за трьома критеріями: багатством, престижем (соціальною репутацією) та владою (в першу чергу політичною). Усі три складові пов'язані між собою, хоча цей зв'язок не можна назвати тісним. Так, не завжди політичні партії складаються з людей, що мають однакове економічне становище, або люди, що мають рівні статки, користуються однаковою повагою в суспільстві [4, с. 95, 99]. Отже, особлива заслуга М. Вебера полягає в обґрунтуванні багатовимірності та складності соціальної структури суспільства.

Слід зазначити, що функціональний та конфліктний підходи до визначення джерел соціальної нерівності хоча і протилежні, але не взаємовиключні. Вони з різних сторін пояснюють природу розшарування сучасних суспільств, розкриваючи різні погляди не тільки на соціальну нерівність, а й на ступінь справедливості цього явища. Представники функціонального підходу вважають соціальну нерівність справедливою і корисною, бо вона виступає мотивом до високопродуктивної діяльності. Їх опоненти — прихильники конфліктного підходу, навпаки, наголошують на його несправедливості, яке заважає повною мірою реалізувати людський потенціал.

Причиною такого незбігу серед інших є різне розуміння сутності соціальної справедливості. Можна виділити два значення цієї категорії:

1) рівність результатів — права індивідів на отримання благ для задоволення власних потреб мають бути рівними, незалежно від їх зусиль і здібностей (використовується в конфліктному підході);

2) рівність можливостей — кожен має однакові шанси домогтися в житті певних результатів завдяки своїм здібностям та зусиллям (притаманний функціональному підходу).

На нашу думку, прагнення досягти соціальної рівності в першому розумінні є шкідливим. Воно гальмує соціально-економічний розвиток країни, адже індивіди втрачають стимули до ефективної діяльності. До того ж, такий підхід суперечить принципам економічної справедливості.

Соціальна рівність у другому розумінні передбачає відсутність будь-яких перешкод для розвитку та реалізації своїх можливостей. Подібний підхід, навпаки, сприяє якнайповнішій реалізації трудового, наукового, культурного та інших потенціалів країни. Розбудова постіндустріального суспільства вимагатиме поширення соціальної рівності в цьому сенсі. Тим не менш, слід розуміти, що й цей підхід важко визнати цілком справедливим, бо відкритими залишається низка питань. Зокрема, про те, хто і як визначає внесок кожного індивіда в розвиток суспільства; чому одні види діяльності визнаються для суспільства більш важливими і оплачуються краще, ніж інші. Або чому ігноруються зусилля інших індивідів задля досягнення успіху певною особою. Так, високий рівень освіти є результатом не тільки власних старань людини, а й зусиль всього суспільства. Отже, «кращі» мають більший «борг» перед співгромадянами, тобто оплата їх праці має бути зменшена на «відсотки» за цим «боргом», при цьому правильно визначити їх розмір також дуже складно.

Таким чином, соціальна нерівність є вічною хоча б тому, що природні здібності окремих індивідів завжди відрізнятимуться. Повна соціальна рівність недосяжна, але подальше вдосконалення продуктивних сил, що зумовлює перехід від індустріальної до постіндустріальної економічної системи, робить тенденцію до її зростання невідворотною. Така закономірність обумовлює підвищення ролі власних здібностей та зусиль індивідів у визначенні їх місця у соціальній ієрархії. Але такі можливості були не завжди. Всі системи стратифікації, що історично існували, можна поділити на дві групи: відкриті та закриті. *Відкрита система стратифікації* — це така соціальна структура, члени якої можуть досить легко та без суттєвих перешкод змінювати свій соціальний статус. *Закрита система*, навпаки, передбачає повну або майже повну неможливість зміни становища окремого індивіда в суспільній ієрархії [4, с. 234].

За іншою класифікацією можна виділити чотири основні системи соціальної стратифікації: рабство, касты, стани та класи [5, с. 240]. Більшість сучасних суспільств є класовими. Найчастіше класове суспільство поділяють на

три частини: багаті (вищий клас), заможні (середній клас) та бідні (нижчий клас). Кожна з цих частин у свою чергу поділяється на підкласи (прошарки, страти). При цьому кожна країна має свої особливості.

Оцінити соціальну структуру суспільства означає в першу чергу визначити склад окремих соціальних груп, а також їх питому вагу в загальній чисельності населення країни. Наступним кроком має стати дослідження причин і наслідків такої ситуації, а також виявлення закономірностей та обґрунтування перспектив розвитку цього суспільства.

Важливо виявити ознаки, які визначають шанси індивіда посісти певне місце в соціальній ієрархії. Аби їх назвати, необхідно з'ясувати, чи існують певні характеристики, за якими суспільство можна розбити на групи, шанси котрих на досягнення соціального успіху суттєво відрізняються. Серед таких ознак найчастіше називають: вік, стать, стан здоров'я, місце проживання, соціальне походження, склад родини, расу та національність, релігійну належність, наявність окремих особистих здібностей та якостей, суспільних зв'язків тощо.

Можна виявити загальну закономірність: чим більш працездатною є людина, чим більші можливості дає їй оточення та чим більше зусиль вона сама докладає, тим вона має вищі шанси на досягнення високого соціального статусу. Так, за віковою ознакою люди середнього працездатного віку в середньому мають вище соціальне становище порівняно з молоддю та пенсіонерами. За статтю жінки мають гірші шанси порівняно з чоловіками. Здорові мають більше шансів домогтися життєвого успіху порівняно з хворими. Шанси на поліпшення соціального становища індивіда прямо пов'язані з чисельністю мешканців населеного пункту, де він живе або працює. Мешканці міст мають переваги перед мешканцями сільської місцевості. Важливим є також соціальне походження: між соціальним статусом батьків та дітей існує досить тісний прямий зв'язок. У більшості країн є раси або національності, належність до яких значно знижує або підвищує шанси індивідів досягти високого становища в суспільстві. Так само це стосується релігійної належності, особливо якщо позиція як самої особи, так і всього суспільства в цьому питанні є яскраво вираженою. Можна виділити також особисті якості (активність і наполегливість, оптимізм і віра в себе, комунікабельність тощо) та здібності (інтелектуальні, творчі, фізичні) індивідів, що сприяють їх просуванню суспільними сходами. Шанси індивідів змінити своє соціальне становище залежать й від ступеня відкритості суспільств.

Процес переміщення окремих індивідів або їх груп у суспільстві називається *соціальною мобільністю*. Її головними причинами виступають, з одного боку, безпосередня непостійність і змінюваність соціальної структури суспільства, а з другого — індивідуальні особливості та здібності окремих

осіб [5, с. 266]. Виділяють такі форми соціальної мобільності: вертикальну і горизонтальну; індивідуальну і групову; внутрішньопоколінну і міжпоколінну; стихійну й організовану; потенційну і реальну.

Вертикальна мобільність — це таке соціальне переміщення індивіда або групи, яке супроводжується підвищенням або зниженням їх соціального становища. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення між суспільними верствами, які перебувають на одному соціальному рівні [5, с. 266].

Індивідуальна мобільність має місце у випадку, коли переміщення осіб мало пов'язане із загальносуспільними перетвореннями, а більшою мірою визначається індивідуальними особливостями їх діяльності та розвитку. Групова мобільність передбачає колективні суспільні зрушення. Подібні перетворення, зокрема, можуть відбуватися внаслідок соціальних революцій або зміни політичних режимів, коли цілі класи підвищують або втрачають свій попередній рівень суспільної значущості [4, с. 426].

Внутрішньопоколінна мобільність — перехід індивіда із однієї соціальної групи до іншої протягом життя; міжпоколінна — визначається через порівняння соціальних статусів батьків і дітей у певний однаковий період їх життя [5, с. 266].

Стихійна мобільність відбувається без участі держави, організована — за умови державного управління. При цьому остання може здійснюватися як за згодою індивідів, так і без неї [4, с. 426].

Потенційна мобільність розглядається як здатність, прагнення та намагання індивідів змінити своє соціальне становище. Часто вона виступає базою для реальної (фактичної) мобільності. Сутність останньої полягає в реальному соціальному переміщенні осіб [1, с. 141].

Для оцінки соціальної мобільності використовують показники її обсягу, дистанції та напрямку. Перший з них визначається кількістю індивідів, що змінили свій статус. Цей показник може виступати як абсолютна величина, що вимірюється безпосередньо кількістю осіб, та як відносна, що визначається як їх частка у загальній чисельності населення країни або певної досліджуваної групи (вимірюється у відсотках). Дистанція мобільності показує, на яку кількість соціальних сходин змінилася суспільна позиція індивіда або групи. За напрямком, тобто за спрямуванням руху, визначають висхідну, спадну та горизонтальну мобільність [4, с. 430].

Доіндустріальні суспільства характеризуються низькими масштабами соціальної мобільності. В деяких з них суспільні переміщення цілком неможливі (касти). Становлення та розвиток індустріальних суспільств супроводжуються, по-перше, зростанням рівня особистої свободи громадян; по-друге, стрімким нарощуванням виробничих можливостей економік; по-третє, підвищенням ролі власних здібностей та зусиль індивідів у досягненні певних

соціально-економічних результатів. Усе це зумовлює значне підвищення соціальної мобільності.

Тенденція до нарощування обсягів та дистанції соціальних зрушень має зберегтися при формуванні постіндустріальних суспільств. Це пояснюється зростанням важливості знань та інформації, адже за таких умов соціальне становище індивіда в першу чергу має визначатися його власними інтелектуальними можливостями, а не досягненнями попередніх поколінь. Звісно, інтелектуальні можливості не є цілком і повністю власним досягненням окремих осіб. Значною мірою вони залежать від їх природних здібностей, рівня освіти та наполегливості, які в свою чергу багато в чому визначаються якостями, можливостями і зусиллями їх батьків та вчителів. Тим не менш, розвиток та становлення меритократії мають сприяти підвищенню соціальної мобільності. І лише коли індивідуальні здібності та зусилля стануть головними чинниками при визначенні соціального статусу індивіда, тільки тоді можна буде говорити про існування дійсно відкритих суспільств.

Отже, в першу чергу масштаби суспільних зрушень обумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил, а також ступенем економічної та політичної стабільності в країні. Але важливими є також наявність доступу населення до освіти, рівень народжуваності, наявність у батьків можливостей передавати свою політичну або економічну владу в спадок, культурні особливості, що визнають досягнення більш високого статусу мірилом життєвого успіху осіб, тощо.

Як уже зазначалося, перехід від аграрної до індустріальної економіки супроводжувався значними соціальними зрушеннями. Це стосувалося як вищих, так і нижчих класів. При цьому зміни в правлячому класі відбулися значно швидше: частина аристократичних родин не змогла втримати своїх позицій та перейшла до нижчих верств, натомість верхній шар поповнився за рахунок нової буржуазії — представників нижчих верств, що змогли швидко нагромадити капітал, а також військових або революційних лідерів. На наступних етапах розвитку капіталістичних відносин подібні приклади швидкої висхідної мобільності стали рідкісними винятками. Що стосується процесів соціальної мобільності нижчих верств, то вона була тривалою і масштабною, тобто мала груповий характер. Можна виділити дві «хвилі» соціальної мобільності в період становлення та функціонування індустріальних економік: від селян до робочих та від робочих до робітників розумової праці. При цьому другий етап можна вважати передвісником розвитку постіндустріального суспільства.

Таким чином, головним напрямком соціальної мобільності в умовах індустріального та становлення постіндустріального суспільства можна вважати висхідний. Це, звісно, не виключає спадних соціальних переміщень окремих індивідів і навіть їх груп, наприклад, представників професій, що вимирають, або регіонів, що втратили свій ресурсний потенціал унаслідок виробничої

діяльності людей або природних лих тощо. Однак загальна висхідна тенденція зберігається, що призводить до збільшення частки середнього та зниження частки нижчого класу. Тому профіль соціальної нерівності в сучасних розвинених країнах є ромбовидним: близько 5 % населення є багатими та представляють вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % належать до категорії бідних, тобто нижчого класу [4, с. 9].

У сучасній Україні профіль соціальної нерівності має форму трикутника. Так, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, доходи українців глибоко поляризовані: до 1 % населення складають надбагаті (олігархи, фінансові магнати), ще 7–9 % — багаті (політичні діячі та вищий обслуговуючий персонал першої групи), частка середнього класу становить близько 20 %, решта, а це приблизно 70 % жителів країни, бідні [6, с. 83–84].

За даними ООН та Європейської соціологічної служби «Євробарометр» (табл. 8.1), у 2010 р. частка бідного населення в Україні становила 78 %, в той час, як в країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4–8 разів нижчим [7, 108].

Таблиця 8.1

Часка бідного населення в країнах Європи в 2010 р. [7, 108]

Країна	Частка бідного населення, %
Ісландія	10
Норвегія	11
Швеція	12
Ірландія	16
Данія	12
Литва	20
Латвія	26
Росія	70
Нідерланди	11
Німеччина	15
Польща	17
Бельгія	15
Чехія	9
Словаччина	11
Україна	78
Румунія	23
Болгарія	21
Португалія	18
Іспанія	20
Греція	20
Кіпр	16

В. Юрчишин оцінює ситуацію в Україні ще більш песимістично. На його думку, до середнього класу в Україні можна віднести 10–12 % населення, ще 1–2 % є багатими та надбагатими. Всіх інших, а це понад 85 %, можна вважати тією чи іншою мірою бідними [9]. Усереднені результати опитувань, проведених Центром Разумкова у лютому-жовтні 2011 р., підтверджують ці висновки. На питання про матеріальне становище родини респонденти відповіли так (розраховано автором за даними [10]):

— ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 17,3 %;

— вистачає лише на харчування та придбання необхідних некоштовних речей – 39,7 %;

— у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 35,9 % опитаних;

— живемо забезпечено, але зробити коштовні покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,6 %;

— можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо, – 0,2 %;

— важко відповісти – 1,3 %.

Отже, за суб'єктивною оцінкою бідними в 2011 р. в Україні були 54,0 % населення, а 17,3 % — навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90 % населення України (розраховано автором за даними [10]).

Про глибоку соціальну нерівність в Україні свідчать і значення децильного коефіцієнту (співвідношення доходів 10 % найбагатшого населення до доходів 10 % найбіднішого). Так, значення цього показника для Японії складає 4,5, для Скандинавських країн — 3–6, для Німеччини — 7–8, для США — 11–13, для Великої Британії — 14. Найбільш суттєвий розрив між багатими і бідними спостерігається у Бразилії — значення децильного коефіцієнта становить 55–60. Для Аргентини, яку прийнято згадувати наступною, він дорівнює 35. Що стосується України, то дані офіційної статистики показують низький розрив між доходами багатих і бідних — значення коефіцієнта знаходиться на рівні близько 5,5, що суттєво суперечить реаліям, з якими кожен з нас стикається мало не щоденно. За різними експертними оцінками, що враховують діяльність тіньового сектору, розрив у доходах найбагатших і найбідніших українців сягає 25–45. Отже, соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших у світі, що також є свідченням низького рівня розвитку та слабкості вітчизняної економіки. Зазначимо, що в розвинених країнах розрив в доходах понад 10 разів вважається соціально небезпечним [11–15; 16, с. 108]. Таке становище головною мірою є наслідком гострої системної кризи, що розпочалася наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття.

Важливою складовою дослідження соціальної нерівності і бідності в Україні є виділення соціальних груп, для яких ці проблеми є особливо болючими.

Так, чималий інтерес становить вплив складу домогосподарства (працюючі або непрацюючі дорослі, неповнолітні діти, пенсіонери) на рівень його добробуту. При цьому особливо важливо зрозуміти, чи задовольняються потреби сімей з дітьми. Адже в дитячому та підлітковому віці проблеми бідності сприймаються особливо гостро, що в подальшому позначиться на характері індивіда та його поведінці в соціумі. На жаль, спостерігається пряма залежність між кількістю неповнолітніх дітей в домогосподарстві та рівнем їх бідності. Так, значення цього показника для домогосподарств з однією дитиною удвічі нижчий, ніж для таких, де дітей троє та більше. Так само негативно на добробут домогосподарства впливає наявність у його складі непрацюючих пенсіонерів. [17, с. 83, 84]. При цьому спостерігається загальний низький рівень життя домогосподарств незалежно від їх складу.

Що стосується розбіжностей у рівні доходів жителів міст та сіл, то за результатами обстеження домогосподарств у I півріччі 2011 р. можна зробити такі висновки. Середній дохід, що припадає на одного члена домогосподарства, складає 1461 грн у міській та 1193 грн у сільській місцевості, тобто доходи городян в середньому на 22,5 % вищі. Частка населення із середньодушовими доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, складала у міській місцевості 18,9 %, а в сільській — 30,4 %. На продукти харчування припадало 52,5 % сукупних витрат міських домогосподарств та 60,6 % — сільських. Все це є свідченням того, що рівень бідності сільського населення України є більш високим, хоча ступінь нерівномірності їх доходів є нижчим: децильний коефіцієнт доходів городян — 5,4, селян — 4,6 [11].

Є певні розбіжності і в доходах жителів різних регіонів України. Так, за даними табл. 8.2, в 2011 р. працівники Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей в середньому отримували заробітну плату, що складала менш ніж 80 % від середньої по країні, в той час, коли оплата праці в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Київська та Луганська була вище за середню по країні, а в Києві це перевищення склало понад 1,5 разу (розраховано автором за даними [11]).

З одного боку, ці дані свідчать про наявність певних розбіжностей в оплаті праці робітників у різних регіонах України, а з другого — ці розходження не можна вважати достатньо суттєвими. Про це наочно свідчать дані табл. 8.2, а також розраховане за ними значення коефіцієнта варіації, яке не перевищує 20 % (розраховано автором за даними [11]). Отже, суттєвої різниці в оплаті праці робітників різних регіонів України не виявлено.

**Середньомісячна заробітна плата в розрахунку
на одного штатного працівника за регіонами України у 2011 р.
(розраховано автором за даними [11])**

Регіон	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Україна	2633	100,0
Автономна Республіка Крим	2295	87,2
Вінницька	2074	78,8
Волинська	1994	75,7
Дніпропетровська	2791	106,0
Донецька	3063	116,3
Житомирська	2071	78,7
Закарпатська	2069	78,6
Запорізька	2606	99,0
Івано-Франківська	2212	84,0
Київська	2761	104,9
Кіровоградська	2114	80,3
Луганська	2742	104,1
Львівська	2244	85,2
Миколаївська	2448	93,0
Одеська	2387	90,7
Полтавська	2481	94,2
Рівненська	2211	84,0
Сумська	2177	82,7
Тернопільська	1871	71,1
Харківська	2407	91,4
Херсонська	1970	74,8
Хмельницька	2075	78,8
Черкаська	2155	81,8
Чернівецька	1986	75,4
Чернігівська	1974	75,0
м. Київ	4012	152,4
м. Севастополь	2477	94,1

А от заробітна плата працівників, зайнятих різними видами економічної діяльності, різниться значною мірою. Дані табл. 8.3 свідчать про те, що у 2011 р. розрив між заробітками працівників, зайнятих у сфері рибальства, рибництва, в сільському господарстві, та працівників, що займалися фінансовою діяльністю, складав 3–4 рази.

Таблиця 8.3

**Середньомісячна заробітна плата в розрахунку
на одного штатного працівника за видами економічної діяльності
в Україні у 2011 р. (розраховано автором за даними [11])**

Вид діяльності	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Усього	2633	100,0
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	1800	68,4
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	2300	87,4
Рибальство, рибництво	1369	52,0
Промисловість	3120	118,5
Будівництво	2250	85,5
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2339	88,8
Діяльність готелів та ресторанів	1777	67,5
Діяльність транспорту та зв'язку	3138	119,2
Фінансова діяльність	5340	202,8
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2935	111,5
Державне управління	3054	116,0
Освіта	2081	79,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1778	67,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	2380	90,4

До низькооплачуваних видів діяльності можна також віднести діяльність готелів і ресторанів, освіту, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги; до високооплачуваних — промисловість, діяльність транспорту та зв'язку, операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, державне управління. Таким чином, сфера зайнятості значною мірою впливає на добробут працівника.

При дослідженні варіації середньої заробітної плати залежно від регіону або сфери зайнятості звертає на себе увагу загальний низький рівень оплати праці, яка не дозволяє забезпечити працівникам нормальні умови життя та розвитку. Так, склад українського споживчого кошика далекий від стандартів розвинених країн, він орієнтований не на забезпечення більш-менш задовільних умов життя, а лише на виживання [18]. Якщо ж узяти за основу відносно реальні для здорового життя норми харчування і повноцінне задоволення всіх інших потреб, споживчий кошик, за експертними оцінками 2009 р., сягав близько 3580 грн [19]. Наприкінці 2011 р., навіть з урахуванням занижених

офіційною статистикою темпів інфляції (109,1 % — у 2010 р. та 104,6 % — у 2011 р.) [11], вартість цього споживчого кошика має становити 4086 грн, тоді як передбачений державою прожитковий мінімум для працездатної особи в грудні 2011 р. становив лише 1004 грн [20], а середня заробітна плата в грудні 2011 р. складала 3054 грн [11].

Саме низький рівень оплати праці в Україні є головною причиною такого феномена, як бідність зайнятого населення. В розвинених країнах працюючі не завжди гарантовано отримують високі доходи, але від бідності вони точно убезпечені. В Україні робітник не завжди може за рахунок заробітної плати задовольнити власні потреби, а під його опікою дуже часто знаходяться ще й неповнолітні діти, пенсіонери, безробітні члени домогосподарства працездатного віку.

Наведене свідчить про існування в Україні глибокої соціальної нерівності та нерозривно з нею пов'язаної бідності. Ці явища, з одного боку, є результатом занепаду соціально-економічної системи країни, а з другого — перешкоджають її розвитку в майбутньому. Особливої гостроти вони набувають, якщо зважати на сучасні загальносвітові процеси формування постіндустріального суспільства. За висновками фахівців ООН, якщо декілька десятиліть тому конкурентні переваги були у країн з багатими природними ресурсами, капіталами, то нині економічне зростання на 64 % залежить від людського і соціального потенціалів, природних ресурсів — на 20 %, капіталу — на 16 % [9]. Тому втрата людського потенціалу, яка є неминучою при зубожінні значної частини населення, зниженні якості освіти та охорони здоров'я, зумовлює лише поглиблення відставання України від розвинених країн та значно знижує її шанси на економічний прорив.

До того ж, світовий досвід показує, що суспільство стає нестабільним, а ймовірність соціальних вибухів — високою, якщо значення децильного коефіцієнта перевищує 10 [6, с. 83]. Наслідком соціальної нестабільності завжди є нестабільність політична. Отже, необхідність боротьби з соціальною нерівністю та бідністю має бути очевидною для керівництва нашої держави, бо не тільки загрожує йому недоотриманням потенційних прибутків у майбутньому, а й несе пряму загрозу його майну та суспільній позиції вже сьогодні. Тому в розв'язанні цих проблем зацікавлені не тільки представники нижчого класу, що потерпають від них щоденно, а й представники інших суспільних груп, бо ситуація, що склалася, несе низку економічних, соціальних, політичних, демографічних та інших проблем для всіх верств населення України.

Некоректно було б говорити про те, що держава зовсім не намагається поліпшити ситуацію: в I півріччі 2011 р. 27,7 % доходів населення України було сформовано за рахунок соціальної допомоги та інших поточних трансфертів, при цьому частка доходів від зайнятості (оплати праці, доходів від

підприємницької діяльності та самозайнятості) складала 52,9 % [11]. Тим не менш, результати вітчизняної соціальної політики є вкрай невтішними: зубожіння переважної частини населення, руйнація систем освіти та охорони здоров'я, зниження тривалості життя, втрата наукового потенціалу країни та відтік мозків, трудова міграція, зниження чисельності населення, низька продуктивність праці та поступове погіршення якості трудових ресурсів тощо.

Викладене свідчить про неефективність дій держави, неадекватність обраних інструментів впливу та брак коштів, що виділяються. До основних причин такої ситуації можна віднести [21]:

— реалізацію переважно екстенсивного типу економічного зростання, консервування застарілої економічної структури зі значною часткою ресурсно-добувних та експортоорієнтованих виробництв. З одного боку, така ситуація призводить до зниження попиту на кваліфіковану робочу силу, а отже, і капіталовкладень у людський розвиток, а з другого — низький рівень конкурентоспроможності української економіки зумовлює невисокі обсяги національного виробництва, що в свою чергу консервує низькі доходи та обсяги споживання;

— визнання пріоритету економічного зростання над соціальним розвитком; розуміння економічного зростання як передумови, що автоматично поліпшить рівень життя населення; ігнорування того факту, що поліпшення здоров'я та підвищення рівня освіти громадян можуть стати потужним важелем економічного зростання в умовах переходу до постіндустріального суспільства, недооцінювання ролі інституційних перетворень;

— значний тіньовий сектор. Працівники, що в ньому зайняті, з одного боку, мають дуже низький рівень соціального захисту, а з другого — несплата податків обумовлює зниження надходжень до державного бюджету і зменшує можливості фінансування соціальної сфери;

— розгляд соціальної політики як похідної від економічної. Такий підхід, можливо, виправданий в індустріальному суспільстві, але в умовах переходу до постіндустріального суспільства роль соціальної політики істотно зростає. І вже результати економічної політики значною мірою залежать від ефективності перетворень у соціальній сфері;

— нівелювання гостроти проблеми соціального розшарування населення через визнання подібної ситуації нормальним явищем в умовах розбудови ринкової економіки. При цьому не акцентується увага на надмірності розшарування та його значних негативних соціально-економічних, політичних, демографічних наслідках;

— обмеженість у розумінні соціальної політики як підтримки лише незахищених верств населення. Поза увагою залишається така її важлива складова, як підтримка розвитку людського потенціалу, сприяння реалізації можливостей працездатних, особливо обдарованих громадян;

– намагання оцінити результати соціальної політики динамікою кількісних економічних показників, часто усереднених, безвідносно до реальних соціальних змін у суспільстві;

– подвійні стандарти соціальної політики: перші — проголошені — існують де-юре. Вони закріплені в Конституції та ратифікованих Україною міжнародних нормах (право на працю, відпочинок, безкоштовну освіту та охорону здоров'я, право на дохід не менше прожиткового мінімуму тощо); другі — ті, що існують де-факто, — за якими живе сучасне українське суспільство, полягають у неналежному виконанні або повному недотриманні норм, закріплених у законодавстві;

– існуючий механізм перерозподілу доходів громадян, у тому числі через державний бюджет, який значною мірою працює на користь вищого класу, загострюючи проблеми соціальної нерівності та бідності навіть за умов економічного зростання;

– зневіра населення у можливість суттєвого поліпшення рівня життя, розчарування у власних силах та можливостях, апатія, тривога та депресія, перенесення відповідальності за своє життя на державу та інших людей. Наслідком цього стають зниження трудової активності та ефективності праці, поширення соціальних аномалій (пияцтва, наркоманії, захворюваності, злочинності), демографічні проблеми тощо.

Як відомо, державне регулювання, спрямоване на формування гідної якості життя кожної людини, її розвиток і захист прав, становить сутність соціальної політики [2, с. 393]. Відповідно до мети регулювання її можна поділити на дві складові: активну та пасивну. *Активну соціальну політику* спрямовано на забезпечення реалізації підприємницького, трудового, інтелектуального та творчого потенціалів населення. Основна мета *пасивної соціальної політики* полягає в соціальному забезпеченні незахищених верств населення та вдосконаленні системи відтворення людського потенціалу країни.

До основних напрямків активної соціальної політики, спрямованої на пом'якшення соціальної нерівності та зниження рівня бідності в Україні, слід віднести:

– вдосконалення системи захисту прав власності, боротьбу з монополіями та захист конкуренції;

– структурну перебудову економіки України шляхом нарощування частки інноваційного сектору та скорочення частки ресурсно-добувних виробництв; використання існуючих конкурентних переваг України як виробника і експортера продуктів харчування, рекреаційного і туристичного центрів, транспортної розв'язки тощо; подальший розвиток авіабудування, космічних технологій, атомної енергетики, автомобільної промисловості, виробництва зброї та військової техніки тощо;

– сприяння реалізації власного підприємницького, трудового, інтелектуального, творчого потенціалів індивідів значною мірою за рахунок створення сприятливих умов з метою розвитку малого підприємництва, а також за рахунок поліпшення інвестиційного клімату в Україні для створення нових виробництв, бажано інноваційних, за рахунок як іноземних, так і вітчизняних капіталовкладень;

– підвищення рівня оплати праці та створення стимулів для високопродуктивної праці, а також постійного поглиблення знань та вдосконалення навичок робітників;

– боротьбу з еміграцією шляхом забезпечення нормальних умов життя і праці в Україні та створення можливостей для реалізації інтелектуального і творчого потенціалів наших співвітчизників.

Що стосується пасивної соціальної політики, то з метою поліпшення соціальної структури українського суспільства державі необхідно спрямувати свої зусилля на:

– підвищення рівня соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх дітей, хворих безробітних тощо шляхом доведення соціальних стандартів до рівня, який би забезпечував задоволення не тільки фізіологічних, соціальних та духовних потреб людини на належному рівні. При цьому допомога може надаватися як у грошовій, так і в натуральній формі;

– створення та розвиток інститутів, які б гарантували збереження заощаджень громадян та захист їх від інфляції;

– розвиток страхування, у тому числі впровадження страхової медицини;

– вдосконалення системи освіти, спрямоване на підвищення як загальногo рівня освіченості та культури громадян, так і на поглиблення професійних знань, у тому числі за рахунок формування у майбутнього фахівця не тільки теоретичної бази, а ще й практичних навичок майбутньої діяльності.

Однак усі ці заходи, спрямовані на підвищення рівня життя населення і боротьбу з бідністю та надмірною соціальною нерівністю, не будуть достатньо ефективними, якщо не вестиметься реальна боротьба з корупцією та тінізацією економіки. Зокрема, йдеться про такі заходи:

– створення дієвої судової системи;

– підвищення заробітних плат у державному секторі та забезпечення відповідальності за хабарництво;

– декларування доходів і витрат чиновниками та членами їх родин;

– припинення роботи нелегальних конвертаційних центрів та обмеження готівкових операцій між суб'єктами підприємницької діяльності;

– боротьба з порушеннями митних процедур;

– заборона або значні обмеження співпраці з офшорними зонами;

– обмеження кількості контролюючих органів, оптимізація їх повноважень та посилення контролю над результатами їх роботи;

– мінімізація, а краще повна ліквідація податкових пільг, адже в нашій країні вони скоріше є не засобом стимулювання окремих галузей або виробництв, а методом нечесної конкуренції та розкрадання коштів державного бюджету;

– спрощення звітності суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі за рахунок боротьби з дублюванням інформації в різних формах звітності.

Крім цього держава має проводити агітаційну діяльність, намагаючись підвищити внутрішню відповідальність громадян за власне життя та життя своїх родин. Тут йдеться про формування відповідних мислення і поведінки, починаючи зі здорового способу життя і закінчуючи активною економічною, соціальною та політичною позицією, прагненням постійного саморозвитку та пошуків шляхів застосування своїх здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваліско, Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посіб. / Н. В. Коваліско. — Львів : Магнолія 2006, 2007. — 328 с.
2. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2008. — 448 с.
3. Макеєв, С. Статус класового аналізу в сучасній соціології / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
4. Добренєков, В. І. Соціологія: Соціальна структура і стратифікація / В. І. Добренєков. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 536 с.
5. Волков, Ю. Г. Соціологія : учеб. для студ. вузів / Ю. Г. Волков, В. І. Добренєков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов ; под ред. В. І. Добренєкова. — М. : Гардарики, 2003. — 512 с.
6. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : кол. наук.-аналіт. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.
7. Ільчук, Л. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс] / Л. Ільчук // Центр перспективних соціальних досліджень. — Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=148:-2010-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24#_ftn17.
8. Межа бідності в Україні та Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zet.in.ua/http://zet.in.ua/socium/mezha-bidnosti-v-ukra%D1%97ni-ta-yevropi/>. <http://gvizdivtsi.org.ua/?feed=rss2>
9. Юрчишин, В. «Зарплатні сльози». Хто винен і що робити [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=814.
10. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини (динаміка 2004–2011)» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.

11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
12. На шляху до кінця світу? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gvizdivtsi.org.ua/?p=4023>.
13. Програма соціалістичної партії України. Боротьба з соціальною нерівністю, ліквідація бідності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://spru.in.ua/about/programa#N03>.
14. Соболев, Ю. Пострадянська Росія [Електронний ресурс] / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. — 2011. — 4 бер. (№ 8). — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/76834>.
15. Соціальна прірва в Україні поглиблюється. Багатії отримують в 9 разів більше бідних [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_gaz.html.
16. Яценко, Л. Д. Рівень та якість життя населення України: міжнародні порівняння / Л. Д. Яценко, С. І. Лавриненко, Т. В. Цихан // Стратег. пріоритети. — 2007. — № 3 (4). — С. 103–111.
17. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні : монографія / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін. ; за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних дослід. НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Укр. центр соціальних реформ, 2009. — 288 с.
18. Споживчий кошик українця виявився гіршим, ніж пайок військовополоненого у 1941 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/spozhivchiy-koshik-ukrayincu-a-viyavivsvya-girshim-nizh-payok-viyskovopolonenogo-u-1941-roci.html>.
19. Юрчишин, В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&or_id=1694.
20. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23.12.2010 р. № 2857-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2857-17>.
21. Колот, А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі [Електронний ресурс] / А. Колот // Дзеркало тижня. — 2010. — 23 січ. (№ 2). — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/59002>.

ТЕМА 9. СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ: СУТНІСТЬ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Л. В. Нечипорук, доктор економічних наук, професор

Страховання забезпечує стабільність, соціальні гарантії в суспільстві за допомогою механізму фінансового захисту. Протягом століть страховий захист удосконалювався, змінювалися його організаційні форми, методи компенсації

збитків, посилювалася розмаїтість страхових програм у міру розширення страхових інтересів і зміни страхових ризиків. При цьому на всіх етапах свого розвитку вирішувалося завдання забезпечення безперервності суспільного відтворення через компенсацію збитків від стихійних та інших небезпек кожного з його учасників.

Модернізація страхового захисту в Україні відбувається в умовах формування соціальної держави, на що накладають відбиток як інверсійний характер ринкових трансформацій, так і процеси глобалізації економіки.

Зазначимо, що основними принципами функціонування соціальної держави в Україні є:

принцип загального добробуту, критерієм дотримання якого є високий рівень життя населення, що визначається обсягом і структурою споживання, сукупністю поточних доходів та накопичень, забезпеченістю якісним житлом тощо;

принцип соціальної справедливості, який визначає міру забезпечення окремих громадян матеріальними і духовними благами відповідно до їх внеску в суспільно корисну працю;

принцип солідарності, що ґрунтується на соціальній відповідальності працюючих за непрацездатних, в основі якої домінує моральний компонент, котрий має бути підкріплений юридичною відповідальністю;

принцип субсидіарності, що має дві складові: по-перше, це перетікання коштів від більш успішних до менш успішних за ринкових умов; по-друге, цей принцип передбачає законодавче регулювання взаємодії у соціальному секторі державних і недержавних структур з наданням громадським та приватним ініціативам переваги у фінансуванні соціальних програм;

принцип соціальної безпеки, що зумовлює та гарантує безпеку людини, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз шляхом скоординованої системи національної безпеки і соціальної політики, розвитку системи соціального (державного та недержавного) страхування, інтеграції України в міжнародну систему соціального розвитку [1].

Л. Ільчук, А. Сивак та А. Супруненко до основних напрямків «діяльності сучасної соціальної держави включають: заходи із заохочення економічного зростання (стимулювання попиту на ринку праці, політика цін і доходів тощо); перерозподіл національного доходу на користь соціально вразливих верств (за ознакою віку — молодь та пенсіонери, за ознакою статі — жінки, за ознакою фізичних вад — інваліди тощо); розвиток доступних для всіх охорони здоров'я, освіти, культури. При цьому обсяг соціальної допомоги має бути виваженим, бо надмірна соціальна допомога призводить до завищених очікувань, зниження мотивації до праці та розвитку психології соціального утримання» [2].

Інверсійний тип ринкової трансформації, як зазначає А. Гриценко, передбачає протилежні переходи: від загального одержавлення власності до розвитку різноманітності її форм, від державної монополії до включення конкурентних принципів, від директивно-планових цін до вільного ціноутворення та ін. [3, с. 277]. Факторами становлення інверсійного типу страхового захисту в Україні були:

а) порушення закономірностей первісного накопичення капіталу, що визначило участь страхових організацій у реалізації таких сучасних методів первинного накопичення, як приватизація і інфляція (побудова безлічі страхових пірамід при реалізації програм страхового захисту на випадок інфляції в умовах гіперінфляції, що призвело до масових невиплат, а отже, до накопичення і перерозподілу грошового багатства);

б) переструктурування економіки України, що завершилося зростанням частки сировинних галузей, старінням основних фондів підприємств за відсутності капіталовкладень, загостренням ситуації ризику, але відсутністю фундаменту передумов для розвитку попиту на страховий захист, за винятком схем податкової оптимізації та легалізаційних механізмів;

в) зміна форм соціалізації, притаманних директивно-плановій економіці, за відсутності соціалізації капіталу, що видозмінила програми особистого страхування (довгострокове страхування життя, медичне страхування, страхування від нещасного випадку), перевівши їх переважно у ранг інструментів мінімізації податків.

Глобалізація страхового ринку — суперечливий процес. З одного боку, вона модернізує механізм страхової діяльності за рахунок застосування принципово нових технологій, дозволяє диверсифікувати ризики і скорочувати вартість послуг, а з другого — участь у процесах глобалізації не завжди є ефективною і безпечною для національних страхових операторів. Є ризики їх поглинання, зумовлені низьким рівнем розвитку і перспективністю поля діяльності для транснаціональних страховиків. Глобалізація світового страхового ринку спричиняє ліквідацію законодавчих та економічних бар'єрів між національними страховими ринками, що під впливом змін у світовій економіці й реалізується на сучасному етапі, а в остаточному варіанті забезпечить формування глобального страхового простору.

Страхування виступає однією з організованих форм заощаджень населення. Механізм страхування специфічних ризиків інвестування заощаджень населення шляхом укладення відповідних угод зі страховими компаніями ефективно сприяє підвищенню фінансової безпеки населення, його довіри до фінансово-кредитних установ та активізації процесів трансформації заощаджень населення в інвестиційні ресурси для розвитку економіки.

Також страхування — це система економічних відносин, що включає, по-перше, утворення за рахунок внесків юридичними і фізичними особами спеціального фонду коштів; по-друге, його використання для відшкодування збитків, втрати майна внаслідок стихійних лих та інших несприятливих випадкових явищ, а також для надання громадянам допомоги при настанні визначених подій в їхньому житті.

Страхування характеризують такі ознаки:

- відносини страхування мають ризиковий характер;
- страхові співтовариства формуються з числа страхувальників і страховиків;
- кошти страхового фонду утворюються за рахунок спеціальних внесків юридичних і фізичних осіб, що призначаються для відшкодування заздалегідь передбачених збитків;
- кошти страхового фонду на відміну від фінансів можуть бути представлені в натуральній формі;
- кошти страхового фонду можуть перерозподілятися тільки серед замкнутого кола осіб;
- матеріальні наслідки збитків перерозподіляються між усіма платниками страхових внесків;
- страхова діяльність є самоокупною;
- особисте страхування поєднує ризикову та ощадну функції.

Зауважимо, що країни, в яких відбуваються соціально-політичні перетворення, поступово відмовляються від непосильних соціальних гарантій і неефективної та економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася їм у спадок від радянських часів, і тільки починають усвідомлювати переваги страхування життя, що гальмується такими проблемами: доходи здебільшого є низькими, тому і безпосередні умови життя неминуче є більш пріоритетними; політичне, суспільне та економічне середовища характеризуються невизначеністю, зберігаються перспективи знищення приватних заощаджень через інфляційні процеси, а також безпосередньо власного економічного існування, наприклад, через можливість безробіття.

У світі поступово були сформовані три моделі соціального захисту.

1. *Модель О. Бісмарка*, яка започаткувала створення системи соціального страхування в Німеччині і широко застосовується також в Австрії, Франції, Швеції, давала можливість вперше здійснити суспільний перерозподіл доходів з метою соціального захисту нижчих верств населення, до яких на той час належали наймані працівники промислових підприємств і відносно яких й законодавчо закріплювалися певні соціальні гарантії в разі втрати працездатності або роботи. Відповідно до цієї моделі забезпечення засновано ви-

ключно на праці і тому поширюється тільки на тих осіб, які зуміли завоювати для себе це право своєю працею; обов'язкове забезпечення тільки для тих найманих працівників, заробітна плата яких нижча визначеної мінімальної суми, тобто для тих, хто не може користуватись індивідуальним страхуванням; забезпечення, засноване на методології страхування, що встановлює паритетне співвідношення між внесками найманих працівників та роботодавців, а також між виплатами та внесками; забезпечення, яким управляють самі роботодавці та наймані працівники [4, с. 42].

2. *Модель У. Беверіджа*, яка була розроблена для Великої Британії і запропонувала нові підходи до політики соціального забезпечення: держава не тільки взяла на себе захист від соціальних ризиків втрати працездатності через старіння, інвалідність, безробіття, а й відповідала за медичну допомогу і лікування, ритуальні послуги, професійну перепідготовку, надавала допомогу на дітей, у разі смерті годувальника, розлучення і материнську допомогу. При цьому розміри більшості видів допомоги не залежали від попереднього заробітку і були однаковими. Розміри пенсій визначалися родинним станом: наприклад, пенсії були вищими для подружньої пари, де дружина не працювала. Для одержання таких виплат застрахованим потрібно було робити обов'язкові внески. Однак внесок був єдиним і охоплював відразу всі страхові випадки без будь-якого спеціального поділу. Всі пенсії і соціальні допомоги виплачувалися з Фонду соціального страхування, а державні допомоги здійснювалися за рахунок податкових відрахувань.

2. Принципи соціального страхування у Великій Британії змінилися з часів реалізації неоконсервативної соціальної політики М. Тетчер (1988 р.), що передбачала: стимулювання індивідуальних заощаджень для пенсійного періоду життя; зниження рівня державних витрат на соціальне забезпечення як у відносному, так і в абсолютному виразі; розширення допомоги родині як фундаменту розвитку суспільства, передусім малозабезпеченим родинам, які мають малолітніх дітей; зростання стимулів до праці [5, с. 334–335, 336].

3. *Модель особистого (колективного) страхування* набула розвитку у США, однак у тій чи іншій формі застосовується також у країнах Латинської Америки і Португалії.

У 1935 р. у США було прийнято Закон про соціальне забезпечення, яким встановлено два види соціального страхування: по старості (пенсії) і по безробіттю. З часом поширення набули також страхування працюючого населення від виробничого травматизму і професійних захворювань; медичне страхування за місцем роботи (ним охоплено близько 60 % працюючих за наймом та членів їхніх родин); індивідуальне страхування від соціальних ризиків; соціальні програми боротьби з бідністю та ін. [5, с. 339–340].

В одних країнах метод страхування має нагромаджувальний характер, а в інших — солідарний (соціальний). Важливу роль в обранні методу відіграє збалансований політичний перерозподіл суспільних благ через колективне страхування, зразками організації якого є:

- запровадження соціального страхування «знизу» як урегулювання відносин працівників і роботодавців;
- уведення інституту соціального страхування «зверху» через державне законодавство;
- організація третього (змішаного) варіанту формування системи соціального страхування внаслідок залучення державної влади та профспілок.

Характерною рисою соціального страхування є фінансування соціальних виплат за рахунок внесків. Система соціального страхування може бути двох видів: державною та недержавною. Їх матеріальним забезпеченням виступають спеціалізовані фонди грошових коштів.

Галузева структура соціального страхування відображає структуру соціальних ризиків, під якими розуміють ймовірність настання випадкових, незалежних від волі людини подій, що погрожують її нормальному відтворенню, фізіологічній та соціально-економічній життєдіяльності.

Усі соціальні ризики можна об'єднати в окремі групи, які й є предметом окремих галузей соціального страхування (табл. 9.1).

Галузева організація соціального страхування може змінюватися з часом (табл. 9.2) та мати особливості в окремих країнах.

Т а б л и ц я 9.1

Форма та тип соціального ризику

Форма соціального ризику	Тип соціального ризику	Вплив ризику на доход	Галузь соціального страхування
Хвороба, травма, вагітність, пологи, догляд за дітьми	Тимчасова непрацездатність	Тимчасова втрата доходу	Медичне (лікарняне) страхування
Старість, інвалідність, смерть	Постійна непрацездатність	Постійна втрата доходу	Пенсійне страхування
Професійні захворювання інвалідність, смерть внаслідок нещасного випадку на виробництві	Тимчасова або постійна непрацездатність, втрата годувальника в родині	Тимчасова або постійна втрата доходу	Страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань
Безробіття	Неможливість працевлаштування	Тимчасова втрата доходу	Страхування на випадок безробіття

**Уведення видів
соціального страхування**

Країна	Страхування від нещасних випадків на виробництві	Допомога при захворюваннях	Пенсійне забезпечення	Страхування з безробіття	Допомога родинам	Медичне страхування або надання безплатної медичної допомоги
Німеччина	1884	1883	1889	1927	1954	1880
Велика Британія	1906	1911	1908	1911	1945	1948
Швеція	1901	1910	1913	1934	1947	1962
Франція	1946	1930	1910	1967	1932	1945
Італія	1898	1943	1919	1919	1936	1945
США	1930	—	1935	1935	—	—

Джерело: Дані Держфінпослуг України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/>

В Україні демографічна ситуація має як схожі, так і відмінні риси порівняно з іншими європейськими країнами (рис. 9.1) та очікує на реалізацію досить невтішних прогнозів (табл. 9.3) стосовно реалізації соціальних ризиків, що й потребує подальшої модернізації соціального захисту.

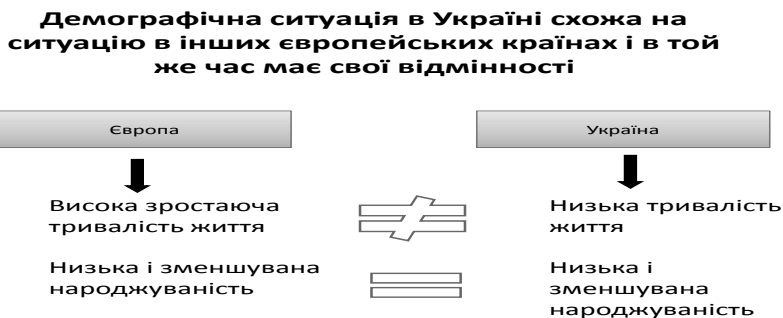

Рис. 9.1. Схожі та відмінні риси демографічної ситуації в Україні порівняно з іншими європейськими країнами

Основні прогнози змін демографічної ситуації в Україні

Співвідношення населення віком понад середній пенсійний вік до населення віком від 16 років до середнього пенсійного віку	0,42	0,56	0,91
Співвідношення кількості пенсіонерів до кількості тих, хто робить внески (коефіцієнт системної залежності)	0,90	1,04	1,39
Тривалість життя у віці 60 років (чоловіки), роки	13,7	16,7	19,6
Тривалість життя у віці 60 років (жінки), роки	19,1	21,3	23,2
Тривалість життя у середньому пенсійному віці (жінки), роки	23,1	25,4	27,4

Джерело: Дані Інституту демографії та соціальних досліджень (2006 р.)

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування громадян в Україні здійснюється за принципами [6]:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, і осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян — суб'єктів підприємницької діяльності;

- надання права одержання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;

- обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг в обсягах, передбачених законами, з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;

- солідарності та субсидування;

- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;

- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Суб'єкти загальнообов'язкового державного соціального страхування — застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їх родин та інші особи, страхувальники і страховики.

Застрахований — фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Страхувальники за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням — роботодавці та застраховані особи, якщо інше не передбачено законами України.

Страховики — цільові страхові фонди з: пенсійного страхування; медичного страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; страхування на випадок безробіття.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її родини, іншої особи) виникає право на одержання матеріального забезпечення та певних соціальних послуг.

Фінансовий механізм соціального страхування являє собою порядок і умови формування та використання коштів соціального страхування на визначені державою цілі соціального захисту населення. Складові фінансового механізму: страхові внески, фонди соціального страхування; соціальні виплати.

Методи формування фондів соціального страхування:

на основі поточного розподілу шкоди

сума страхових внесків = сумі страхових виплат:

на основі принципу накопичення

страхова виплата = сумі страхових внесків + інвестиційний дохід.

Методи участі держави у формуванні фондів соціального страхування:

надання дотацій фондам (використовується при тимчасовій нестачі коштів);

видача субсидій фондам (передбачає постійне фінансування);

введення спеціальних податків, кошти від надходження яких спрямовують до фондів соціального страхування (непрямі податки).

У сфері соціального страхування в Україні виникають такі основні групи фінансових відносин:

між страховими фондами та юридичними особами, які виступають платниками обов'язкових внесків;

між фондами та найманими працівниками, за рахунок яких формуються доходи бюджету фонду;

між фондами та державним, місцевими бюджетами в процесі перерозподілу державних фінансових ресурсів;

між фондами та іншими органами, кошти яких використовуються для фінансового забезпечення соціальних програм;

між територіальними і центральними органами фондів з метою забезпечення соціальних виплат у регіональному та місцевому розрізах;

між фондом та певними категоріями громадян, які отримують за рахунок його коштів матеріальне забезпечення і соціальні послуги;

між фондом і відповідним відомством, міністерством (наприклад, Міністерством праці та соціальної політики, службою зайнятості тощо);

між фондом і установами, організаціями, які виконують певні види робіт (професійне навчання та перепідготування незайнятого населення);

між фондами та фінансовими органами в процесі здійснення контролю за рухом державних фінансових ресурсів.

Фонди грошових коштів можуть бути як державними, так і недержавними. За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням надаються такі види соціальних послуг та матеріального забезпечення:

1) *пенсійне страхування*: пенсії за віком, за інвалідністю внаслідок загально-го захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсії у зв'язку із втратою годувальника (рис. 9.2);

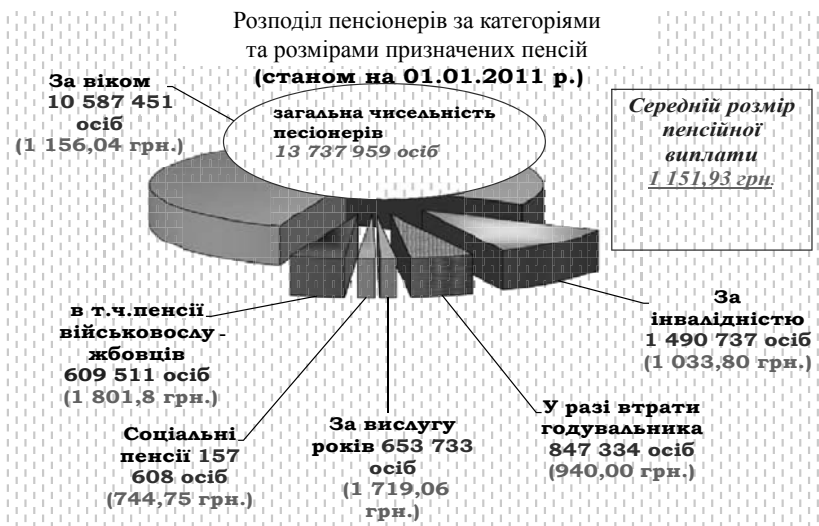

Рис. 9.2. Розподіл пенсіонерів за категоріями та розмірами призначених пенсій

Джерело: Дані Держфінпослуг України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/>

2) *медичне страхування*: діагностика та амбулаторне лікування; стаціонарне лікування; надання готових лікарських засобів та виробів медичного

призначення; профілактичні та освітні заходи; забезпечення медичної реабілітації осіб, які перенесли особливо важкі операції або мають хронічні захворювання.

Цей вид страхування в Україні не втілюється, хоча у Верховній Раді зареєстровано три законопроекти щодо запровадження цього виду страхування. Спеціального Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування» на цей час не ухвалено;

3) *страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням:*

– допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);

– допомога по вагітності та пологах; допомога при народженні дитини та по догляду за нею; допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);

– забезпечення оздоровчих заходів;

4) *страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання:*

– профілактичні заходи з метою запобігання нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;

– відновлення здоров'я та працездатності потерпілого; допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним своїх трудових обов'язків; пенсія по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; пенсія у зв'язку із втратою годувальника, який помер унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

– допомога на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

5) *страхування від безробіття:* допомога по безробіттю; відшкодування витрат, пов'язаних із професійною підготовкою або перепідготовкою та профорієнтацією; матеріальна допомога безробітному та членам його родини; дотація роботодавцю для створення робочих місць; допомога на поховання безробітного.

Зазначимо, що основними джерелами доходів спеціальних позабюджетних фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування є внески роботодавців і застрахованих осіб та для реалізації окремих видів — бюджетні кошти. Розміри цих внесків щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб із кожного виду страхування на календарний рік одночасно із затвердженням Державного бюджету України.

Створення фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян може бути доповнене особистим страхуванням, яке визначає можливість передачі ризиків в управління страховикам.

Як уже зазначалося, найважливішим елементом соціальної системи держави в усіх країнах з ринковою економікою є страхування життя, що дозволяє успішно задовольняти потреби юридичних та фізичних осіб у забезпеченні гарантій захисту їх економічних інтересів, пов'язаних зі здійсненням різних видів господарської діяльності, збереженням певного рівня добробуту і здоров'я.

Країни, в яких відбуваються соціально-політичні перетворення, поступово відмовляються від непосильних соціальних гарантій та неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася їм у спадок від радянських часів, і тільки починають усвідомлювати переваги страхування життя, що гальмується такими проблемами: доходи здебільшого є низькими, тому і безпосередні умови життя неминуче є більш пріоритетними; політичне, суспільне та економічне середовища характеризуються невизначеністю, зберігаються перспективи знищення приватних заощаджень через інфляційні процеси, а також безпосередньо власного економічного існування, наприклад, через можливість безробіття.

Отже, довгострокове планування та планування пенсійного забезпечення за цих обставин навряд чи є можливими і доцільними, принаймні для широких верств населення.

Крім того, існує негативний досвід у сфері фінансових послуг та сфері страхування. Так, у Радянському Союзі багато громадян утратили більшу частину своїх заощаджень, які вони інвестували з метою страхування життя до колишнього радянського органу страхування Держстраху. Після розпаду СРСР такі зобов'язання або не виконувалися, або ж заощадження були знецінені через високий рівень інфляції. До того ж, мали місце гучні банкрутства фінансових компаній, які не виконали обов'язків перед своїми вкладниками.

Слід пам'ятати також, що позиції бізнесу набагато сильніші, ніж найманих працівників, унаслідок чого чимало підприємців ухиляються від сплати податків, виконання обов'язків щодо соціального захисту працівників, не надають гарантій збереження робочого місця, порушують законодавство про працю.

Наголосимо, що на сучасному етапі реалізація соціальної відповідальності бізнесу вимагає й страхування відповідальності роботодавця. Наприкінці 1960-х років більшість європейських країн прийняли закон про обов'язкове страхування відповідальності роботодавця.

Відповідальність роботодавця за заподіяну шкоду життю, здоров'ю та особистому майну працівників повинна бути встановлена відповідно до Ци-

вільного кодексу України, чинних Правил відшкодування власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним трудових обов'язків та інших правових актів.

Страховання відповідальності роботодавця передбачає покриття завданої страхувальником шкоди життю, здоров'ю та/або майну третіх осіб унаслідок нещасних випадків (включаючи виникнення професійних захворювань) на виробництві, що спричиняють третім особам фізичну або психічну травму, а також неналежного виконання страхувальником прийнятих зобов'язань перед громадянами, що перебувають з ним у трудових відносинах. Нещасний випадок — це обмежена в часі подія або раптовий вплив на третю особу небезпечного виробничого чинника чи середовища. Роботодавець несе відповідальність перед працівниками в разі, коли:

- він припустився особистої необережності (якщо роботодавець є фізичною особою);
- не зміг забезпечити відповідне та безпечне обладнання, устаткувати безпечні робочі місця та підібрати кваліфікованих, компетентних службовців;
- сталися порушення законодавчих актів, які можуть призвести до відповідальності роботодавця;
- необережність одного з працівників призвела до травми іншого.

Обов'язок кожного роботодавця — забезпечити охорону здоров'я, безпеку та благополуччя своїх працівників під час робіт; вжити всіх заходів, аби запобігти будь-якому ризику для здоров'я осіб, які не є службовцями роботодавця, та гарантувати їх безпеку; усіма можливими засобами запобігати викидам в атмосферу отруйних і шкідливих речовин.

Предметом договору страхування є майновий інтерес страхувальника, що не суперечить законодавству України, який за законом несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну життю та/або здоров'ю працівника трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я при виконанні ним своїх трудових обов'язків, унаслідок неумисних винних дій (бездіяльності) роботодавця.

Договір страхування відповідальності роботодавця вважається укладеним на користь працівників — громадян, що перебувають зі страхувальником у трудових відносинах відповідно до трудового договору (контракту), договору підряду, доручення та інших зобов'язань, пов'язаних з особистою працею громадян, підтверджених цивільно-правовими угодами.

Працівниками вважаються: робітники та службовці, що перебувають на постійній, тимчасовій, сезонній роботі; позаштатні працівники та особи, що працюють за сумісництвом; студенти та учні, які проходять виробничу практику на підприємстві.

Для оцінки ризику необхідна така інформація:

1) вид виробництва (рід діяльності страхувальника). Описується докладно з метою уточнення страхового захисту, селекції ризиків. Наприклад, у полісі страхування компанії, що прокладає комунікації, може бути не передбачена робота в шахтах метрополітену;

2) умови праці, дотримання техніки безпеки та розвиток соціальної сфери. На підставі цієї інформації можна зробити висновок про ступінь ризику та ймовірність розвитку професійних захворювань;

3) чисельність працівників, їх кваліфікація, стаж;

4) річна заробітна плата. Саме цей показник береться за основу для визначення достатніх лімітів. Зазначимо, що донедавна страховики не обмежували суми відшкодування за угодами страхування відповідальності роботодавців. Багато страхових компаній почали вводити ліміти відповідальності на поодинокі катастрофічні збитки;

5) специфіка діяльності;

6) робота на чужій території;

7) історія збитків за останні п'ять років, сума найбільшого збитку.

Роботодавець (страхувальник) зобов'язаний:

– сплатити страхову премію у строки, встановлені договором страхування. Страховий тариф устанавлюється страховиком, виходячи з оцінки конкретного ризику, обраного страхувальником ліміту відповідальності, виду господарської діяльності та інших обставин, що впливають на ступінь ризику. Як правило, страхувальник виплачує депозитну страхову премію, сума якої залежить від річної суми заробітної плати (брутто-заробітної плати за страховий рік, включаючи всі оподатковувані прибутки). Другий метод підрахунку страхової премії ґрунтується на сумах річного обігу — прибутків від продажу продукції та побічних операцій, а також від кількості зайнятих у виробництві;

– своєчасно надати інформацію страховику про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни страхового ризику;

– вжити всіх можливих і доцільних заходів для з'ясування причин та наслідків страхового випадку;

– негайно, але в будь-якому випадку не пізніше 48 годин (не враховуючи вихідні та святкові дні), після того як стало відомо про подію, яка має ознаки страхового випадку, повідомити про це страховика;

– негайно повідомити страховика про всі вимоги, що висувуються у зв'язку зі страховим випадком;

– вжити всіх можливих і доцільних заходів із запобігання чи зменшення збитків;

– надавати страховику на його вимогу всю доступну йому інформацію і документацію, що дасть змогу робити висновки про причини і наслідки страхового випадку, характер і розмір завданих збитків;

– забезпечити участь страховика у визначенні розміру завданого збитку.

Страховими випадками є травми працівників підприємства будь-якого походження (хімічна, механічна, термічна та ін.), отримані ними внаслідок:

– аварій, пожеж, руйнації будинків, споруд та конструкцій;

– теплових ударів, опіків, обмороження, утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою;

– гострих отруень;

– стихійних лих, надзвичайних подій та інших чинників, що не включені до переліку випадків, які спричинили тимчасову або стійку втрату працівником професійної працездатності або його смерть, коли у постраждалого (або його спадкоємців) є всі підстави вимагати від роботодавця в установленому законом порядку відшкодування заподіяної ним шкоди.

Випадок визнається страховим, якщо шкода заподіяна в період дії договору страхування відповідальності роботодавця:

– на території підприємства або в іншому місці роботи протягом робочого часу, включаючи встановлені перерви;

– під час відряджень, а також при вчиненні дій за дорученням адміністрації;

– по дорозі на роботу або з роботи на транспорті підприємства;

– у робочий час на транспорті загального користування або під час проходження пішки, якщо виконання трудових обов'язків потребує пересування;

– у робочий час на особистому легковому транспорті за наявності розпорядження адміністрації на право використання його для службових поїздок (оформлюється письмовим дозволом адміністрації на використання особистого транспортного засобу працівника у службових цілях).

Не відшкодовується шкода, заподіяна внаслідок:

– умисного заподіяння працівником собі фізичних ушкоджень, самогубства, спроби самогубства, психічного розладу;

– вчинення працівником злочину, протиправних дій (крадіжка, хуліганство та ін.);

– участі працівника в діях, що заважали працювати іншим, уповільнювали робочий процес або призвели до іншого роду безладу на виробництві;

– порушення працівником вимог техніки безпеки праці, якщо з цього приводу він був письмово попереджений роботодавцем або уповноваженою особою;

– прямування працівника на роботу або повернення після роботи транспортними засобами, що не належать підприємству на праві власності або на підставі договору;

– форс-мажорних обставин (а саме: військових дій; народних заворушень; страйків та їх наслідків; радіоактивного забруднення);

– отруєння працівника алкоголем і наркотичними речовинами або наслідками їх вживання (асфіксія, інсульт, зупинка серця та ін.);

– спортивних та інших розважальних ігор (волейбол, теніс, доміно та ін.);

– перебування працівника на території підприємства в неробочий час (у вихідні та святкові дні), не пов'язане з дорученням роботодавця.

Отже, якщо працівник дістав травму під час виконання робіт, не пов'язаних із його безпосередніми обов'язками (визначеними контрактом) та кваліфікацією, то компенсація за полісом не відшкодовується. Так, травма, отримана некваліфікованим робітником, котрий виконує роботу, яка вимагає певної кваліфікації, страхуванням не покривається.

Розмір страхового відшкодування за шкоду, заподіяну працівникові, визначається відповідно до вимог Цивільного кодексу України і положень чинних законодавчих та нормативних актів України і встановлюється в межах, визначених цими актами, але не більше передбачених у договорі страхування лімітів відповідальності страховика.

Страхове відшкодування в межах страхування відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну працівників, здійснюється в межах відповідних страхових лімітів.

У разі тимчасової непрацездатності (без її зниження, внаслідок травми на виробництві, після проходження курсу лікування):

– додаткові витрати на лікування, у межах встановленого ліміту відповідальності з виплати одноразової допомоги; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини потерпілого в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %, якщо це передбачено умовами договору страхування;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування.

У разі стійкої повної або часткової втрати професійної працездатності (інвалідності):

– втрачена заробітна плата (або її відповідна частина). Розмір відшкодування встановлюється залежно від ступеня втрати професійної працездатності і середньомісячного заробітку працівника, який він мав до ушкодження здоров'я; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування

залежно від ступеня вини потерпілого в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– одноразова допомога, розмір якої визначається виходячи із середньомісячного заробітку потерпілого за кожний відсоток утрати працівником професійної працездатності; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини працівника в ушкодженні його здоров'я, внаслідок невиконання ним нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– компенсація витрат на медичну та соціальну допомогу (витрати на придбання ліків, додаткове харчування, протезування, сторонній догляд та ін.), якщо встановлено, що потерпілий має потребу в цій допомозі і одночасно не має права на її безкоштовне одержання. Вона надається потерпілому в розмірах, визначених медико-соціальною експертною комісією (МСЕК), при цьому ступінь вини потерпілого в ушкодженні його здоров'я не враховується;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування.

Ступінь втрати працездатності визначається МСЕК у відсотках до професійної працездатності, яку мав потерпілий до ушкодження здоров'я.

У разі смерті постраждалої особи внаслідок нещасного випадку на виробництві:

– втрачена заробітна плата, розмір відшкодування визначаються із середньомісячного заробітку загиблого з вирахуванням частки, яка припадала на нього і непрацездатних осіб, які були на його утриманні, але не мали права на відшкодування шкоди (частини втраченого заробітку); виплачується особам, які мають на це право відповідно до чинних законодавчих і нормативних актів України; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини потерпілої особи внаслідок невиконання нею нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– одноразова допомога в розмірі п'ятирічного заробітку родини загиблого; при цьому страховик має право зменшити розмір відшкодування залежно від ступеня вини потерпілої особи, внаслідок невиконання нею нормативних актів з охорони праці, але не більш ніж на 50 %;

– компенсація морального збитку, якщо це передбачено договором страхування;

– компенсація витрат на поховання, якщо це передбачено договором страхування.

У разі пошкодження, знищення особистого майна постраждалого:

– збиток, заподіяний працівнику, з яким стався нещасний випадок на виробництві, внаслідок чого було пошкоджено або знищено його особисте майно, що знаходилося при ньому: носильні речі і дрібна ручна поклажа (крім грошей, документів, ювелірних виробів, засобів автотранспорту).

Страхові відшкодування сплачуються страховиком незалежно від виплат, отриманих потерпілим або його спадкоємцями від органів соціального забезпечення (виплат за листками тимчасової непрацездатності, пенсій і грошової допомоги, а також заробітку працівника після нещасного випадку). Страхові відшкодування, пов'язані з втратою професійної працездатності, розраховується на підставі висновків МСЕК або рішення суду. У разі повторного огляду потерпілого МСЕК страховик має бути про це повідомлений страхувальником, і розмір відшкодувань може бути переглянуто. Страхові відшкодування постраждалим працівникам або їх законним спадкоємцям виплачується готівкою через касу страховика або безготівково шляхом перерахування на рахунок одержувачів у банку. Зауважимо, що ми розмежовуємо страхування відповідальності при трудових відносинах, про яке йшлося, і страхування відповідальності, що впливає з трудових відносин. Останнє є новим видом страхування, який покриває такі ризики: неправомірне звільнення, дискримінація, сексуальні переслідування, приниження гідності, порушення таємниці приватного життя, обмеження службового зростання та просування по службі, доведення до стресу та серцевих страждань.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що Україна та інші пострадянські держави на відміну від західних країн рухаються до соціальної, правової та демократичної держави особливим шляхом, специфіка якого полягає у тому, що соціальні основи, які вже було сформовано, потребують лише оновлення і доповнення правовими та демократичними основами в умовах, коли більшість громадян України готові втратити здобуті політичні й економічні права та свободи заради повернення мінімальних соціальних гарантій.

Поєднання інверсійного типу формування страхового захисту і глобалізаційних процесів зумовило зміст та форми його деформацій, що виявилися в операціях псевдострахування (рис. 9.3) та зумовили напрямки модернізації соціального захисту шляхом поступової відмови від непосильних соціальних гарантій та неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася у спадок від радянських часів, і впровадження таких галузей соціального страхування: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання; страхування на випадок безробіття; медичне страхування (у перспективі), що поширені у світі та розповсюджуються внаслідок економічної інтеграції.

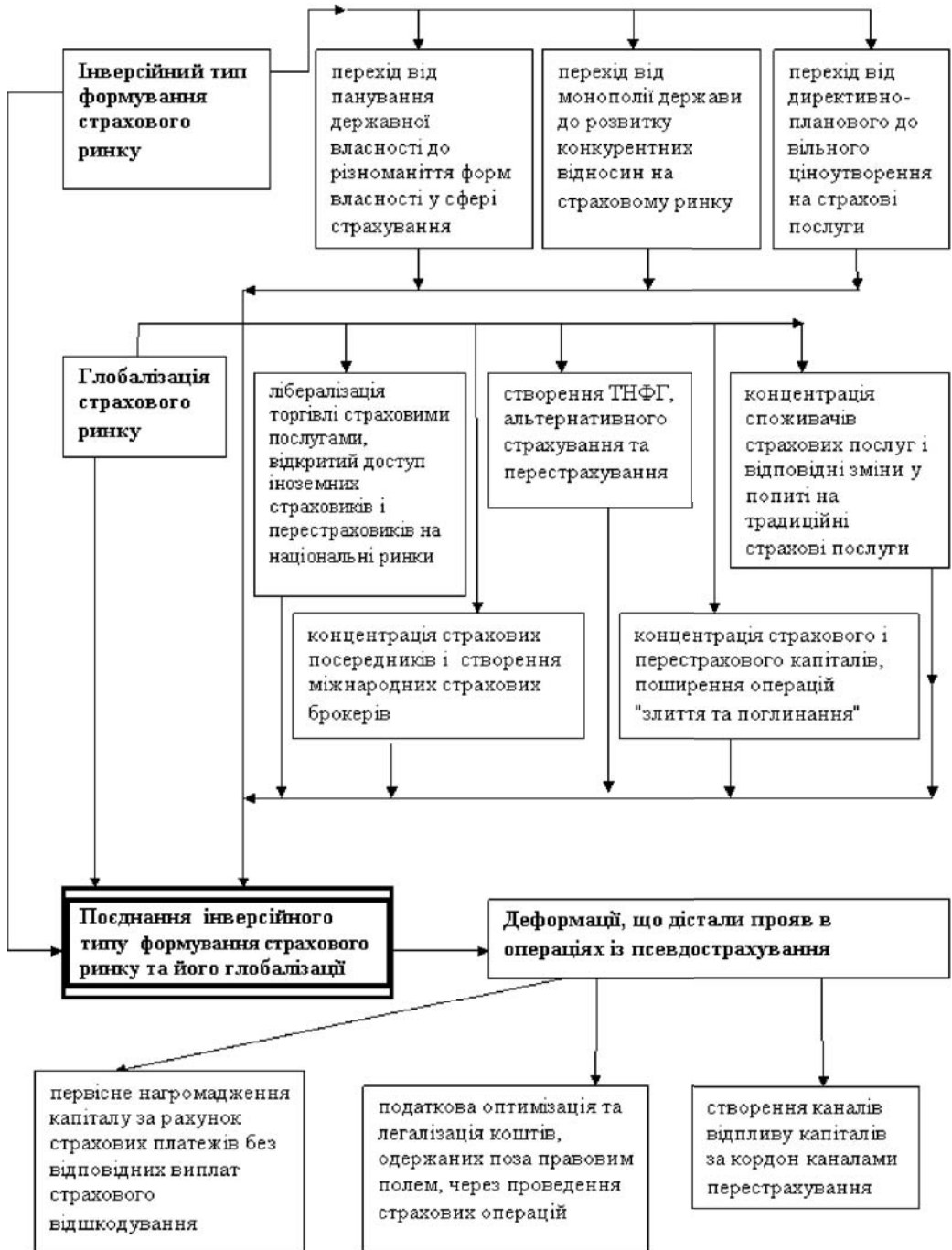

Рис. 9.3. Поєднання інверсійного типу формування страхового ринку та його глобалізації

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція соціальної держави в Україні (проект) [Електронний ресурс] / Л. І. Ільчук, А. В. Сивак, О. О. Давидюк // Центр перспективних соціальних досліджень / М-во праці та соц. політики України, Нац. акад. наук. України. — К., 2010. — Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua>
2. Соціальна безпека [Електронний ресурс] / Ю. Б. Порохнявий, О. О. Волощук, Л. І. Ільчук // Центр перспективних соціальних досліджень / М-во праці та соц. політики України, Нац. акад. наук. України. — К., 2010. — Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua/?pr=6&id=39>.
3. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований : монография / под ред. А. А. Гриценко. — К. : Форт, 2008. — 928 с.
4. Гансли Теренс, М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / М. Гансли Теренс. — К. : Основи, 1996. — 238 с.
5. Политика доходов и качество жизни населения / под ред. Н. А. Горелова. — СПб. : Питер, 2003. — 653 с.
6. Концепція соціального забезпечення населення України : проект затв. постановою Верхов. Ради України від 21 груд. 1993 р. № 3758 // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 31.

ТЕМА 10. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ ВКЛЮЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР

С. М. Макуха, доктор економічних наук, професор

Згідно зі ст. 25 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її родини і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [1, с. 8]. Тому глави держав і урядів повинні взяти на себе відповідальність за соціальний стан громадян своєї країни, аби політика, що проводиться їхніми державами, була послідовною і орієнтувалася на забезпечення добробуту та благополуччя людей.

Соціальна відповідальність держави полягає в розробці та реалізації внутрішньої і зовнішньої соціально-економічної політики. В умовах глобалізації особливого значення набувають зовнішні фактори забезпечення розбудови

соціальної, демократичної держави. Реалізуючи внутрішню та зовнішню економічну політику, держава впливає на різні сторони економічного життя, застосовуючи як адміністративно-правові, так і суто економічні важелі впливу. Саме держава несе відповідальність за виконання зобов'язань, які випливають з міжнародних договорів та угод. Вона як суб'єкт міжнародних відносин і відповідно міжнародного економічного права наділена всім обсягом правоздатності.

Конституція України проголошує рівні права кожної людини на достатній рівень життя, медичну допомогу, безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Виходячи із свого європейського вибору, Україна започатковує процес змін, поділяючи основні ідеї та принципи Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, покладаючи в основу свого подальшого розвитку інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, суспільством та природою.

Зазначені ідеї і принципи з найбільшою повнотою відображено в концепції Сталого розвитку. Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміна *sustainable development*, дослівно перекласти котрий з урахуванням контексту можна, як життєздатний розвиток, а за сенсом — самопідтримуваний розвиток. Іноді цей термін тлумачать як всебічно збалансований розвиток. За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку його мета — задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Концепція містить економічну, соціальну та екологічну складові.

Соціальна складова стійкості розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних та культурних систем, у тому числі на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ.

У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну цінність, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти ухваленню та реалізації рішень, контролювати їх виконання [2]. Однак реалізація прав, проголошених у зазначених документах, в Україні ускладнюється багатьма факторами історичного, економічного, психологічного, організаційного та міжнародного характеру.

Надзвичайно важливу роль у розв'язанні проблем людського розвитку відіграє оптимальна зовнішньоекономічна політика держави, яка здатна значною мірою сприяти створенню умов для всебічного розвитку людини.

Окремі аспекти включення України у світовий економічний простір досліджувались у роботах Б. Гаврилишина, В. Гейця, О. Білоруса, І. Бураковського, А. Задой, В. Новицького, О. Носової, В. Пахомова, А. Семенова, С. Соколенка, Дж. Стігліця, А. Філіпенка, Є. Черняка та ін. Однак впливу міжнародного співробітництва на забезпечення гідного рівня та якості життя громадян України в контексті сталого розвитку не приділялося належної уваги. Саме тому, враховуючи специфіку сучасного етапу розвитку соціально-економічних відносин України, актуалізується аналіз ступеня впливу міжнародних економічних відносин на розвиток головної продуктивної сили в умовах глобалізації.

Отже, визначення ролі міжнародних економічних зв'язків у відтворенні робочої сили, підвищенні соціального захисту громадян України є актуальною проблемою науки і практики. Відомо, що затримка зростання багатьох форм та видів індивідуального споживання звужує можливості підвищення продуктивності праці та її мотивації. Штучне обмеження споживання громадян заважає їм залучитися до свідомого політичного життя, що збіднює творчий потенціал суспільства, оскільки бідність несумісна зі свободою і демократією. Вона не дає змоги збудувати громадянське суспільство, породжуючи правовий нігілізм. Ця проблема набуває для країн молодій демократії та перехідної економіки особливого соціально-політичного звучання.

Сучасні цивілізовані економічної системи, що ґрунтуються на принципах конкуренції, яка повсякчас породжує майнову диференціацію, забезпечили високу якість життя і соціальну захищеність для переважної більшості населення в таких системах. Однак поряд з ними на планеті продовжують існувати регіони та континенти з надзвичайно низькими показниками рівня і якості життя.

Одним із таких інтегральних показників є індекс людського розвитку. Узагальнюючий індекс людського розвитку формується з чотирьох показників: тривалості майбутнього життя при народженні, душевого валового національного доходу (ВНД), який визначається за паритетами купівельної спроможності (ПКС) національних валют до долара, і двох освітніх — середньої та очікуваної тривалості навчання.

Підрахунки показують, що середній показник за цими компонентами 20 країн з найбільшими значеннями (0,912) у 2,2 разу перевищує аналогічний показник ІЛР 20 країн з найнижчими значеннями (0,413) [5, с. 38–39]. Найвищий показник ІЛР має Норвегія — 0,971, у Нігерії він становить 0,340 і є найнижчим за даними 2010 р. За період з 1990 до 2011 р. значення ІЛР України зросло з 0,707 до 0,729, або на 3 % чи в середньому приблизно на 0,1 % за рік, про що свідчить табл. 10.1.

Таблиця 10.1

Індекс людського розвитку

Рік	Україна	Європа та Середня Азія	Світ
2011	0.729	0.751	0.682
2010	0.725	0.748	0.679
2009	0.720	0.744	0.676
2008	0.729	0.745	0.674
2007	0.725	0.741	0.670
2006	0.718	0.734	0.664
2005	0.712	0.728	0.660
2000	0.669	0.695	0.634
1995	0.665	0.672	0.613
1990	0.707	0.680	0.594

Джерело: <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/UKR.html>

Треба зауважити, що фінансово-економічна криза вкрай негативно позначилася на соціально-економічному становищі всіх держав світу і призвела до суттєвого зниження рівня життя навіть у найбагатших країнах, що викликало масові протести громадян. Так, за даними Бюро перепису населення США за 2009 р., рівень бідності в цій країні досяг найвищого за останні 15 років показника, а загальна кількість людей, що живуть у бідності, була найбільшою за 50 років ведення статистики. У 2009 р. за межею бідності перебувало 43,6 млн жителів США (14,3 %), що на 4 млн більше, ніж у попередньому році. До речі, Бюро перепису населення вважає бідною родину з чотирьох осіб, якщо її річний дохід становить менш ніж 22 000 дол. Дохід середньої американської родини в 2008–2009 рр. дорівнював 49 777 дол. [2, с. 12].

Відомо, що національний суверенітет, перехід до соціальної, ринкової економіки громадяни перехідних країн пов'язували насамперед з перспективами зростання добробуту. І дійсно, за період з 1998–1999 по 2005–2006 рр. країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу вивели з абсолютної вбогості 50 з 400 млн людей (з рівнем доходів нижче 2,15 дол. США в день із урахуванням паритету купівельної спроможності). Якщо в 1998/99 р. в бідності жив один з кожних п'яти чоловік, або 85 млн у цілому, то у 2005/06 р. нижче порогу бідності залишався один із кожних 12 чол., або всього 35 млн [3].

Усвідомлюючи необхідність забезпечення достойного рівня життя народу, останнім часом економічна теорія і практика все більшою мірою зосереджують увагу на соціальній складовій економічного зростання та конкурентоспроможності української економіки. Наша держава витрачає на соціальну допомогу 2,5 % ВВП, що відповідає рівню країн ОЕСР. 70 % цієї допомоги одержують найуразливіші групи населення, що свідчить про ефективність програми соціальної допомоги. Віце-президент світового банку (регіон Європи та Середньої Азії) Шигео Катцу зауважує, що зазначена програма могла бути досконалішою в разі її належного фінансування та підвищення рівня адресності [4, с. 1, 6]. Наразі Україна перебуває на передостанньому місці за рівнем життя в Європі, випередивши за цим показником тільки Молдову.

Виникають природні запитання: чому країна з величезними можливостями щодо динамічного соціально-економічного розвитку так важко здійснює перехід до ринкових відносин? Чим пояснити непередбачуваний ступінь уразливості держави, викликаний впливом світової фінансової та економічної кризи, яка призвела до суттєвого погіршення матеріального становища населення? Відповіді на поставлені запитання доцільно шукати в аналізуванні не тільки внутрішньої економічної політики, а й особливостей зовнішньої.

Загальновідомо, що рівень життя громадян країни визначається динамікою, кількісними та якісними характеристиками виробництва. Зазначені параметри залежать не тільки від внутрішньої, але й від особливостей зовнішньої політики держави. Але наскільки остання була оптимальною в контексті забезпечення основоположних прав громадян України? Участь будь-якої держави в процесі економічної глобалізації здійснюється в таких основних напрямках: світова торгівля, міжнародний рух капіталів, спеціальні економічні зони, валютні відносини, міжнародна міграція робочої сили, взаємодія яких створює економічну цілісність світу. Кожна складова глобалізаційного процесу здійснила свій суперечливий внесок у розв'язання проблеми забезпечення належного рівня життя громадян України.

Насамперед слід звернути увагу на найдавнішу форму міжнародних економічних відносин — торгівлю. Перші віддалені міжплеменні обміни товарами, що відбувалися в районі сучасного північно-західного Таїланду, фахівці відносять до 10–3 тисячоліття до н. е. Інтенсифікація міжнаціональних торгових відносин стала вагомим фактором прискорення розвитку країн Західної Європи в XIV–XIV ст., забезпечивши їм домінуючі позиції у сучасному геополітичному просторі. Зовнішня торгівля бере активну участь у формуванні фонду споживання людини як безпосередньо шляхом імпорту споживчих товарів, так і опосередковано, сприяючи зростанню продуктивних сил країн, які можуть придбавати на міжнародних ринках сучасні машини та устаткування, технології та послуги.

Досить тривалий проміжок часу експортні товари країн із перехідною економікою перебували в умовах обмеженої міжнародної конкуренції. Їхні зовнішньоторговельні зв'язки орієнтувалися на обмін товарами на теренах соціалістичних країн. Специфіка зовнішньої торгівлі була відбиттям особливостей міждержавного поділу праці, що склався. Наприклад, Росія виступала в ролі постачальника дешевих енергоресурсів для країн соціалістичного табору. А, як відомо, встановлення низьких цін на ресурси розбещує виробників, не спонукаючи їх до матеріало- та енергозбереження.

Україна в межах Радянського Союзу виконувала роль постачальника виробів металургійної промисловості, важкого машинобудування, металу, сільськогосподарської продукції. Подібна спеціалізація зберігається й донині. Промислові галузі України були і залишаються занадто енергоємними за своїми технологічними характеристиками. Таким чином, місце, яке Україна посідала у міжнародному поділі праці, зумовило неоптимальну структуру її економіки та значну залежність держави від іноземних постачальників паливно-енергетичних ресурсів.

З плином часу викопні, невідновлювані джерела все більше дорожчають, що відволікає значні кошти на оплату імпорту нафти і газу, провокуючи зростання від'ємного сальдо торговельного балансу. Так, у 2011 р. від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 14197,1 млн дол., за 2010 р. також від'ємне — 9337 млн дол. [5, с. 7].

Відомо, що наповнення внутрішнього ринку імпортною продукцією дозволяє збільшити пропозицію товарів та знизити інфляційний тиск на рівень внутрішніх цін. Наприклад, ще на початку 90-х років ХХ ст. проблема підвищення рівня споживання значною мірою розв'язувалася за рахунок імпорту. Наприкінці 1992 р. в Україні були введені високе експортне мито і майже нульове імпортне. Низьке імпортне мито відкрило внутрішній ринок України для неякісних продовольчих і промислових товарів польського та турецького виробництва. Український споживач за умов низьких доходів віддавав перевагу хоча і неякісним, але дешевшим імпортним товарам порівняно з вітчизняними. Така політика спрямовувалася на задоволення потреб людини в умовах обмежених доходів і була соціально націленою та здавалася абсолютно виправданою.

Однак якість життя громадян країни визначається в першу чергу станом національного виробництва товарів і послуг, бо саме вітчизняне виробництво створює можливість зростання кількості зайнятого населення та його доходів. Зелене світло, відкрите для іноземних товарів, поглибило критичний стан вітчизняних виробників. Скорочення попиту на їх продукцію призвело до падіння виробництва і зайнятості. Недосконала зовнішньоторговельна політика негативно позначилася на розвитку саме тих галузей вітчизняної про-

мисловості, які безпосередньо працюють на задоволення потреб людини. До них насамперед належить легка промисловість, яка включає галузі, що виробляють товари народного споживання, — тканини, одяг, взуття, предмети галантереї та парфумерії тощо. Серед них — текстильна, швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва, шкіргалантерейна, хутрова та інші галузі. Вони розвиваються на основі перероблення як власної (льон, шкіра, хутро, хімічні волокна, вовна), так й імпоротної сировини.

Легка промисловість України за період з 1990 по 2011 р. скоротила виробництво товарів у 10 разів. Кількість працюючих із 750 тис. осіб зменшилася і на 1 квітня 2011 р. становила 100,4 тис. Частка виробництва товарів легкої промисловості в промисловому виробництві з 20 % скоротилася до 0,7 %, в бюджеті держави — з 14 до 0,4 % [6, с. 28]. Така ситуація не могла не позначитися на обсягах експорту, який наразі утричі менший порівняно з імпортом. Недостатній митний контроль, за даними експертів, призводить до того, що контрабанда сягає 70 % імпорту товарів легкої промисловості.

Розвитку галузі перешкоджає і ввезення в країну вживаних в Європі одягу і взуття. Торгівля цим крамом впливає на конкурентоспроможність якісних вітчизняних товарів, знижуючи її. Потребують особливої уваги й система оподаткування галузі, політика оплати праці, забезпечення вітчизняною сировиною. Отже, для відродження галузі необхідна активна політика держави, спрямована на успішне розв'язання всіх зазначених проблем.

Одним із соціально-економічних пріоритетів розвитку України проголошено розвиток аграрного сектору. Країні належить чверть родючих чорноземів світу. На таких землях можна задовольняти потреби в аграрній продукції власних громадян і одночасно годувати значну частину світу. Відомо, що потреба в продуктах харчування останніми роками суттєво зросла на всіх континентах. Однак, за статистичними даними 2010 р., імпорт овочів і фруктів в Україну склав 860 млн дол. За останні п'ять років цей показник зріс на 77 %.

Непроста ситуація складається і з сільськогосподарською технікою. В умовах більшої відкритості митно-торговельних кордонів значно збільшився імпорт цієї продукції. Іноземні сільгоспмашини поки ще мають кращу якість і відомі у світі бренди. Керівники регіонів і підприємств визнають, що багато підприємств не в змозі ні технічно, ні економічно конкурувати з потужними іноземними компаніями. «Колишні технології, які ми не розвивали, а з величезними потугами намагалися хоча б зберегти протягом останніх десятиліть, тепер не дають нам можливості створювати кращу й більш дешеву продукцію». Тому єдиний можливий шлях, на їхню думку, — це «створення загальних підприємств із тими компаніями, які мають оптимізовані й пристосовані до нинішнього ринку технології» [7, с. 1].

Таким чином, заходи держави, спрямовані на зростання споживчого імпорту з метою послаблення негативів трансформаційного періоду, спровокували іншу більш серйозну проблему, фактично загостривши суперечності між виробництвом і споживанням. З плином часу держава застосовувала протекціоністські заходи, однак і наразі структура зовнішньої торгівлі України та інших країн СНД залишається неоптимальною, що позначається як на якості споживання, так і на ефективності виробництва.

Держкомстат повідомляє, що негативне сальдо зовнішньої торгівлі продемонстрували три товарні групи: енергетичні матеріали, автомобілі та механічне обладнання. Зазначена тенденція зумовлена значним збільшенням споживчого попиту українського населення внаслідок підвищення реальних доходів, реконструкцією та модернізацією багатьох підприємств, які потребують імпорту машин і обладнання, тобто імпорт орієнтується на антиінфляційні та інвестиційні потреби.

Одночасно подібна практика при її тривалому застосуванні становить загрозу вітчизняному бізнесу, бо скорочує конкурентоспроможність українських товарів, унаслідок чого падає попит на них. А зниження попиту скорочує виробництво. Отже, збільшення імпорту товарів, якими країна здатна забезпечити власне населення, має бути обмеженим у часі. За цей час необхідно створити всі умови для розвитку імпортозамінного типу економічного зростання. Ці негативні обставини значно посилюються в умовах сучасної світової фінансової кризи і викликають загострення суперечностей між соціальним та економічними сторонами суспільного життя. Так, лише за три останні роки рівень приватного споживання в Україні зріс у 3,5 разу порівняно зі створеним для цього споживання продуктом. Нестача споживчих товарів поповнювалась імпортом. А купівельна спроможність населення значною мірою підтримувалася масштабним кредитуванням. Зростання споживчих кредитів було б логічним і виправданим тільки в разі інноваційно-інвестиційного спрямування банківських активів, коли кошти використовуються на розвиток альтернативних енергетичних джерел, енергозберігаючих технологій, генерацію нових технологій, модернізацію обладнання.

Саме таке застосування кредитних ресурсів стимулює розвиток вітчизняної економіки, дає змогу збільшити зайнятість населення, на основі випереджаючого росту продуктивності праці порівняно з зарплатою забезпечити вищі доходи, гідні темпи зростання як засобів виробництва, так і споживчих товарів, підвищивши їх якість. Така ситуація дозволила б стимулювати підвищенням попитом виробництво вітчизняних товарів і з меншими втратами пережити сучасну світову економічну кризу.

Однак 80 % кредитів, які надаються українському населенню, розчиняються в імпорті [8, с. 22]. Це свідчить про вкрай небезпечне явище для укра-

їнської економіки: іноземні кредитні ресурси вітчизняні банки не спрямовують на розвиток інноваційно-інвестиційного процесу, а орієнтуються на кредитування споживання населення, тобто ми кредитуємо чужу економіку, що сповільнює розвиток вітчизняної. Зазначена небезпека підсилюється тим, що значні кошти було запозичено українськими банками за кордоном. Третина національного зовнішнього боргу України — банківський борг. Якщо зіставити ці кредити з позиками, наданими фізичним особам, то ці показники майже повністю збігаються. Таким чином, один із найважливіших факторів забезпечення позитивної економічної динаміки — банківський кредит, сформований в основному за рахунок зовнішніх джерел, використовується на стимулювання споживчого попиту на іноземні товари замість інвестування імпортозамінних національних виробництв.

Створення і реалізація інноваційно-інвестиційної моделі держави як умови стабільного і динамічного соціально-економічного макроекономічного зростання потребує активного залучення іноземних інвестицій в національну економіку. Однак розбудова інноваційно-інноваційної моделі вимагає відповідної політики держави та значних коштів. Останніми роками значно зросла роль іноземних інвестицій у розвитку високих технологій окремих країн та регіонів. Іноземне інвестування — це та сфера життєдіяльності держави, яка значною мірою забезпечує соціально-економічний прогрес держави і визначає її міжнародний статус. Оптимальна структура іноземних інвестицій стимулює інноваційний тип розвитку на основі економіки знань та інформаційного суспільства.

Відомо, що швидкий прорив на міжнародні ринки, високі темпи економічного зростання та підвищення добробуту громадян багатьох країн світу зумовлені залученням капіталу в формі прямих іноземних інвестицій (ПІІ). У ролі прямого інвестора частіше виступають транснаціональні корпорації (ТНК), які використовують ресурси та конкурентні переваги багатьох країн світу і стрімко поширюються. Значна частина трансграничних інвестицій здійснюється приватними (ТНК). Наразі ТНК контролюють майже половину світового промислового виробництва, більш ніж 50 % міжнародної торгівлі, близько 80 % світового банку патентів і ліцензій на нову техніку та ноу-хау.

Зауважимо, що на світових ринках капіталу істотно збільшується попит на іноземний капітал, особливо з боку транзитивних держав та країн, що розвиваються. Це призводить до надзвичайного загострення міжнародної конкуренції за іноземні інвестиції. Переможцями в цій боротьбі стають країни зі стабільною політичною ситуацією та сприятливим інвестиційним кліматом. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, динаміку обсягу прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну, показано на рис. 10.1.

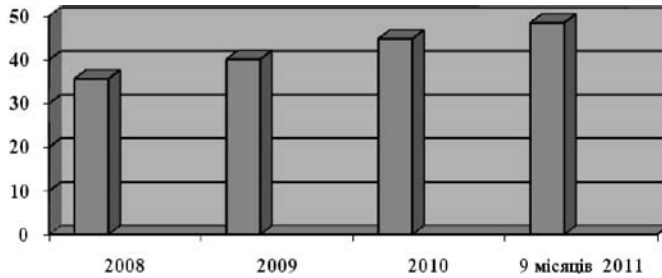

Рис. 10.1. Загальний обсяг ПІІ (наростаючим підсумком), млрд дол.

Якщо у 2008 р. кумулятивний обсяг ПІІ в Україну становив 35,6 млрд дол., то у 2011 р. — 49,4 млрд. На душу населення припадає 1084,3 дол. Незважаючи на серйозні потрясіння, що відбуваються у світовій економіці, у 2012 р. приплив ПІІ в Україну очікується в розмірі 10 млрд дол. [9, с. 2]. Масштаби залучення іноземного капіталу в ту чи іншу країну залежать від того, наскільки ця проблема стала пріоритетною в економічній політиці держави. Однак ПІІ, що надходять в Україну, не сприяють розв'язанню суперечності між соціальними потребами та економічними можливостями суспільства.

ПІІ мають неефективну структуру, бо їх переважна більшість спрямована на розвиток галузей з коротким періодом обігу капіталу, у той час як країна потребує довгострокових інвестицій у наукомісткі та капіталомісткі виробництва. ПІІ спрямовуються насамперед у невиробничі сфери: фінансову, торговельну, банківську діяльність, операції на ринку нерухомості. При цьому приріст інвестицій, спрямованих на виробництво продуктів споживання, був набагато більшим, ніж на розвиток інновацій. Однак євроінтеграційні прагнення України вимагають не тільки стимулювання кількісного росту ПІІ, а й обрання інноваційно-пріоритетних напрямків інвестування. Таким чином, ПІІ поглиблюють структурні диспропорції, стимулюючи споживання, а не високотехнологічне виробництво, адекватне сучасним світовим стандартам.

З метою розв'язання суперечності між соціальними та суто економічними напрямками економічної політики і як засіб подолання рецесії в Україні необхідно застосовувати стимулюючі заходи щодо залучення іноземних інвестицій, спрямовувати їх насамперед на розвиток пріоритетних галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, аграрно-промислового комплексу. У вирішенні цих завдань вирішальне значення має перехід на інноваційний шлях розвитку економіки. Саме цей шлях дає змогу не тільки скоротити матеріальну складову виробленої продукції, а й радикально змінити структуру експорту, реалізуючи на міжнародних ринках високотехнологічні товари. На жаль, фахівці відзначають відсутність прогресу в українському експорті високотехнологічних товарів. Протягом останніх років їхня питома вага в експорті України становила

2–3 %, у той час як у промислово розвинених країнах цей показник сягає 20–30 % [10, с. 6]. Саме тому в Програмі розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р., поставлено завдання створити сприятливі умови для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку базових галузей економіки та інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності механізму надання державної підтримки, збільшення обсягу інвестицій, кредитування економіки, державних капітальних вкладень та забезпечення їхньої концентрації на модернізації виробництва, впровадження високих технологій.

У цьому контексті заслуговує на увагу і запозичення досвіду Польщі, яка побудувала потужну інфраструктуру, спрямовану на залучення іноземних інвесторів. Так, у 2003 р. Державне агентство іноземних інвестицій, об'єднавшись із Польським інформаційним агентством, проголосили мету — «створення позитивного образу країни і протягом десяти років виведення країни в число “фірмових держав (Brended countries)”». Для стимулювання іноземних інвесторів Польща розробила стратегію та методику, яка дозволяє створити позитивний економічний, політичний та культурний імідж країни, який визнається міжнародною спільнотою [11, с. 6].

Показовим є також досвід Чехії, де з участю іноземного капіталу створюються індустріальні парки при активній підтримці держави. Останніми роками в країні створено 100 промислових зон, на що було витрачено 9 млрд євро. Такі форми організації економіки дозволяють не тільки впроваджувати сучасні технології, але й розв'язувати комплекс соціальних проблем: забезпечити роботою високоінтелектуальні ресурси, запобігаючи їх відтоку з країни, підвищити добробут громадян.

Важливо відмітити, що досить швидкому входженню низки постсоціалістичних країн в ЄС сприяла структурна перебудова їхніх економік. Саме іноземний капітал суттєво посприяв прискоренню інноваційного процесу зазначеного регіону. Питома вага філій іноземних компаній у прикладних науково-дослідних розробках напередодні вступу в 2004 р. в ЄС першої черги трансформаційних країн становила в Угорщині 62,5 %, Чехії — 46,6 % [12, с. 11].

Капітал країн Західної Європи спрямовувався в автомобільні фірми Центральної та Східної Європи. Їх приваблювали дешева робоча сила при її високій кваліфікації (витрати на оплату праці у Польщі і Словаччині складають 15 % від рівня німецьких), територіальна близькість до місць розташування інвесторів; високі темпи реформування економік та наявність інституціональної бази; інтегрованість у ринкові зв'язки з ЄС, дотримання норм і стандартів ЄС. Важливе значення мало зниження податків у країнах ЦСЄ, що були удвічі меншими, ніж у країнах Західної Європи, і складала 12–20 % [13, с. 47].

Певні економічні успіхи за активної участі іноземного капіталу «старої Європи» дали можливість забезпечити громадянам нових членів ЄС рівень середньомісячних зарплат, що у 2010 р. суттєво перевищили українські: Польща — 715 євро, Чехія — 625 євро, Угорщина — 580 євро [14]. Середня зарплата в Україні становила у жовтні 2010 р. 2322 грн.

Та обставина, що нові держави ЄС стали суб'єктами трудового і соціального права Європейського Союзу, дозволило їм співробітничати з іншими членами Союзу і координувати їх дії в усіх галузях соціальної політики, особливо у таких напрямках:

- зайнятість;
- трудове законодавство і умови праці;
- базове і наступне професійне навчання;
- соціальне забезпечення;
- запобігання професійному травматизму і професійним захворюванням;
- гігієна на виробництві;
- право на професійні об'єднання та колективні переговори між підприємцями та працівниками [15, с. 14].

Після фінансової кризи 1997 р. успішні азійські країни також вжили додаткових заходів з метою залучення довгострокових іноземних інвестицій. Створення сприятливого інвестиційного клімату в зазначених країнах дало змогу досить швидко подолати наслідки кризи. Це усунення перепон інофірмам, юридичний захист капіталовкладень, режим найбільшого сприяння, вільний переказ прибутків, репатріація капіталу та справедливість у вирішенні спорів. Велике значення при цьому має законодавче забезпечення розвитку ринкових відносин, особливо антимонопольне законодавство.

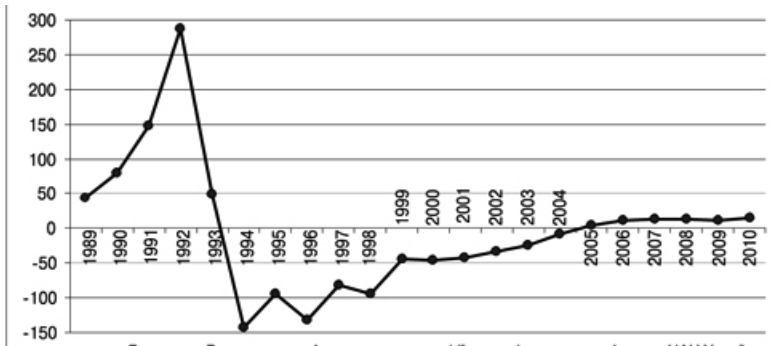
Деякі країни лібералізували імміграційне законодавство у частині використання іноземних фахівців для керівництва і роботи у філіях зарубіжних компаній. Широко застосовується також лібералізація валютного регулювання при збереженні багатьма країнами деяких валютних обмежень за умови несприятливого стану платіжного балансу. Крім того, зменшуються, а часто й зовсім скасовуються вимоги щодо мінімального обсягу інвестицій. Це дозволяє малим та середнім фірмам брати участь у загальносвітовому процесі глобалізації.

Суворі система видачі дозволів на підприємницьку діяльність замінюється спрощеними процедурними реєстраціями, які включають мінімальний набір типових для всіх господарюючих суб'єктів вимог. Контроль зберігається тільки в окремих, найбільш важливих для національної економіки галузях або в тих випадках, коли ПП здійснюються шляхом злиття та поглинання. У багатьох країнах, що розвиваються, а також із перехідною економікою необхідні зміни режиму регулювання ПП позначаються на змінах і доповненнях

до правових актів загального характеру, дія яких поширюється на всіх господарюючих суб'єктів незалежно від їх громадянства.

Активізація інноваційної діяльності в Україні може бути результативною у разі включення держави у світовий науковий простір. Останніми роками держави активізували свою діяльність щодо розвитку довгострокових науково-технічних програм, спрямованих на стимулювання інноваційного бізнесу. При цьому визначаються загальні напрямки дослідницьких робіт, здійснюються їх координація та фінансування.

Наразі не викликає сумніву та обставина, що всі складові частини процесу відтворення робочої сили: підтримка і безперервне відновлення працездатності людей, кількісний і якісний ріст працівників, використання їх у процесі праці, набувають міждержавного, глобального характеру. Свідченням цього є інтенсифікація зовнішньої міграції.

Джерело: Держкомстат, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Рис. 10.2. Сальдо зовнішніх міграцій населення України

Україна є активним учасником міграційних процесів, що розвиваються в межах світового господарства, відіграє не останню роль у формуванні міжнародного ринку праці. Серед країн-донорів пострадянського простору вона поставляє найбільшу кількість мігрантів (їхнє число перевищує 10 % від загального обсягу світової міграції) (рис. 10.2) [16].

Україна перебуває в десятці країн світу — лідерів з міграції, пише журнал Weekly.ua. За інформацією видання, українців, які розбрелися по планеті, зараз близько 6,6 млн людей, натомість наша країна прийняла 5 млн чоловік. Під мігрантами маються на увазі люди, які не народилися на території тієї країни, на якій проживають. Відповідно до доповіді Всесвітнього банку «Міграція і грошові перекази» в 2011 р., основні країни, в які імігрували громадяни України, це Росія, Польща, США, Казахстан, Ізраїль, Німеччина, Молдова, Італія, Білорусь, Іспанія. В Україну їхали з Росії, Білорусі, Казахстану,

Узбекистану, Молдови, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Таджикистану, Киргизії [17].

Незважаючи на неоднозначність оцінок масштабів трудової міграції, всі вони підтверджують, що поїздки на заробітки за кордон значно поширилися, стали типовим для багатьох українців джерелом доходів і мають велике суспільно-політичне значення. За підрахунками А. Гайдучького, обсяг міграційного капіталу, який щорічно надходить в Україну, становить 21,3 млрд дол. Це майже чверть ВВП держави [18, с. 8]. Емігранти мають можливість матеріально утримувати на батьківщині родини, зокрема дітей, фінансувати їхнє навчання, поліпшувати житлові умови, придбавати товари довготривалого використання, оздоровлювати родичів тощо.

Маючи на увазі ту обставину, що традиційно емігранти направляються з менш розвинених країн у багаті, вони розширюють світогляд, набувають свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинених країн, вивчають іноземні мови, мають вищу кваліфікацію, досвід роботи в умовах цивілізованого ринку і високої культури виробництва, які можна застосовувати в рідній країні, розвиваючи малий бізнес.

Однак у країні-донорі гальмуються економічне зростання і підвищення продуктивності суспільної праці, послаблюються управлінські аспекти суспільного розвитку, зменшується кількість людей, здатних ефективно управляти розвитком різноманітних сфер суспільного життя. Значно скорочуються можливості розвитку освіти, культури, охорони здоров'я. Еміграція висококваліфікованих кадрів має і суттєві соціальні наслідки. Це скорочення числа представників інтелектуальної еліти, здатної бути носієм національної культури і прогресивних тенденцій. Під впливом цих обставин ускладнюються і гальмуються процеси демократизації суспільства, становлення, розбудови незалежних держав.

Зазначимо, що у реальному житті соціальні та економічні наслідки відтоку національних кадрів тісно пов'язані одне з одним. Їх вплив і значення виявляються неоднаково в різних країнах світу. Але спільним є те, що ці країни завжди втрачають свої кращі кадри, значення яких особливо зростає в умовах сучасного постіндустріального типу економічного зростання, де домінує людський чинник.

Відток наукових і кваліфікованих кадрів тягне за собою певні соціально-психологічні наслідки. Це виявляється у невпевненості в особистих долях людей, життєвих переконаннях, породжує сумніви у необхідності оволодіння знаннями. Падіння курсу моральних цінностей призводить до кар'єризму, корупції, утриманського ставлення до життя. Усі ці моменти значно ускладнюють формування патріотичних тенденцій серед громадян, виховання інтелігенції, здатної реалізувати національні інтереси батьківщини.

Дослідження показують, що головною причиною відтоку робочої сили останніми роками була не стільки відсутність належної роботи, скільки низька заробітна плата, на яку неможливо прожити, тим більше розв'язати життєво важливі матеріальні проблеми. Такий рівень матеріального забезпечення не дозволяє виконувати в межах країни відтворювальну функцію головної продуктивної сили суспільства і спонукає до розвитку «роздільного» інтернаціонального формування доходів родини, коли основним джерелом забезпечення матеріальних умов її існування та часто можливостей утримання дітей стають заробітки за кордоном. Таким чином, така форма міжнародних економічних зв'язків, як зовнішня міграція, в сучасних умовах виконує активну роль у формуванні доходів значної кількості населення України. Великі масштаби відтоку української робочої сили за кордон свідчать насамперед про недостатні обсяги та продуктивність внутрішнього виробництва, які обмежують можливості зростання доходів працівників.

Інша причина — дисбаланс на ринку робочої сили. Це виявляється в тому, що фахові навички, здобуті в процесі навчання, не відповідають потребам економіки. Існує система підготовки кадрів, яка в масовому порядку продовжує готувати фахівців гуманітарного напрямку. Фахівців для пріоритетних галузей (біотехнологія, фармація, електроніка, легка промисловість, будівництво), необхідних для переходу на інноваційну модель економіки, підготовлено набагато менше. У зазначеному контексті слід зауважити, що працевлаштуванню випускників українських навчальних закладів, на думку роботодавців, часто заважає їх низьке базове професійне підготування. До того ж, в Україні майже не практикується система безперервного навчання, яка стала правилом для половини працюючих у цивілізованих державах.

Отже, для розв'язання найгострішої проблеми сучасності — забезпечення прав громадян України на достойний рівень життя необхідно:

- терміново визначити пріоритетні галузі і при активній підтримці держави забезпечити їх конкурентоспроможність на зовнішніх ринках на основі інноваційного розвитку. Там, де обмежується експорт товарів і послуг, починається інтенсивний експорт працівників;
- розробити програми розвитку імпортозамінних підприємств, що дасть можливість суттєво збільшити зайнятість населення;
- забезпечити інноваційне спрямування імпорту з метою впровадження матеріало- та енергозберігаючих технологій;
- вжити заходів, спрямованих на стимулювання експорту високотехнологічних товарів;
- посилити контроль за залученням іноземного капіталу, забезпечуючи його використання для науково-технічного розвитку країни;

- застосовувати помірковану політику протекціонізму щодо імпорту продукції окремих пріоритетних галузей;
- застосувати методи стимулювання банківської діяльності, спрямовані на зростання інвестицій та інновацій;
- одночасно зі зниженням податкового навантаження на підприємства застосувати систему заходів, що обмежують тіньовий сектор економіки;
- привести систему освіти у відповідність до потреб економіки знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини // Уряд. кур'єр. — 2008. — № 232.
2. Рівень бідності в США підвищився вперше за 15 років // Уряд. кур'єр. — 2010. — № 182.
3. Новый доклад Всемирного банка «От реформ переходного периода к сближению экономических институтов в странах Восточной Европы и бывшего Советского Союза с институтами в развитых странах» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uabanker.net/daily/2008/_1300.shtml.
4. Катцу, Ш. Долаючи кризу / Ш. Катцу // Дзеркало тижня. — 2008. — № 45.
5. Економіка України за січень 2011 року // Уряд. кур'єр. — 2012. — № 40.
6. Петрушенко, М. У промисловості жіноче обличчя / М. Петрушенко // Уряд. кур'єр. — 2011. — № 103.
7. Техніки багато, але не української // Голос України. — 2011. — № 225.
8. Економіка живиться зовнішнім ресурсом // Уряд. кур'єр. — 2012. — № 6.
9. Янцова, К. Кредитувати економіку, а не населення / К. Янцова, К. Гриценко // Уряд. кур'єр. — 2008. — № 30.
10. Колесніков, Д. Необхідна зміна пріоритетів діяльності Мінпромполітики / Д. Колесніков // Уряд. кур'єр. — 2010. — № 139.
11. Брыль, Р. Инвесторы выбирают Польшу / Р. Брыль // Инвестгазета. — 2006. — № 18–19.
12. Шнырков, А. Экономика ЕС-10. Два года после вступления в Союз / А. Шнырков // Зеркало недели. — 2006. — № 34.
13. Кокшарев, А. Автомобили едут на Восток / А. Кокшарев // Эксперт. — 2004 — № 2.
14. Олейник, А. К. Страны мира в цифрах — 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.arhibook.ru/18125-strany-mira-v-cifрах-2010.html>
15. Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы. — М. : Права человека, 2005. — 98 с.
16. Надрага, В. Трудова міграція: виклики для України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/trudova_migratsiya_vikliki_dlya_ukrayini-5323.html
17. Из Украины мигрировали 6,6 млн. украинцев [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrudprom.ua/news/Iz_Ukraini_migrirovali_66 mln_ukraintsev.html
18. Гайдуцкий, А. Миграционный капитал в Украине: скрытая реальность / А. Гайдуцкий // Зеркало недели. — 2007. — № 15.

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ АКАДЕМІЇ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО».
СЕРІЯ: ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАВО»**

Мова статті — *українська*; обсяг — 8–15 аркушів (до 30 тис. знаків), включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу — книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве — 2 см; лівє — 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель — 14; міжрядковий інтервал — 1,5; абзацний відступ — 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Нижче по центру курсивом указується науковий ступінь, учене звання, ініціали та прізвище автора(-ів), (наприклад: *канд. екон. наук, доц. І. І. Іваненко*); на наступному рядку — місце роботи.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою* з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

Після тексту розміщуються анотації російською та англійською мовами (кожна до 10 рядків): назва статті; прізвище та ініціали автора; текст анотації; ключові слова.

Анотації до статті в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться в кінці статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79